

460

ДР. М. МАРКОВИЋ.

МОЈЕ
УСПОМЕНЕ

1D=15596807

456
460

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 45464

Dr. Михајило Марковић

Лука Ћеловић
БЕОГРАД

Luka Čelović
BEOGRAD

МОЈЕ УСПОМЕНЕ

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

Чика-Љубина улица бр. 8.

1906.

СЕНИ СВОЈЕ ДОБРЕ МАЈКЕ

ПОСВЕЋУЈЕ ОВУ КЊИГУ

БЛАГОДАРНИ

С И Н

САДРЖАЈ

	СТРАНА
Моје школовање и мирнодопска служба	3.
Први Српско-Турски рат 1876 год.	129.
Други Српско-Турски рат 1877—1878 год.	223.
Српско-Бугарски рат 1885—1886 год.	283.

Важније штампарске погрешке, које кваре смисао.

На страни 6 у 3-ћој алинеји, у место 1864 и 65 год., читај: *1874 и 75.*

На страни 90 у 4 алинеји 4 реду после речи министру, додати: *ако се дужије од 24 сахата задрже у Београду.*

На страни 140 у 3 алинеји 1 реду, у место речи табора, читај: *батаљона.*

На страни 144 у 2 алинеји 8 реду, у место речи лежећи читај: *лажећи.*

На страни 155 у 5 алинеји 1 реду, после речи јер, додај: *сам.*

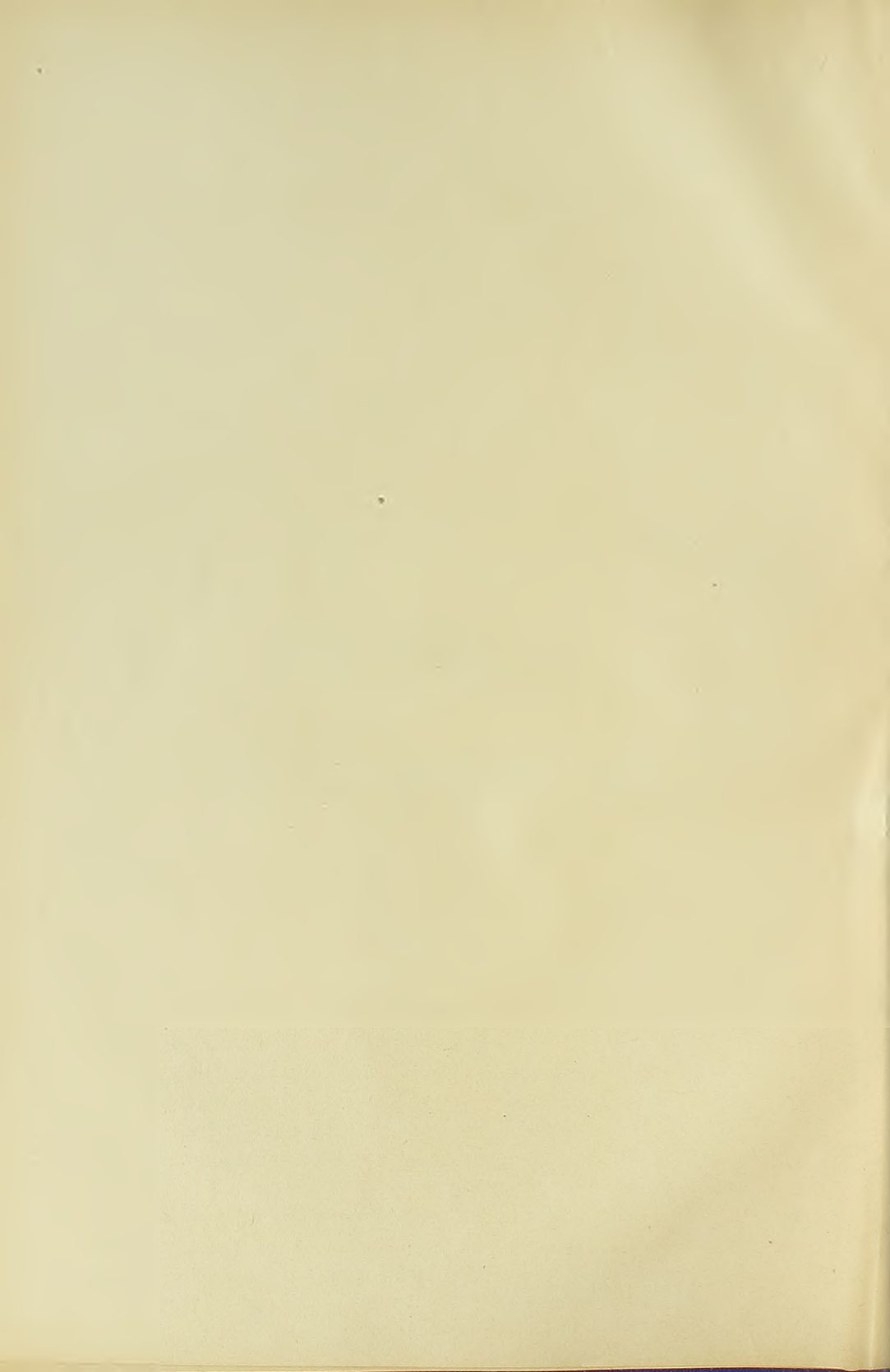
На страни 183 у 1 алинеји 1 реду у место 5, читај: *4.*

На страни 249, у 6 алинеји 3 реду после речи команданту, додати *I-ве.*

На страни 264 у последњој алинеји 4 реду, у место гвоздену: читај: *вишњеву.*

НВ. Моле се читаоци, да ситније погрешке сами исправе.

МОЈЕ ШКОЛОВАЊЕ
и
МИРНОДОПСКА СЛУЖБА

МОЈЕ ШКОЛОВАЊЕ И МИРНОДОПСКА СЛУЖБА

Петнаестог јула 1906. године, навршићу 39 година живота.

Време је да се са самим собом разрачунам, те видим и ја и други, да ли сам што радио и одужио се својој Отаџбини, која је толико материјалних жртава поднела, да од мене сиромаша направил корисна раденика? Треба да сам са самим собом начисто, да ли сам оволика одликовања која имам, чинове и положаје које сам имао, својим стварним радом заслужио, или сам их добио протекцијом? Нај-после, да ли на ову пензију, коју уживам, одиста имам права?

На сва ова питања, сви државни службеници дужни су да одговоре кад у пензију дођу, и тиме се одуже својој савести.

Поједине своје радове и епизоде из живота, који су били важни и судбоносни по мене, као и оне које могу заинтересовати и друге који о државним пословима воде рачуна, описаћу опширније, а код мање важних бићу по могућству што краћи, или их нећу ни помињати.

I.

Моје школовање.

Као ђак основне школе и гимназије нисам се одликовао особитом вредноћом, али бејаш бистар и схватљив — по оцени мојих учитеља и професора — имађах добро памћење, те сам прелазио из разреда у разред ретко са добрим, већ обично са врло добрим и одличним оценама. Ни један разред нисам понављао.

Још као ђак основне школе остадох сироче без оца. Отац ми је био судија, окружног крагујевачког суда. Мајка ми беше разборита и племенита жена, и вапредно добра

Српкиња. Као јединца сина, између пет сестара, волела ме је више од свега на свету, и поклањала ми је много већу бригу и пажњу, него осталој деци својој.

Мајка ме никад није запитала да ли учим и како учим, а још мање опоменула да треба да учим. Тек кад сам затражио од ње новац за куповину нових књига, сазнала је да сам прешао у старији разред.

Од другог разреда гимназије, па све док медицинске науке недоврших, био сам *државни благодетељанац*.

У шестом разреду Крагујевачке Гимназије (гимназиста шестог разреда зваху се тада „слушаоци појезпје“, а они из петог „слушаоци реторике“) беше нас свега 24 ђака. Директор нам је био пок. Ђорђе Ђирић, спреман професор, али познат са своје претеране строгости. Он нам је предавао географију.

У V, VI и VII разреду гимназије, расписом Министра Просвете, беше забрањено шамарисање и батинање ђака.

Директор Ђирић имао је на косту и квартиру једног нашег друга С. П., сина председника окружнога суда из Чачка. О ускршњем распусту пустио га је кући, да празник проводе код родитеља. Грешни С. преседео је 2 дана код своје куће преко распуста и одобрења директоровог. Кад се С. врати од куће, директор га осуди на 10 батина. Ми, његови другови, нисмо ни слутити могли, шта нам се спрема!

Ђирић дође на час, носећи у руци један танак лешковак. Како уђе у школу, он изазва мене и С. из скампије. Њему рече да легне, а мени предаде штап с наредбом да га тучем. С. леже, а ја планух и рекох директору: *ви не смете да бијете ђаке из VI разреда*. Бацих штап, и изађох гологлав из школе. Ђирић је позивао другог, трећег и све редом, али се нико од другова не хтеде његовој незаконској наредби одазвати.

Ђирић љут као рис, одведе спротог С. у III или IV разред, и тамо га истуче.

Ми, слушаоци појезије, договорисмо се да не долазимо на предавања све дотле, док се директор за ово безакоње

и ову поругу, коју нам је нанео, не казни. Написасмо и посласмо г. министру жалбу против г. директора. Концепт жалбе писао је наш друг Милан Перишић, који је мислим, као професор ниже гимназије пре неколико година умро у Алексинцу? Но и ми смо сви читајући концепт по нешто додавали и изостављали, док не скрписмо једну целину. И данас, после 43 године, опомињем се добро завршетка жалбе. Пошто је у жалби испричан незаконит поступак директора Ђирџа, ми завршујемо жалбу с молбом: *да наш глас не остане глас вапијућег у пустињи, но да министар овог тиранина а не наставника осетно казни.*

На неколико дана пошто смо жалбу послали министру, дође у Крагујевац наш чувени књижевник г. Милан Милићевић, као министров изасланик. Г. Милићевић је био тада писар или секретар, Министарства Просвете.

Жалбу упућену министру ми нисмо потписали сви поименце, већ само слушаоци VI разреда крагујевачке гимназије.

Истрага отпоче. Г. Милићевићу беше много стало за тим да сазна, да ли смо сви споразумни са жалбом, или је ова потекла само од њих неколико, те поче једног по једног позивати у директорову канцеларију и испитивати.

Мојој мајци казао сам да не идем у школу, и зашто не идем, као и да је министров изасланик дошао у Крагујевац да нас саслушава. На то ће ми моја добра мајка рећи: „кад те буде испитивао изасланик, сине, не терети никог од својих другова. Дели сву одговорност са њима, па шта буде са свима осталима, нека буде и с тобом.“

Хвала ти по сто пута, хвала ти блажена сени, што си ме учила и научила, да ми је чист и светао образ пречи од свега на свету.

Мене као најмлађег по годинама (нисам имао ни пуних 16 година) позва првог изасланик министров. Пред вратима изасланикове канцеларије стајао је пандур начелства чувени Радич, колос од човека, у оделу некадањих наших татара са фесом на глави на коме беше плава кићанка, која га је била по плећима. За славом имао је

2 сребрњака и јатаган. Право страшило и за одрасле, а камо ли за децу!

Пандур ме пропусти у канцеларцију. Мишићевић ме поче испитивати, истина благим тоном, али ме је ломно и савијао својим питањима од сваке руке, не би ли сазнао који је, или који су од мојих другова иницијатори ове жалбе. На сва његова питања ја сам, сећајући се савета своје добре мајке, остао при једном одговору: *да смо сви скупа жалбу написали*. Чак и кад ми је изасланик министров припретно, да ће ме са пандуром, који је пред његовим вратима, отерати у полицијску хапсану, остао сам непоколебљив у том одговору. Изасланик ме отпусти, и поче редом испитивати друге.

Сви остадосмо доследни нашем договору, сем једног П. П. Ужичанина, који баца сву кривицу на М. Перишића, и још тројицу другова наших.

Овај наш друг издајца свршио је правни факултет, и умро је као председник неког окружног суда.

Директор Ћирић није више долазио у наш разред те ми отпочесмо ићи на предавања. Министров изасланик, врати се у Београд.

На неколико дана по одласку изасланиковом из Крагујевца, дође у наш разред проф. Сима Живковић са свима осталим професорима Краг. Гимназије, сем Ћирића, да нам свечано саопшти решење министрово по нашој жалби. Решење је гласило: *да се М. Перишић и она тројица, које је П. П. именовано као иницијаторе жалбе, искључе из школе на годину дана; благодејанци да изгубе благодејање до краја школске године, а сви остали, нас 20, да издржимо тродневни затвор, и то на празнике: Константина и Јелену, први дан Духова, и Петров дан!*

Ми смо благодејанци дупло кажњени, и одузимањем благодејања и затвором!

И ова драконска пресуда извршена је над нама.

Кад сам свршио VI разред, Министар Просвете укиде VII разред гимназије, те дођох на Велику Школу, и уписах се на технички факултет. У првој години било нас је свега 5 слушаоца. Тројица су дошла из VII раз-

реда гимназије, а ја и још један из VI. Разуме се, да су они тројица много умакли од нас двојице и у математици и у физици, те нам је врло тешко било ићи у корак са њима, али је опет ишло.

За време школских ферија 1864. године, министарство унутрашњих дела расписа конкурс за избор питомца медицинара. Јавих се и ја. Изабраше нас тројицу: пок. Петра Остојића, пок. Ђоку Димитријевића и мене, с пуном стипендијом, а пок. Д-р Иву Маринковића са пола стипендије. Послаше нас, сву четворицу, на бечку медецинску школу.

Крајем 1871. г. положих докторат медицине. На неколико дана по положеном испиту, поболех се озбиљно. По савету својих професора требао сам да идем на Рпвијеру, ако имам средстава зато и тамо проведем зиму, а ако немам да се одмах вратим кући. Пошто средстава нисам имао, дођох кући у Крагујевац без знања и дозволе министра, да се мало одморим и да ме мајка понегује. Мислио сам да се одмах вратим у Беч чим се мало опоравим, те да хирургију, коју сам волео и на којој сам највише радио, изучавам специјално. Али једно сам мислио ја, а друго мој Министар.

Кад из Крагујевца, где сам се нешто више од месец дана бавио, дођох у Београд, јавих се министру: саопштих му да сам због болести дошао у Србију, да сам се сада опоравио, те се поново враћам у Беч, да студије продужим. На то ће ми Министар рећи: „Како враћање у Беч, како специјално изучавање хирургије?! Нама су потребни медецинари, а не хирурзи. Ми и међу нашим сељацима имамо довољно хирурга, који знају да наместе угануте зглавке, да лече преломе костију и ране. Да видите само нашег жањдара каква чуда чини!“ Ни један му бечки професор хирургије није раван! О вашем поновном враћању у Беч, не може бити говора. Но ако су вам, вели, какве ствари у Бечу остале пиштите да вам се одмах пошљу, јер кроз дап, два бићете наименовани за физикуса округа рудничког или књажевачког?“

Узалуд беше моје протествовање. Министар се не даде ни опеелити. Закуках за мојом хирургијом, и одох у Гор.

Милановац у половини месеца фебруара 1872 г., где сам служио 5 година и неколико месеца као физикус округа рудничког.

II.

Шта сам радио као окружни физикус.

Имао сам окруж. болницу у којој сам лечио болесне епромахе, јер су тада имућнији грађани па и сељаци, сматрали за стидно, да се лече у болници! А лечио сам у болници и амбулантно војнике једне брдске батерије, која стално борављаше у Гор. Милановцу. Разуме се, да је лечење војника било бесплатно, јер се тада још није знало за хонораре. Тада је сваки лекар, па ма на какву споредну дужност био одређен, морао ову поред редовне дужности да врши, бесплатно.

Данас, данас је са свим другојаче. Данас готово и нема лекара, бар без једног хонорара, а у Београду их има са по 2, па и 3! Али *tempora mutantur et cet.* При том не треба заборавити, да почетна плата окр. физикуса беше тада само 12 дуката и неколико цванцика месечно.

Сем тога лечио сам приватне болеснике и издавао им из своје приватне апотеке лекове, коју сам по дужности морао држати, јер грађанске апотеке не беше у целом округу рудничком — вакцинирао сам и ревакцинирао децу и одрасле — вршио секције — издавао лекарске сведоџбе и парера у криминалним случајевима, због убистава, телесних повреда, вештачког побацивава, неспособности за брак, ослобођења од данка и т. д. и т. д. — прегледао сам животне намирнице у окр. вароши и друмским механама — давао сам упуте за сузбијање заразних болести међу људима и стоком — вршио сам административне санитарске послове у начелству — био сам члан регрутне комисије сваке године. 1864. и 65. године вршио сам дужност бањског лекара у Врњачкој бањи за време бањске сезоне (од 15-VI до 15-VIII). 1875. год. извршио сам вакцинацију и ревакцинацију у целом срезу трстеничком, у коме се беху појавиле „велике бोगиње.“

Идући по округу обавештавао сам људе, како треба да живе, да сачувају здравље и своје и својих. Са свештеницима и учитељима био сам увек на доброј нози, те сам и преко њих сваком приликом популарисао хигијену.

У првом српско-турском рату учествовао сам као лекар рудничке бригаде.

Од свих послова, које су окружни и срески лекари вршили, најтеже нам беше каламлење деце. Лекари су се морали по 5, 6 пута навраћати у једну општину, док изврше вакцинацију.

Срески старешина нареди општинама, да извесног дана и у извесно време мајке доносу сисанчад и доведу одраслу децу, код општинске суднице. Лекар долази, али ни једно једино дете не затекне, јер тога је дана неки локални заветни празник те општине, или је по празнове рици одређени дан за пелцовање *несрећан*, те ни једна мајка неће дозволити, да јој се дете тог несрећног дана калами!

Лекар долази у једну општину. Кмет му доводи неколико деце, да на њима „заметне мају.“ Са ове деце треба каламити сву осталу децу, из целе општине. Осмога дана долази лекар поново у исту општину у којој је заметуо мају, путујући по неколико сахати из места становања. Сва деца коју ваља каламити на окупу су, али нема ни једног на коме је заметута маја! Мајке не дозвољавају да се маја скида са њихове деце, јер владаше предрасуда да ће оно дете, са кога се маја узима, одмах умрети!

Лекар обавештава мајке, да скидање маје ни у колико није штетно по здравље деце, моли, плаћа по неколико цванцика да му скидање дозволе, али све то ништа не помаже. Ни по коју цену мајке не дају своју децу. Најпосле се у крајњој нужди умеша и полицијска власт, прети родитељима и казни их новчано или затвором, али често ни то не помогне.

Па и поред свег оволиког труда и муке, лекари су врло тешко долазили до своје кржаве зараде. Морали су да куме и моле полицијске власти да настану, да им се зарада наплати од општина. А кад молбе нису помагале,

лекари су давали средним старешинама и писарима по 10, 15, па и 20% провизиона, да до своје зараде дођу.

Често, ни оволики провизион није помогао. Мени је пропало за пет година у рудничком округу преко 2700 динара пелцарине.

Кмет од кога се пелцарина тражи, одговара да је ову покупио и предао капетану или писару Х., који је пре толико времена премештен са службом на други крај Србије. Капетан или писар одговара опет, да он ни од кога није примио ни једне паре на име пелцарине. Тако је то ишло у бесконачност док се лекару не досади, те најпосле дигне руке од свог потраживања.

Данас су окр. физикуси у Србији велика господа, док у време кад сам ја као физикус служио, физикуси беху паћеници и мученици. Данас без мало сви срезови, вароши и варошице имају своје средње и општинске лекаре. А тада не беше лекара ни у свима окрузима. Колико сам и колико пута морао по наредби министровој прелазити, у округе: крагујевачки, чачански, ужички и крушевачки, ради вршења секција и сузбијања заразних болести, на људима и стоци.

Марвеног лекара не беше ни у једном округу, те су окр. физикуси, силом околности, морали бити и ветеринари. Како мало бесмо познати са ветеринарском науком, да нам не беше при руци Релова (Röll) патологија и терапија, зло и наопако по нас грешне окр. физикусе.

Данашњи је положај окр. физикуса завидан, док нас је тада свака сажалевао. А како и не би? Окружни физикус морао је посведневно да јури с једног краја округа на други. Никада у напред није могао знати, да ли ће Божић, Ускрс, своју славу и остале годетне дане провести код своје куће, или на путу!

Ја сам водио дневник својих излазака у округу. По њему излази, да сам за време своје службе проводио просечно 203 дана годишње на путу, а само 162 у месту становања. Није ли ово суруциска служба? Па у окрузима у којима има трвеника, и Боже помози. Могло је се путовати на колима. Али у рудничком округу не беше ни насипа, ни друмских

механа (сем у љубићском срезу), те сам морао и лети и зими по највећој цичи и мењави путовати на коњу. Срећа је још једина, што наши сељаци беху тада и сувише гостољубиви, те се отимаху, који ће пре примити и угостити доктора у своме дому.

И код тако заморног и огромног посла, и поред приватне апотеке коју сам имао, ја сам полазећи из Горњег Милановца после пет година и неколико месеци бављења у њему понео са собом и дуг од преко 200 дуката.

Можда ће се ко наћи који ми неће ово веровати, или ће ми пребацити да сам раскошно живео? Али неверници треба да ми верују на часну реч, да сам скромно живео и да само сушту истину говорим.

Лекари у унутрашњости Србије, који са сељачким staleжом имају посла, и данас ако хоће да остану на висини свога позива — да су у првом реду Филантропи и Самарићани — долазећи посведневно са бедом, невољом и сиротињом у додир, не могу никада и ништа зарадити. Могу животарити, али стећи иметак, то је апсолутна немогућност.

Ја сам баш својски запињао и радио, трчао на позив и дању и ноћу, па не само што не могах ништа зарадити већ се и задужих. А и како бих могао зарадити, кад од 10 болесника које лечим и лекове им издајем, само тројица могу платити лек и злехуду визиту од једног цванцика, двојица тек с натегом плате само лек, а петорица не само што ни визиту ни лек не могу да плате, већ по коме од њих, ако поле срца, душе, и човечанског осећаја имаш, мораш дати и по који грош да се уз пут до куће исхрани.

Слушао сам истина, да је и таквих лекара било у Србији, који су сиротим женама и последњи талир или цванцик који су имали прикачен на конџи, а који су од своје бабе или прабабе наследиле, силом узимали за визиту. Али ја мислим, да су то измишљене приче, јер сумњам да је таквих лекара икада у Србији било, а још се мање може веровати да их данас има!

Данас је истина материјално стање среских и окружних лекара побољшано већим платама, а и људи су навик-

нутњи на хонорисање лекара, но што беху за време моје службе, али ја при свем том сумњам да ће који од наших лекара у унутрашњости стећи иметак, сем можда спекуланата, који неће да чују о хуманости.

Ето шта сам за 5 година и неколико месеци радио као окр. физикус, а сад је на реду да кажем, шта сам за то време учинио у окр. вароши као грађанин.

Кад сам у Г. Милановац дошао, окр. начелник беше неки П. К., један opak и препреден човек, коме нога нози добра није мислила. За њега не беше ништа свето. Био је тако вешт интригант, да је умео, што но кажу, завадити два ока у глави. Помоћу својих креатура, знао је свачије фамилијарне тајне, до најмањих ситница. Поред свију ових прљавих својстава, беше још до крајности неморалан, и интересија. Новац је давао сељацима под интерес, највише 10 дуката једном лицу. Наплаћивао је само по цванцик на дукат месечно интереса.¹

¹ Но не само начелник већ и сви остали чиновници — судије, секретари, писари и практиканти суда и начелства, телеграфисте, попови, учитељи и трговцићи, даваху мање позајмнице сиромашним грађанима и сељацима са интересом од 120—150% годишње. Па и ја сам једном приликом дао новац под интерес. Интересантна је ова моја прва и последња спекулација, у мом животу. Вреди да се чује, те ћу да је прибележим.

У начелству је служио неки пандур Милан из Луњевце, који ме је редовно по округу пратио. Зато су га и звали *докторов пандур*. Милан беше сиромах, али врло добар и поштен човек. Служио је у кадру као понтовер. Кад је наш тада једини пароброд *Делиград* слат у Пешту на оправку, и Милан је отишао на њему, и бавио се у Пешти више од 2 месеца. Милан је се понашао као човек, који је видео мало страна света, а био ми је веран и одан.

Почетком 1874. године липса Милану коњ. Начелник, али не К., већ други, нареди му, да за 3 дана другог коња купи, иначе ће га отпустити из службе. Пандурска служба беше у то време за нашег сељака бриљантан положај.

Милан обискао молбом око мене, да му позајмим 14 дуката да купи другог коња. Не могах га одбити. Имао сам 6 дуката код себе, а 8 узех аконто плате. Дадох Милану паре, а он мени облигацију, коју бацих у фијоку писаћег стола.

Прође 1874. па и 1875. година. Ни ја тражим дуг, ни се Милан сећа да га врати. Пред рат 1876. године дотера Милан мојој кући једну

Кад се продају шкартирани батериски коњи, начелник К. купи све по 100—150 гроша грло. Купљене коње испрати у општински чаир, на исхрану. Сад настаје спекулација са коњима. — Свих 5 пандура коњаника истера начелник из службе, који су се у овој затекли, без икаква узрока, а прима у службу 5 нових, но под условом да морају купити коње од њега по 10, 12 па и 15 дуката. За

јуницу, која је могла вредети 40—50 гроша, и рече ми: „Опростите г. докторе што вам дуг не могу да платим. Ево вам ове јунице место интереса, а за дуг вас молим да ме још мало очекујете.“

Од зла дужника и коза без јарета, помислих; примих јуницу, и дадох је М. касапину на исхрану.

Кад се из рата вратих бех са свим заборавио на моју јуницу. Но једног дана почетком јануара 1877. г., запитаће ме касапин М. шта да ради са јуницом? Па дотерај је мојој кући, одговорих. И он је дотера, али у како бедном стању. Сама кожа и кости!

Шта учини са мојом јуницом М. те је овако мршава ако Бога знаш? „Шта сам учинио? Хранио сам је. Она ми је за ових 8 месеци појела више но 2 вола. Ждере као хала, али јој се не познаје. Давао сам јој и мекиње. Нисам ја крив што је тако мршава. Таква јој је сорта. За исхрану имаш да ми платиш 240 гроша. Не рачунам ти више но 30 гроша месечно. Тако мало наплаћујем само теби, а Бога ми сваки други морао би ми платити по 40 гроша.“

М. касапина, његову жену и децу, лечио сам месецима. Никада ни једног гроша, ни за лекове ни за визите, нисам наплатио од њега. Жалио сам га јер беше сиромах, а имађаше пуну кућу деце.

— Каквих 240 гроша М. ако Бога знаш?! На пијаци не могу узети за јуницу ни 40 гроша, а ти тражиш за њену исхрану 240! Јеси ли ти при себи?

— Па толико ми је појела, вели М., ако не и више. Право је да платиш. — Позвасмо 2 грађанина да они оцене, колико је моја јуница за 8 месеци могла попасти траве. Они решише, да је појела саму себе! Ја пристадох на ово решење. После мало цапања, пристаде и М. Узе јуницу и одведе је својој кући.

Ово ме је страшно наљутило. Позвах пандура Милана и запитах га зашто ми не плати дуг на који чекам ево већ трећа година? „Па немам господиње,“ беше његов искрен одговор. Кад немаш онда ми ниси ништа ни дужан. Извадих Миланову облигацију из асталске фијоке, и поцепих је на неколико комада. Милан је наскоро за тим умро.

Ето како сам прошао са првим и последњим давањем пара под интерес. Стотину сам пута у мом животу повац зајмио и менише потписивао, али никад више нисам дошао у прилику, да ја коме дајем повац под интерес.

одплату коња одбија се пандурима на каси по пола плате месечно. Чим је који грешник од њих исплатио свог коња, отпушта се из службе, да се на његово место прими други под истим условима.

Мени беше непојмљиво, откуда овај иначе ограничен човек, да толико прљава спекулативна духа има у себи?!

Овај опаки полицајац завађао је децу с родитељима, жене са мужевима, ортаке и пријатеље са пријатељима. Све је ровело једно противу другога.

Разуме се, да је начелник у мени 24-годишњем пуног идеала младом човеку, имао највећег опозиционара. На сваком кораку кварно сам му његове планове и замисљаје. Увек смо били запети и на ратној пози. један према другом. Моје опонирање у свима, и службеним и приватним приликама, ужасно га је једило. Но највише сам му муке и јада задао тим, што је телесна казна у окр. рудничком укинута још почетком 1872 г., дакле одмах по мом доласку у Г. Милановац. У авлији начелства беху *мацке* за људе, и *разбој* за жене, на којима су они, на телесну казну осуђени батинани и камџијани. Овај нечовек полицајац уживао је гледајући с прозора, како се јадници превијају под ударцима, и слушајући њихово запомагање!

Сви на телесну казну осуђени, упућивани су претходно лекару да их прегледа, и ако он нађе да су телесно здрави, казна је вршена, у противном замењивана је новцем или затвором. Од мог доласка у Г. Милановац, ниједан на телесну казну осуђени није батинан, јер су по моме мишљењу сви били неспособни да ову издрже, без штетних последица по њихово здравље. Начелник К. ми није могао никад опростити, што сам га лично његовог највећег задовољства и уживања.

Да би ми се осветио, начелник ме је непрестано тужакао министру, час за ово, час за оно. На крају крајева, имали смо обојица успеха. Својим непрекидним тужбама, он је успео, да ме министар неколико пута казни — ономеном, укором и одузимањем плате, а једном мал ме не доведе и на оптуженичку клупу, подмећући ми антидина-

стичност! Мој опет успех беше у томе, што сам милановачке грађане освестио и измирио, и што сам их упозорио на демона који их завађа.

На три месеца по мом доласку у Г. Милановац, није било ни празника ни недеље а да се грађани, и мушко и женско, и старо и младо, не искупи пред Жујевића кафану, или у самој кафани, према добу године и времену, и да коло не заигра.

Ја сам становао на горњем спрату Жујовићеве кафане, и уживао слушајући њихове песме и посматрајући игру и весеље. А често сам и сам са њима поиграо.

Свет је се са ових састанака разилазно измирен и задовољан, питајући се у чуду, зашто и пре нису живели овако, у слози, љубави и пријатељству?!

Начелника К. описао сам у детаљу само с тога, што је он прототип наших старих начелника. Он није био једини. Имали смо их на жалост много. Ја сам познавао неколико таквих типова.

Прве године мога доласка у Г. Милановац, оживео сам већ умрлу грађанску читаоницу. У њој је посетилац могао наћи поред свих српских политичких и литерарних списа и новина, и неколико страних.

Питање о подизању зграде за женску школу у окружној вароши, повлачило је се годинама. Чим сам био изабран за председника општинског одбора (по тадашњем закону о општинама) оно је повољно решено. Зграда је подигнута, и служи и данас као женска школа.

Пред први српско-турски рат 1876. г. па једној забави даваној у корист српског друштва „Црвеног Крста“, држао сам предавање о задањи ове хумане установе, и том приликом образован је пододбор друштва Црвеног Крста у Г. Милановцу.

У целом округу рудничком бејаш стекао такво поштовање и поверење, да су људи у све што им речем, слепо веровали. Ја нисам за њих био само лекар, већ саветодавац у свима питањима. И грађанин и сељак, и свештеник и учитељ, имађаху потребу да ме понешто припитају, што беше далеко од медицине. И кад сам се ја од појединих

питања бранно незнањем и неразумевањем, они су ми обично одговарали: *на ипак и то ти боље знаш и разумеш, но ма ко други у нашем округу!*"

И данас после толико година, доћи ће по који Рудничанин да ме за нешто припита и замоли. Мојој сујети годила је ова популарност, и ја сам живео сретно и задовољно међу Рудничанима, и ако не могах никад крај с крајем саставити. И ја бих овако скроман и са малим задовољањем, живео и данас у Гор. Милановцу као пензионисани физикус, да ме обест¹ тадашњег министра не премести

¹ Рђаво сам се изразио, да сам обешћу министровом, премештен из Гор. Милановца у Ужице. То не беше министрова обест. То беше његово право. Тадањи министар учинио је самном оно, што би и сваки други учинио на његовом месту. Опонирао сам му и агитирао за посланике и кметове, који њему нису конвенирали. И он ме је зато уклонио из округа рудничког, у коме сам популаран.

Због овог премештаја, ја се нисам љуто ни најмање на министра. Шта сам тражио, то сам и нашао.

Пишући ове редове читам у дневним листовима, да је садашњи Министар Унутрашњих Дела испремештао многе среске лекаре. Своје људе довео је у боље и богатије срезове, а оне који му опонирају, отерао у врлетније и сиромашније. Лекари опозиционари надали су дреку по новинама, на су чак ангажовали и Српско Лекарско Друштво, да се и оно за њих заузме и протестује Министра, што их је преместило!

Ја неznam, да ли ће им Лекарско Друштво притећи у помоћ, али ако притекне, учиниће по мом мишљењу погрешку. Ко зна, да овим премештајем незадовољни лекари нису и сами дошли до добрих срезова, само као партизани? Можда су сачекали време да њихови људи дођу на владу, и од ових категорички захтевали да се њихове колеге крену из добрих срезова, а ове заузму они?

За ово 35 година како сам лекар, ја сам имао и сувише прилике да видим, да један млад доктор, који је тек ступио у државну службу, не водећи никаква рачуна о колегијалности обичне о министра, свог човека, и не оставља га све дотле, док му не да место које тражи!

Једном приликом премештен је један наш спреман и вредан лекар у сред зиме, чак на други крај Србије, а на његово место дошао је други млађи, тек почетник у служби. Министар, по чијој је наредби овај премештај извршен, беше мој добар познаник и пријатељ. Кад га запитах зашто се грешити овог часног и фамилјом оптерећеног лекара сад у невреме и без потребе премешта, он ми са свим искрено одговори:

по потреби службе у Ужице, а ужичког физикуса не доведе на моје место. А ево у чему је се састојала ова потреба службе. Поварно сам начелнику избор посланика у једном срезу и неколико кметовских избора у селским општинама. — Нису изабрани они, које је начелник хтео, већ са свим другим људи, али часнији и поштенији од начелникових кандидата.

Нехтедох ни у Ужице. Дадох оставку на државну

„па шта сам знао да радим? Овог младог *нашег човека*, морао сам да задовољим. Обиснуо о мене, као крља. Више од месец дана долазио је свако јутро зором мојој кући, те сам га морао примати и не умивен и необучен. Ни моја жена ни деца не моглоше изаћи у ходник од њега. Ове ране његове посете, бежу ми већ досадице. Да га се једном курталишем, ја зажмурих и наредих премештај, и ако сам знао да тим премештајем примам велики грех на своју душу.“

Зар су увек министри криви, што се лекари премештају из једног места у друго и кад треба, и кад не треба? Ја држим, да су у већини случајева криви сами лекари. Они сами копају јаму и ломе вратове један другом. Да је код наших лекара више морала, међусобне колегијалности и солидарности, сваки би се министар добро размислио пре, но што премештај једног лекара нареди, без потребе.

Најпосле, не треба заборавити да је и министар човек као и остали људи, а не светац. Он не може бити равнодушан према опозиционару, па ма тај опозиционар био и лекар. Још ако се тај лекар чак кандидује и за посланика да министру оповира и у скупштини, ради на томе да њега збаци са фотеље министарске, а на исту доведе свог човека, сме ли ико замерити министру, што се од таквог опозиционара брани, и премешта га у други срез или округ, у коме му може бити мање опасан?

Ко од г.г. лекара, државних службеника, хоће да изиграва политичара, тај мора бити спреман да стоички сноси све што га снађе због његовог политичког рада. И политика је, као и облак: „једног ороси, а другог покоси.“ Колико је наших лекара политичара најобичније памети, дошло до најлепших положаја у државној хијерархији, док су други неполитичари, и ако куд и камо интелегентнији и спремнији од њих, остали у ком забаченом срезу или округу и нечувени и невиђени!

Тако је у целом свету, па тако и код нас. То се за сада не да изменити, али се солидарношћу, колегијалношћу и јачом моралношћу самих лекара, самовоља г. г. министара у већини случајева, може сузбити.

службу, која ми је и уважена. Оставку сам поднео месеца септембра 1877 г.

Раскидајући са државном службом, реших се да се преселим у Београд и ту отпочнем приватну праксу. Но како Русија беше већ заратила с Турском и како се зучкаше, да ће и српска војска у савезу са руском ускоро измарширати на границу, остадох још неко време у Гор. Милановцу, да сачекам развој догађаја.

Србија заиста огласи и по други пут рат Турској. Како сам остао без опредељења, а време не беше угодно за приватног лекара почетника, ставих се на расположење тадашњем министру војном, који ме прими у службу као *привременог војног лекара II класе*.

По свршеном другом српско - турском рату дадох оставку на привремену војну службу, доселих се у Београд и етаблирах се као приватни практични лекар.

У Београду сам тек осетио све благодати великоварошког живота, за практичног лекара. И ако сам живео не само угодно, већ у неколико и раскошно, ипак сам толико зарађивао да ми је знатна сума новаца преко свију мојих трошкова преостајала, при свем том што никада и ни од кога наплату зараде затражио нисам, и што ми је исте прилично и пропало. Већина мојих болесника слала ми је зараду драговољно, и без опомене. С оваквом зарадом могао сам у току 10—15 година имати толику уштеду, да бих од ренте могао живети. Али ми се на жалост не даде, да ове благодети дуго уживам.

Без сумње сваком ће се наметнути питање кад ово прочита, зашто сам тако бриљантну праксу, која ми је толики приход доносила, напустио и понова заменио државном службом?! Ево, да одговорим на то питање.

Једног дана, почетком месеца маја 1879 г., добијем писмо од тадашњег министра војног, генералштабног пучковника г. Јована Мишковића којим ме позива, да што пре к њему у министарство дођем, ради извесног споразума. Другог дана по пријему овог за мене и моју будућност судбоносног писма, одох у министарство и јавих

се г. Мишковићу, са којим сам се добро познавао још из Гор. Милановца.

Министар ме дочека овим речима. „Хвала ти што си дошао. Имам нешто врло важно, да говорим с тобом. Седи и запали једну.“

Пошто седох, министар продужи: „Знаш ли болан да ми у новоослобођеним крајевима стојимо са здравственим приликама у војсци, да не може горе бити? У Врањи, Бувцима, Лесковцу и Куршумлији, имамо епидемију тифуса. Војници су нам у овим гарнизонима десетковани. За последња два месеца умрло нам је само у врањском гарнизону, преко 100 војника. Звао сам све наше виђеније и војне и грађанске лекаре, и тражио од њих савета, шта да се ради, да се ово зло отклони од војске. Они ми не умедоше Бог зна шта саветовати, али ми Владан и Докић рекоше, да тебе ангажујем за шефа санитета моравског корпуса. Ти си, веле, и стручно спреман и енергичан, те ћеш ти једини умети и моћи, да спасеш нашу војску у новоослобођеним крајевима од ове напасти, која нас је снашла. Молим те ступи у војску. Даћу ти чин капетана I класе, са рангом од пре 2 године. Бићеш најстарији капетан, а ја ти мојом часном речи гарантујем мајорство, после 6 месеци.“

Г. министру сам одмах одговорио ово: „Нисам знао да је стање здравља код наших војника у новоослобођеним крајевима тако жалосно! То сад први пут од тебе чујем. Хвала и Владану и Докићу што тако лепо мишљење имају о мени, мојој стручној спреми и енергији у служби. А хвала и теби, што ми тако часну и ласкаву понуду чиниш, али се ја не мислим никада више враћати у државну службу. Са државном службом раскинуо сам једном за свагда. Збогом. Хитам да обиђем моје болеснике“.

Г. министар ме је задржавао и покушавао да продужи разговор, али ме није могао задржати. Опростих се са њим и одох.

После 2 или 3 дана, добијем писмо од тадашњег председника министарства и министра спољних послова г. Јована Ристића, у коме ме моли, да сутра између 8 и 9 ча-

сова пре подне дођем његовој кући. Са г. Ристићем нисам до тада никада општно, те овај његов позив беше мало изненадан за мене! Али сам мислио, да је можда он, или који члан његове фамилије болестан, па ме зове да им укажем лекарску помоћ?

Сутра дан одем г. Ристићевој кући у одређено време. Он ме одмах прими, пружи ми руку, и дочека овим речима: „Добро јутро земљаче. Ви се од мене туђите, а требало би да ми чешће и без позива дођете, јер ја сам са вашиим оцем био добар зналац и пријатељ. Говорио ми је г. министар војни, да нисте примили његову понуду и нећете да ступите у војну службу! Зар бали тако земљаче? Ти знаш да су Србију Шумадинци створили. На нама је да је одржимо и проширимо. Ако ми Шумадинци нећемо, а ко ће? Твој пош. отац беше добар Србин и патриота. Па зар син да га посрами, и откаже помоћ српској војсци у крајњој нужди?!

Одговорих и г. Ристићу као и г. Мишковићу, да се не мислим више враћати у државну службу. Он ме поче поново саветати и апеловати на мој патриотизам, те најзад попустих у толико што га замолих, да ми остави 2—3 дана времена, да се размислим.

Тако сам се растао са нашим великим и озбиљним државником Ристићем.

Од мог састанка са председником министарства, беше прошло неколико дана. Заузет великом праксом бејаш са свим заборавно, да г. Ристићу треба да одговорим, кад добијем и друго писмо од г. министра војног Мишковића у коме ме моли, да што пре дођем к њему. Уљудност је захтевала да се и овом позиву одазовем, те одох у министарство. Чим сам праг министрове канцеларије прешао, министар ме дочека овим речима: „За Бога, шта је с тобом? Јеси ли се већ једном решио, да примиш службу? Стање је сваки дан све црње и горе.“ Пружајући ми једну депешу, министар продужи: „Читај шта је у Буцима. Ја те молим у име српске војске да се примиш службе. Војска ће ти наша бити благодарна, и она ће ти се одузвати.“

На ове министрове, у највећем узбуђењу изговорене речи, ја зајмурих, примих службу, опростих се с мојим болесницима, и после 5 дана био сам већ у Нишу.

Ето, на који сам начин и зашто напустио своју бриљантну праксу у Београду и понова ступио у службу као санитарски капетан I класе, и вршилац дужности начелника санитета моравског корпуса.

III.

Шта сам радио као вршилац дужности начелника санитета моравског корпуса, а доцније као референт санитета моравске дивизије.

Пошто сам се у неколико оријентирао и обавестио о приликама у појединим гарнизонима на територији моравског корпуса, отишао сам најпре у Бувце, а доцније обшћох Врању, Лесковац, Прокупље и Куршумлију.

Жалосно стање, које сам у овим гарнизонима застао, не може се ни приближно описати. Ја познајем српску војску и у непрекидном сам додиру са њом, које као окружни физикус, а које као војни лекар, већ 35 година. За све то време, нашег војника нисам никада видео тако гладног, голог, босог и бедног као 1879. и 1880. г. (говорим само о војницима у новоослобођеним крајевима). Овака беда, не да се ни замислити! Људи слаби и изнурени, те немају ни толико снаге колико здрав дечак од 15 година! Пролазе поред вас као сенке, са бледим лицем и упалим образима. Па и г. г. официри, и они су тужни и замишљени, као да сваког часа ишчекују смак света! Нипога не чујеш да залева, да се несмеје и нашали. Сви снуждени и оборене главе, да човека душа заболи, кад их овако утучене види. А како би и могли бити весели г. г. официри, кад гледају беду и невољу својих војника, које им ваља спремати и обучавати за браниоце Отаџбине, кад виде како их косе заразне болести, како сваког дана једног по једног нестаје?!

Бедни војници, не имајаху ни најпречних потреба.

Њихов је хлеб умешан од пола пшенична, а пола кукурузна брашна. На то би се дало још и трпети, да брашно не беше обично ужежено или буђаво! Кад томе још додате да је у сваком тајину било по 40—50 гр. песка (од меког воденичког камена) може се мислити, како је тако спремљен хлеб годно здрављу војничком?!

А шта да кажем о одећу, обући, рубљу војничком и њиховим становима? Ни на коме целе блузе, чакшгра и шињела. Недостају пешеви, рукави, тур или пола нагавице! Већина је војника у опанцима, али ни на чарапи, коју је војник као регрут са собом од куће донео, ни на опанку нема ђона, те војник наступа голим табаном. Рубље као пачавра прљаво, и у самим дроњцима.

Војници су у Бувцима презимили зиму у влажним траповима, а у осталим гарнизонима у турским кућерцима и без сламљача и без кревета, тако нагомилани, да кубатура у појединим собама није износила више од 1'60 на човека! Једина је још срећа, што је у овим кућерцима било довољно вентилације и кроз врата и прозоре, па и кроз дуварове и плафоне.

Онога, коме је било познато ово бедно стање у коме су се наши војници у новоослобођеним крајевима налазили, ни најмање не беше изненадила појава разних заразних болести међу њима.

Државна благајна била је услед два, за непуне 3 године издржана рата са Турцима, сасвим исцрпена. Нових извора нема, а војска ради чувања границе од упада Арнаута, морала је се држати на окупу комплетна. У тадашњим приликама није се могло ни мислити на привремено отпуштање војника кућама као што је доцније рађено, и као што се *на жалост* ради и данас!

Војску је требало хранити, одевати и са најпречим потребама снабдевати. А новаца ни од куда. На Влади беху тада људи старог кова, добри домаћини и сувише штедљиви, људи који су о свакој државној пари водили рачуна. Бојали су се дуга као живе ватре. Њихову претерану штедљивост платило је главом неколико стотина наших војника. И то им се мора у неопростиви грех упи-

сати. Али још већи грех учинише они, који за њима дођоше да земљом управљају, и који задуживаху Србију немилнице без икаква рачуна, а често и без стварне потребе — само ради личног хара.

Проклети да су изроди, који овом добром и многонапаћеном народу српском натоварише дуг од пола милијарде, под којим се савија и стење, због кога ће и наши прапрауници испаштати.

Поред материјалних недаћа, ни надлежни не беху на своме месту, јер нису имали ни појма о првим битним захтевима хигијене. Да ово докажем навешћу само 2 примера.

Због честих упада Арнаута и несигурности на граници, морали смо држати у Бувцима 1 батаљон војске, од кога је по једна чета наизменце крстарила дуж границе, од Буваца до Свираца, и даље удесно и у лево. Други батаљон опет који је становао у Куршумлији, одвајао је по једну чуту за Преполац и крстарио границом.

У Бувцима не беше кућа. Арнаути су село спалили кад су га пред нашом војском напустили прошле године. Наши су војници презимили у земунцима, које су сами правили. Земунце беху 0.60 м. дубоке, покривене грањем и претрпане земљом. Томе се није чудити, јер зима је зима. Човек се брани од зиме како може. Али је чудо, што командант батаљона и батаљони лекар задржаше људе у овим влажним траповима и пошто је отоплило! Ја сам их у месецу јуну застао, још у овим земунцима!

Из овог једног бувачког батаљона боловало је од 1. до 26. јуна, које у болници лесковачкој које у амбулаторији бувачкој, преко 150 војника — од *тифуса*, *тифоида*, *наступне грознице*, *дифтерије*, *дизентерије* и др. болести.

У амбулаторији бувачкој застадох 3 озбиљно оболела војника од *дифтерије*. На неколико дана пред мој долазак у Бувце, 2 су војника умрла од дифтерије у амбулаторији.

Командант VIII батаљона у Бувцима, беше тада капетан Никола Стојановић — Рус, а батаљони лекарски помоћник Сипњевски — Пољак. Сем њих двојице опомињем

се и једног младог, интелигентног поручника Милана Михајловића, који је служио у овом батаљону.

На моје питање, зашто држе људе у овим влажним траповима на овако лепом времену, неумедо ми одговорити ни командант, ни лекар баш ништа! И један и други беху у неприлици шта да ми одговоре, али их из ове неприлике извуче поручник Михајловић, који у место њих одговори саркастичним тоном: „*Па шта ћемо г. капетане? Наши доктор вели, да војнике треба чувати од назеба, јер од назеба долазе све могуће болести. У овим је траповима без сумње топлије, но на пољу. Дакле, у њима треба војници да остану и преко лета да не озебу. Наши је доктор ауторитет за нас, и ми га безусловно слушамо!*“

Умолих команданта да нареди, да људи одма изађу из земунца и изнесу све своје ствари на сунце, да се суше. Војничке ствари, а нарочито ћебад, беху скроз мокра, јер како су унесене прошле јесени у земунце, никада нису изношене да се проветре и осуше! Земунце беху влажне и заударачу на плесањ.

Депешом сам одмах известио команданта кора, о жалосним здравственим приликама у Бувцима и тражио одобрење, да се батаљон одмах премести у оближње село *Ђулекаре*. Од команданта дође одговор, да одобрава мој предлог.

Другог дана, по мом доласку у Бувце, логор је премештен у *Ђулекаре*, које има ванредно добру воду за пиће и опедно земљиште за логоровање. У бувачком логору, спаљена је сва дрвенарија. Ништа није пренето отуда у нови логор. Са премештајем батаљона у *Ђулекаре*, престала су одмах сва озбиљна обољења код војника.

Други пример. — Из Буваца дошао сам у Прокупље, где сам такође извршио инспекцију тамошње привремене војне болнице. По свршеном послу у Прокупљу, кретох се у 2¹/₂ сах. по поноћи за Куршумлију, где сам стигао пре 6 сах. у јутру.

Пет арнаутских кућерака покривени плочама, беху обележени барјацима „Црвеног Крста“, као болнице. Уђох

у прву кућу, која ми беше на путу. На средини кујне гори ватра, над овом висе вериге, а на њима окачен бакрач од 8 до 10 литара запремине. Један болничар, у прљавом и поцепаном оделу, мешао је грубо отесаном кутлачом неку течност у бакрачу? Кад ме опази, он остави кутлачу у бакрачу и поздрави ме војнички. Запитах, шта му је у бакрачу? Он ми одговори: „*Врутитук болесницима, замедљана ракија*„! Запрепашћен овим одговором мислио сам, да или ја његов одговор нисам добро разумео, или он моје питање није схватио, те понових питање, нашта добих исти одговор: „*на врутитук болесницима г. капетане. Замедљана ракија*“!

А где вам је доктор? Болничар ми показа руком врата у лево и рече: ту је у соби, још спава. Куцнух на врата, али не добих одговора. Уђох у собу, без дозволе.

Предамном се сад створи, једна трагикомична слика. На 2 дућанска, једна поред другог дуж положена сандука, угледих прљаву и поцепану сламњачу, и на овој само преко трбуха војничким ћебетом покривена човека, где спава и хрче гласно. Поред спавача лежала је на сламњачи Мартинка, кундаком окренута спавачевој глави. На треножној столици крај узглавља постеље лежи фишеклија са бојевим метцима, и једна флаша у којој беше при дну пека течност лимунове боје.

Кад доктор спава на оваковој постељи, запитах се, на каквој тек морају лежати његови болесници?!

Дрмнух доктора за руку. Он отвори очи и махну се махинално за Мартинку. Пошто ме боље загледа и познаде — из школе смо још познаници — он остави пушку, збаци ћебе и скочи из сламњаче, из које се слама поче распати на све стране. „*Извини ме молим те*, рече ми колега. *Ми смо овде на мртвој стражи. Свакога часа очекујемо упад Арнаута, који нам прете непрекидно!*“

Оставих га сама да се умије и обуче, а ја изађох пред кућу размишљајући, како да започнем говор са мојим колегом Др. Ј. П. о *специјалном врутитуку* његових болесника, међу којима има и тифозних са температуром од преко $+ 39^{\circ}$!

У овом размисљању, сетих се докторових речи, да зебу од упада Арнаута. *Каква ли је политичка мудрост помислих, могла отерати Арнауте из новоослобођених крајева са њихових огњишта, кад би нам баш они, да су остали на свом кућишту, били најбољи чувари границе?! И не само да би нам били сигурни чувари границе, већ би нам били и посредници за споразум са оним Арнаутима, који остадоше под Турцима. Ови би Арнаути, без сумње, били више склони да потпадну под наш протекторат, но под аустроугарски. Ако би се наше власти лепо и умишно понашале према Арнаутима, ако би наша Влада школовала неколико десетина њихове деце о државном трошку, у нашој Војној Академији и на Великој Школи, више је но сигурно да би сви Арнаути листом пришли нама. Али је сад већ доцно. Дај Боже да ову нашу капиталну погрешку исправи генерација, која долази за нама.*

Да опишејем у каквом сам жалосном стању нашао наше болесне војнике у болницама, врањској, лесковачкој, прокупачкој, куршумлијској па и у нишкој, нећу и не могу, јер ми се и данас после толико година јези кожа, кад се оног јада, беде и немаштине сетим!

Чим сам се вратио са инспекције у Ниш, поднео сам команданту кора дуг и опширан извештај о свему, шта сам где нашао и видио, као и шта би требало учинити одмах, и са каквим би потребама ваљало снабдети поједине гарнизоне ако желимо, да нам се стање здравља код војника поправи, и да нам поново не дође каква заразна болест у госте.

Кад је командант кора ђенерал Хорватовић мој извештај и захтеве у њему изнесене саслушао, рече ми процично: „*Дакле и ви сте г. докторе, као и сви остали? И ви тражите од мене, да створим прилике за наше војнике у Врањи, Бувцима, Свирцима, Куршумлији итд. онакве, у каквим живи немачки војник у Берлину, аустројски у Бечу и француски у Паризу! Е не иде чизма дради мој г. докторе, на ту ногу. Ви не знате шта тражите. Лако је командовати трупом снабдееном свима*

потребама, али је тешко командовати оном, која нигде и ништа нема. Вештина је створити нешто из ничега, као што то уме и зна само Хорватовић. П овај ће ваи реферат отићи ad acta, као што су отишли и остали предлози команданата и лекара на мојој територији. Нашу г. г. официре и војне лекаре треба једном одучити од млогог пискарања и упутити на рад — само стварни рад.“

Буди Бог са нама, помислих, шта је овом човеку?! Бејах п збуњен п изненађен оваквим говором командантовим, јер ја нисам навикао да ико у овом тону говори са мном. На брзо се прибрах, те му одмах одговорих: *Пишући мој реферат г. ђенерале, ја нисам мислио ни на Беч, Берлин, па ни на Париз, Ја тражим само оно што је могуће за наше прилике, што је преко потребно, а што се може постићи са незнатним материјалним жртвама. И ако ви у мом реферату налазите нешто друго, значи да га нисте саслушали пажљиво.*

Ви треба да знате г. ђенерале и то, да ја нисам по молби и из нужде ступио у војну службу, већ једино стога, што водем нашу војску, и што ми је војнички позив идеал. И ако ви нећете да спроведете мој реферат министру, ја ни једне секунде више нећу остати у војној служби. Вратићу се одмах у Београд, откуда сам и дошао.

Са оваковим командантом заиста је тешко радити, и ја се ни најмање не чудим, што је мој претходник, пок. Др. Илија Милић, слагао рапорте и требовања једно на друго, не шаљући их министру и не радећи ништа по њима. Многи реферати и требовања, не беху чак ни заведена!

Ово је мој први и последњи сукоб' са Хорватовићем, као командантом корпуса. Доцније смо хармонисали, доста добро.

Са Хорватовићем нисам био нигде у рату, те п незнам његове ратне заслуге, и ако сам много што п шта слушао, што не иде у његову корист. Дакле као ратника, нећу да га оцењујем.

За време моје мирнодопске службе са њим, главно му је занимање било, да нађе какovu креатуру, која ће у страним или нашим новинама написати по коју нотипу о његовим ратним подвизима, о његовој храбрости и војничкој генијалности. Поједине од ових креатура он је чак и плаћао и коригирао им списе, пре но што се пошљу редакцијама! Поред овог занимања, најрадје се бавио оговарањем својих коморада, официра Шумадинаца. Генерала Белли-Марковића и Лешјанина, мрзио је преко сваке мере. Грдио их је, где је сео и стао! И ја мислим, да је Хорватовић само из превелике мржње према овим људима, пришао напредњацима? Истина, доцније су се и Пироћанац и Гарашанин курталисавали њега, али то беше доцне. Уласком у напредну партију, он постиже шта је хтео. И ако католик, он иде у православну Русију, као представник православне Србије!

Последњих дана свог командовања у Нишу, беше се бацио на спекулацију — куповину турских имања. Због Медошевца, дошао је у сукоб са тадашњим окр. начелником Костом Павловићем. И да Коста није попустив, њихов би спекулативни спор морали да решавају судови.

За време српско-бугарског рата, Хорватовић као командант нишавске војске, у којој сам команди и ја изигравао начелника санитета, написао јединствену наредбу какву до тада, сигурно, ни један војсковођа није написао. Том монструозном наредбом ишло је се просто на то, да се заведе ординарна шпијунажа у официрском кору! Сваком официру ма ког чина и положаја, Хорватовић даје право, да кореспондира лично с њим, и саопштава му рад и владање својих нижих, себи равних, и претпостављених каморада официра! *А он командант јамчи својом чашћу, да ће та кореспонденција остати тајна само за њега и никога више!*

Ако се не варам, Краљ Милан није одобрио Хорватовићу, да ову неморалну наредбу саопшти официрима нишавске војске?

Због ове наредбе бејаш дошао у такав сукоб са шефом штаба нишавске војске. пуковником Коком Милова-

новићем, да би између нас двојице и крв легла, да нас неразводи Коклин помоћник, сада генерал у пензији Божа Јанковић.

Да продужим шта сам радио као вршилац дужности начелника санитета моравског кора и доцније, као референт санитета моравске дивизије.

На мој реферат којим су од министарства захтеване разне болничке и гарнизоне потребе за поједине гарнизоне, дошао је одговор, да шињела, блуза, чакшира, цокла, рубља, постељног прибора, гвоздених кревета и т. д. нема у слагалиштима, али ће се ускоро израдити и набавити. То ме није ни најмање изненадило, јер бејаш спреман на такав одговор. Али сам био изненађен кад прочитах, да ни болничких потреба — инструмената, пољских апотека, завоја, када за купање, болничких ћебади, завојног материјала, и т. д. нема у главном санитетском и апотекарском слагалишту, и да се све ово тек мора набављати!

Знајући са коликом смо и каквом санитетском спремом — говорим само о шумадијском кору — ушли у други рат с Турцима, а знајући и то, да ни половина овога материјала није утрошена за време рата, мене је изненадио одговор министарства! Ми истина нисмо имали *специјално санитетског материјала* у сувишку, али сламњача, ћебади, болесничког рубља, постељних чаршава, инструмената, собних и кујинских ствари, и т. д. имали смо довољно. Па шта је са овим, од рата заосталим материјалом? Где је се део, питао сам се? На ово питање, одмах сам самом себи одговорио. Материјал је или разнесен, или, што је вероватније, лежи негде забачен те о њему нико ништа не зна!

У нишкој болници имао сам на служби апотекара Христифора Димитријевића, једног вредног и сигурног раденика.

Чича Христифор, (тако смо га звали из милоште) сазнаде од неког поп Недељка, који је као командир једног батаљона II класе одмах по паду Ниша дошао тамо и ту се настанио, да у турској џамији у лесковачкој улици има неких војничких ствари, о којима нико не води рачуна —

ни војна ни грађанска власт! Цампја је затворена огромно великим катанцем.

Чим је Христифор сазнао за ово, он позва деловођу гарнизонара нишког поручника Ђоку Јанковића, те са њим и једним браваром оби катаџац и уђу у цампју.

Може се замислити његово изненађење и радост, кад при улазу у цампју угледа огроман санитарски материјал набацан на гомиле. Чегату није било? — Великих и малих кутија са инструментима, цепних хируршких етвија, етвија за вађење зуба, сандука пољских апотека, рањеничких носила, разних удлага од дашчица, блеха, жипце и филца, Петитових чизама, повезака, троутлих марама, сасвим нових и употребљаваних ћебади, постељних чаршава, сламњача, јастука, јастучних навлака, болесничких кошуља, лужница када дрвених и блеханих за купање, кашика, виљушака, ножева, кабајлија, калајних чаша, душека напуњених вуном и т. д.

Неколико дана доцније нађох сасвим случајно, у шупи артиљеријске касарне под Горицом седам амбулантских кола. И ако кола беху нова, на њима не беше ни руде, ни жребчаника, ни једног ланца, ни кајиша, па ни платна на прозорима, све ово беше скинуто и разнесено!

На неколико дана пошто је службеним писмом извештено министарство, шта је све нађено у цампји и артиљеријској шупи, долази министрова наредба, да се сав нађени материјал комисисјски прегледа и инвентира. Комисисја у којој је био вој. апотекар Христифор Димитријевић и артиљеријски капетан Наум Јовановић, радила је на овом послу више од месец дана.

Пошто је комисисја инвентирала нађени санитарски материјал, инвентар је послан министру. Министар наређује, да се мањи део материјала задржи у Нишу за снабдевање болница на територији моравског кора, а све остало да се испрати у Београд главном санитарском и апотекарском слагалишту. Амбулантска кола да се пошљу вој. фабрици у Крагујевац, на оправку.

По овој министровој наредби, поступљено је. Пре пошто је постељни материјал, ћебад, чаршави и вуна из ду-

шека, испраћен у Београд односно смештен у нишко сла-
галиште, предходно је све опрано у нишкој бањи и осушено.

Непојамно! Болнице немају ни најпречих потреба,
када да окупају болеснике, ни кошуља да их пресвуку кад
из команде у болницу дођу, немају довољно ћебади, слам-
њача, постељних чаршава, једном речи немају ништа, док
оволики материјал лежи неупотребљен и забачен.

Па одкуда овај оволики санитарски материјал у ца-
мији, о коме нико незна да постоји? Ево, вероватног obja-
шњења. — По свршеном рату прошле године, наређена је
демобилизација свију наших трупа. Командири пољских бол-
ница и санитарских одреда, враћајући се својим кућама,
пролажаху кроз Ниш. Ту су сав материјал којим су руко-
вали, предавали неком начелнику или подначелнику ста-
нице, који га је трпао у цамију на гомиле. Кад је начелник
пошао кући, он је цамију закључао, кључ или собом понео
или га коме у Нишу предао. У Ниш дошли нови људи, који
ни појма немају шта је у цамији.

Зар овај жалосни факт некарактернише довољно нашу
немарност за државним добром и иметком? Шта би од
наших старих државних службеника, којима државна имо-
вина беше светиња? Они би се у гробу преврнули, кад би
знали, какви су људи њихова места у државној служби
заузели!

Као вршилац дужности начелника санитета моравског
кора, и доцније као референт санитета моравске дивизије,
вршио сам врло често за време мог шестогодишњег бављења
у Нишу, услед малог броја лекара, поред редовне дужности
начелника односно референта, и дужност управника нишке
вој. болнице, ординаријуса на спољњем или унутрашњем
одељењу, а неколико пута и дужност трупног лекара.

Напред сам казао, зашто сам моју бриљантну праксу
у Београду напустио и у војну службу ступио, а сад је
на реду да кажем, зашто сам почетком 1886 г. баш ја на-
именован за вршиоца дужности начелника санитарског
одељења Министарства Војног, кад је по рангу било ста-
ријих санитарских официра од мене, који би по старешин-

ству требали да заузму овај положај. Ево одговора и на то питање.

Од кад сам изашао из школе, пратио сам пажљиво развиће медико-хируршке науке. Држао сам увек по двоје или троје медицинске новине, а стајао сам још из ђачког доба у вези са Бечком књијаром *Urban et Schwarzenberg*, која ми је све новитете слала. Што ми је конвенирало задржавао сам, а остало враћао књијару. Питање о *антисептици* и *јодоформу* у хирургији, јако ме је интересовало. Да би могао овај нови препарат — јодоформ — и у пракси испитати, тражио сам почетком 1884 г. од министарства, да ми се пошле 1 килограм јодоформа, за болнице на моравској територији. Ни на мој први, па ни други захтев, нисам га добио. Одговорено ми је, да је овај препарат за сада још сувише скуп! Тек почетком 1885. г. послато ми је 1000 грама јодоформа.

Одмах сам почео чинити опите са њим, у нишкој болници. Ни 100 грама не бех утрошио, кад загазио у рат са Бугарима. Што ми је остало јодоформа, раздао сам пред полазак на границу у Лесковцу пуковим лекарима (сем лекара I пука који беше у Врању), командиру дивизијске санитетске чете, и командирима пољских болница.

За време српско-бугарског рата јодоформ није на бављан за нашу војску, а сумњам да га је било и у грађанским апотекама у Србији? Бар не у већим количинама. Нишки апотекар г. Окопичањи поручио га је први пут, ако се не варам, крајем 1883. г. по мом захтеву, за моје приватне болеснике.

Рањеници свију осталих дивизија привијани су *карболом*, док су рањени Моравци у првим борбама привијани јодоформом. Но доцније, кад је ова мала количина јодоформа са којом сам располагао, утрошена, и Моравци су привијани раствором карбола као и остали.

Наши рањеници путовали су са бојишта до Ниша, Крагујевца и Београда, по 3, 4, 5 па и 6 дана. За време путовања завој им није обнављан, те није ни чудо, што су им ране при доласку у резервне болнице заударале, а код неких беху чак и учрвљане! Бар тако су гласили из-

вештаји шефова резервних болница? Само они, у првим борбама јодоформом привијени, стизали су у болнице са чистим и свежим ранама. Ово беше пало у очи страним лекарима — Малтезцима — јер и они употребљаваху у својим болницама у Београду само јодофорни завој, који су донели са собом.

Како су страни лекари били врло често краљичини гости о ручку у двору, један од њих саопшти ову опаску краљици. Краљица се је преко дворског маршала пуковника Јанковића распитала и сазнала, да само од моравске дивизије долазе поједини рањеници јодоформом привијени. Краљица је ово саопштила писмом краљу Милану. (Све сам ово чуо доцније, по мом доласку у Београд, од маршала двора пуковника Јанковића).

До 1882 год. и краљ Милан и краљица Наталија, беху добро расположени према мени. Чак су се по који пут упуштали са мном у шалу! Али од тада, ни једно ни друго ни да ме виде! Приликом њихових долазака у Ниш и пријема официра, никада ме ни једном речи не ословише. Говорили су с официрима предамном и онима за мном, са онима с лева и десна од мене, а мимо мене пролажаху, као мимо турско гробље! Не знам узрока овом њиховом нерасположењу према мени, али мислим да ме је код њих оцрнио који од дворских часника, јер то беше тада у моди? Но ја се због ове немилости нисам ни најмање жестио. Гледао сам свој посао, и био сам са свим равнодушан.

Одступајући од Пирота 15 — XI — 1885 г., дођох са моравском дивизијом у *Шумље*. Сутра дан 16 — XI дође и краљ Милан у *Шумље*. Пошто обиђе положаје које су посели Моравци, краљ позва сву г. г. официре, који се беху ту нашли, на закуску. За време закуске, краљ је разговарао са појединим официрима о недаћама у овом рату. Ја сам стајао поред Д-р Докића, који такође беше у краљевој свити. У зло доба краљ Милан приђе и мени, пружи ми данас и по други пут руку, и ослови ме, после 3 године, овим речима: „Хвала вам г. Марковићу на вашој савесној служби, и вашем храбром држању за време борби у којима

је ваши дивизија учествовала. Ја знам све, колико сте муче и труда поднели у овом несрећном рату, колико сте добра учинили нашим рањеницима. Знам и то, да су само рањеници морав. дивизије привијани тим новим леком — како га ви зовете јодоформом, који тако благотворно дејствује на ране. Доцније ћу вас и каквим видљивим знаком уверити о мом признању за ваши савесан и неуморан труд и рад, а за сада примите само моје хвала“.

На ове, за мене и сувише ласкаве краљеве речи, одговорих одмах: „Ја Величанство ни сам ништа у овом рату више учинио, но што сам био дужан да учиним као старешина санитета моравске дивизије. Што су наши рањеници у најкраћем року по обрањењу из бојнице износени, што им је брзо лекарска помоћ указивана, што су одмах у пољске болнице евакуисани и у овима добро неговани, заслуга је наших болничара, и лекара — Јасњевског, Хаџи-Лазића, Светозара Атанасјевића, Лазе Илића, Зајичека, и осталих, а не моја“. Краљ ми пружи руку, и оде да говори с другим официрима.

Судећи по овим краљевим речима, које ми је изговорно, ја мислим, да ме је само *јодоформни завој* довео на положај најпре начелника санитета нишавске војске, а по свршеном рату за вршиоца дужности начелника санитетског одељења министарства војног? Без сумње, да за ово моје околико одликовање имам много да благодарим мојим старијим колегама и пријатељима, Д-ру Владану и Д-ру Докићу, а нарочито команданту моравске дивизије пуковнику Пери Топаловићу, који су мој рад истицали у свакој прилици. Хвала им.

Примерије је закључено. Већи је део војске у кантонима, а врховна команда и команда нишавске војске у Нишу су. И ја сам оставио Банцарево и дошао у Ниш, јер сам наименован за начелника санитета у нишавској команди.

Трећег или четвртог дана по мом доласку у Ниш, добијем писмо од комесара за приватну помоћ рањеницима, пуковника Д-р Саве Петровића, којим ми саопштава на-

редбу краљице Наталије, да одмах дођем у Београд и јавим јој се.

По овом позиву и одобрењу командантовом, коме сам комесарово писмо показао, отпутовах одмах сутра дан за Београд. Са железничке станице, отишао сам право у двор. Краљица ме је одмах примила и оловила овим речима: „*Ви сте се г. докторе у овом рату показали достојни положаја на коме сте, и оправдали поверење које вам српска војска поклања. Ја вам честитам, и благодарим вам на вашем труду и раду. — Нарочито сам вас позвала у Београд, да се споразумете са комесаром за приватну помоћ г. Савом, шта је моментано најпрече и најпотребније, да се за рањенике набави, јер нас продужење рата, ако га буде уопште, несме овако неспремне затећи, као што угазисмо у овај рат.*

Грех на душу Д-ру Владану, који зна само да говори и пискара, а нити уме нити хоће, што озбиљно да ради!

Краљици сам одмах одговорио, да је Д-р Владан наш најспремнији војни лекар, и да до њега баш ни најмање кривице нема, што смо ушли у рат овако неспремни. Д-р Владана застао је рат, продужих, на сасвим другом државном послу, и он је само силом околности као најповзванији ушао у штаб Врховне Команде, као начелник санитета. Кривца за неспрему војске санитарским материјалом, треба тражити у министарству војном, које је било дужно и позвано, још за време мира спремити све, што за рат треба.

Јест, јест, одговори јетко краљица, али је ипак Владан главни кривац. Срећа је велика, што ће га се војска курталисати ускоро.

Овај жучни говор краљице Наталије још ми је јаче документовао, да је моје мишљење, које о њој и њеним карактерним особинама имам, са свим правилно. —

Краљицу Наталију познао сам 1879 г. за време њеног бављења у Нишу. Кад сам је први пут видео и са њом говорио, на мене је учинила врло рђав утисак. Па и доцније, посматрајући њене поједине радње као Владарке,

жене и мајке, долазио сам све више до уверења, да је моја оцена, коју сам јој дао, умесна. Оцених је као лакоми-слену, безобзирну, сујетну, и рђаво домаће васпитану жену, која је у стању да упропасти и најбољег мужа, и кућу му разори.

Поједине сцене које су се одигравале у двору између Наталије и краља Милана, о којима ми је причао у повећењу лични краљев лекар Д-р Сава Петровић, још су више допринеле, да ме одрже у мом мишљењу које имам о краљици Наталији. — Пок. Сава рече ми једном приликом: „Шта се може очекивати од једне жене, која је тако саможива, да не воле никога више на свету, до само себе? Она не воли ни свог мужа, ни своје рођено дете! Не воли цвеће ни животињу, а нема осећаја ни за песму, ни музику! Али зато уме да мрзи, и тешко томе кога омрзне. Она нема ни срца ни душе, па ни вере. Она се претвара и пред Богом, и пред људима“.

„Наталија тера свог мужа од себе, да неби понова остала бремена. Нерађањем, хоће да остане што дуже лепа и млада. Она то и некрпје, већ јавно прича дворјанима, пријатељима и пријатељицама, да је постала *целибаткиња* код жива и здрава мужа, да би могла што дуже рахат живети и проводити се!“

Зар Савина и моја оцена од пре толико година, не беше умесна? Наталија под старост, без икакве нужде и потребе, само из каприца и ината, оставља своју веру у којој је рођена, крштена, па и венчана. Оставља веру, коју су веровали њени родитељи, коју верује њен муж и њен јединац син, па прелази у католичанство!

Да Наталија беше добро домаће васпитана жена, и да се је хтела одазивати позиву нежне матере, она би по својим физичким особинама нарађала пуну кућу деце. До преране абдикације краља Милана на престо не би ни дошло, или ако би силом политичких околности краљ Милан морао да абдицира, краљ Србије био би други који, и телесно и душевно здрав принц, а не *неврастеничар Александар*. Али Наталија хоће да живи, и да остане што дуже лепа и млада!

Три четвртине грехова краља Милана и краља Александра, носи на својој души, ова по Србију фатална жена. Па и за неприродну и неморалну женидбу њеног сина, пок. краља Александра, која је женидба саранила углед и поштовање Србије и српског народа у страном свету, Наталија носи највећу одговорност, јер она је упознала краља Александра још као малолетног, са удовицом Драгом Машин.

Нисам хтео више да правдам Владана, јер сам видео, да ће сви моји покушаји да га оправдам, остати безуспешни. Опростих се са краљицом и одох у министарство војно, да се састанем са Д-р Савом Петровићем, који је као комесар за приватну помоћ, имао своју канцеларију у згради министарства војног.

Д-р Саву застадох у канцеларији. Код њега беше у посети бечки лекар Д-р Длохи, који је као изасланик аустријског Црвеног Крста, или Малтеског Ордена дошао у Београд, да нашим рањеницима указује своју помоћ као оператор. Представи смо се узајамно, један другоме. Д-р Длохи остаде још неколико минута у посети, па оде, а ја и Д-р Сава остадосмо сами.

По Длохијевом одласку, одмах смо приступили послу, ради кога сам позван у Београд. Ја сам диктирао, а Д-р Сава је писао. Састависмо списак, моментано најпречих санитарских потреба. На прво место у списку, дошла је *јодоформна газа и јодоформ.*

Ако се не варам, и јодоформ и јодоформна газа поручени су истог дана, кад смо са списком били готови, депешом, код *интернационалне фабрике за завоје у Шафхаузену?*

По свршеном овом послу, вратио сам се одмах сутра дан у Ниш. На неколико дана по мом повратку из Београда, Д-р Владан одлази на источни крај Србије да инспицира тамошње болнице, а ја поред редовне дужности, примих и његову дужност у врховној команди.

Кад се доведу у везу краљичине речи, које сам већ напред поменуо: „*Срећа је, што ће га се војска курталмисати ускоро,*“ јасно је и очевидно, да је у овој бесциљ-

ној, бесмисленој и по службу само штетној смени, играо главну улогу претећи прст краљице Наталије!

Да испричам једну аферу коју сам имао са краљицом Наталијом, у којој се најбоље илуструје њена самовоља, охолост и сујета.

Доцне под јесен 1887. г., изненадно бану у моју канцеларију једно после подне маршал двора пуковник Јанковић, и саопшти ми краљичину наредбу: да се син тадањег дворског проте, који штудира медицине науке у Русији, уврсти у ред питомаца министарства војног са пуном штипендиом, колику имају и остали наши питомци медицинари на страни.

Одговорих маршалу, да сам ја још пре 15 дана примио молбу противног сина за штипендију, али је нисам ни износио министру, јер г. противн син нема услова које је министарство војно прописало за своје штипендисте. Противн син нема матуре, нема одличне оцене, није син сиромашних родитеља, и т. д. На овај мој говор рећиће ми маршал: „*Па за Бога г. начелниче, то наређује краљица, и то се мора извршити*“. Не може и не мора, јер као што вам рекох, противн син нема услова за питомца медицинара министарства војног. Ако краљица хоће да га помогне, продужих, може га само помоћи из своје приватне шатуле, јер из благајне министарства војног не може се противном сину дати ни једна пара.

Пуковник Јанковић углађен, фини, а у исто време и врло часан дворјанин, која особина беше тада реткост код наших дворјана, поче кршити руке и гледајући ме право у очи, рече: „Дакле, да одговорим краљици, да нема буџетске могућности, да се противн син прими за питомца“. — Напротив, буџетске могућности има још за 2 питомачка места, али противн син нема квалификације за питомца, одговорих.

Јанковић устаде, пружи ми руку, и приклапајући канцеларијска врата, као за себе рече: „Да, да. То ће бити најбоље да јој одговорим, да нема буџетске могућности“. Сирома, поштени и добри Јанковић!

Ни $\frac{1}{2}$ сахата не беше прошло од кад Јанковић оде

од мене, а у моју канцеларију упаде сав задуван један ордонач и рече ми, да је краљица наредила да одмах у двор дођем. Одох у двор. Краљица ме љутито дочека, овим речима: „*Дакле, нема буџетске могућности г. потпуковника да се да стипендија протином сину, за кога се ја заузимам а дајете је ђацима из најсиромашнијих кућа, који немају никаквог образовања ни домаћег васпитања! Ја вам наређујем да се против син уврсти у ред питомаца, и да за њега нађете партију, као што сте начили и за остале ваше питомце!*“

Био сам изненађен овим јетким и дрским говором краљичиним, те јој и ја одговорих мало опоријим тоном: да су наши питомци истина из сиромашних кућа, али су при свем том сви уљудни, лепо домаће васпитани и одлични ђаци. Ми имамо, рекох, буџетске могућности да и протиног сина примимо за питомца, али против син нема услова за питомца. Само Краљ, и нико више, могао би наредити министру, да се против син и без прописне квалификације прими за питомца.¹

На ове моје речи, *само Краљ и нико више*, Краљица се стресе, окрете ми леђа и изађе из салона, залупивши врата за собом, што је јаче могла!

Остадох сам у салону, незнајући да ли да идем, или да чекам још какву нову сцену? У зло доба дође ађутант и рече ми, да могу ићи.

Не илуструје ли најбоље ова сцена, домаће невоспитање, жудњу за влашћу и *уобразену моћ*, краљице Наталије?

Као вршиоцу дужности начелника санитета врховне команде, први ми је посао био, да наредим *антисептично* лечење *рана* у војсци, дакле прва *антисептична метода* у Србији.

Крајем м. марта 1886 г. изађе Краљев указ, којим сам наименован за вршиоца дужности начелника санитетског одељења министарства војног.

¹ Тада сам заиста био толико паван да сам мислио, да само Краљ може учинити нешто што је противно прописима и закону. Но доцније сам се разуверио, јер сам видео да то могу чинити и министри, а да ником не одговарају!

IV.

Шта сам радио и урадио као шеф војног санитета?

Кад сам се доселио са службом у Београд, клијентела коју сам стекао за време мог приватног практиковања пре неколико година, чешће ме је позивала тражећи лекарске помоћи од мене. У почетку, одазивао сам се позиву болесника! Али доцније видећи огроман рад, који ме на новом положају чека, одбацио сам једног по једног. Два господара, рекох самом себи, не могу се у једно исто време служити, ни два посла у исто време отправљати, нарочито ако су послови озбиљни, као што је приватна лекарска пракса, и администрирање једном струком и то нашом војно санитетском струком, која је тек у зачећу. Мислио сам, ако се бацим на праксу трпиће уштрб служба за коју ме плаћа држава, а ако поклоним више пажње служби чему се могу надати од мене моји болесници, које би обилазио тек пошто довршим службене послове? Морао бих играти нескрену улогу или према служби, или према болесницима, а можда и према обојима? Да би ми савест била мирна, напустио сам са свим приватну праксу, а тим бацио један сигуран доходак од 20—30 динара, дневно. Остао сам практични лекар само за своје интимне познанике и пријатеље, који не плаћају ништа.

Да је моје гледиште, да се два озбиљна посла у једно исто време не могу савесно отправљати доказаћу, једним еклатантним примером. — Једне године имали смо епидемију *тифуса* у гарнизону пожешком, у коме је тада становао један цео пешадијски пук. Епидемија беше истина блага, али дневни *status* болесника, које од *тифуса* које од других болести, варирао је између 40 и 50. На несрећу, један једини војни лекар у Пожези, среског не беше, и сам се побори од *тифуса*. О његовом обољењу известно ме је гарнизонар пожешки, депешом. Одмах сам телеграфом наредио, да један од војних лекара из Крагујевца што пре оде у Пожегу.

Од Крагујевца до Пожеге има 80, ако не и више километара, а пут је до зла Бога рђав. Ако се војни лекар одмах чим прими налог, крене из Крагујевца, може бити тек сутра дан по подне у Пожези. А шта ће радити толики болесници за 2 дана, без лекара? По нужди могу и остати без лекова, али ко ће им ординирати храну? Ако тифозни болесници и реконвалесценти добију чврсту храну, ова им може провалити рађава црева! Мислио сам шта да радим? Телеграфски наредих гарнизонару у Пожези, *да сви болесници без разлике, који болују од унутарњих болести, добију само млеко и на тој храни остану, док лекар који ће доћи, не нареди другаче.*

На полећини депеше, коју сам од гарнизонара добио, напишем писмо начелнику грађанског савштета којим га молим, да одмах телеграфски нареди начелнику округа ужичког, да још данас упути једног лекара из Ужица у Пожегу, да тамошњу војну болницу прихвати, док не приспе војни лекар из Крагујевца. Дијурну и попутнину лекару из Ужица, платиће министарство војно.

У Ужицу је било тада 3 лекара — окружни, срески и општински.

У писму, које сам испратио начелнику, додао сам и то, да ме одмах извести, чим одговор добије из Ужица, да је лекар отпутовао отуда за Пожегу.

Ако начелник, мислио сам, одмах телеграфисхе у Ужице и ако лекар одмах пође отуда, он може бити у Пожези за 2¹/₂ или највише 3 сахата.

Чекао сам и чекао одговор од начелника, али одговора нема! Са сваким минутом постајао сам узнемиренји, и нестрпељивији. У овој неизвесности, нисам могао издржати дуже. Дигох се и одох у министарство унутрашњих дела да видим, шта је урађено по мом писму.

Начелника не беше у канцеларији. Његови млађи рекосхе ми, да је начелник долазио у биро и почео радити, али га је у раду прекинуо један грађанин, и одвео свом болесном детету. Уђох у начелникову канцеларију да га причекам, док се не врати. На столу угледах моје писмо које је већ добило нумеру, али по њему није рађено још

ништа! А како би и могао начелник радити што по њему, кад је одазван код приватног болесника, од кога ће добити, 3, 4, а можда и 5 динара. Шта се тичу начелника болесни војници, гарнизона пожешког? Хоће ли им притећи лекар у помоћ 3 или 4 сахата раније или доцније, то је начелнику последња брига!

Био сам љут као рис. Једва сам сачекао, да се начелник врати из печалбе. Нећу да описујем сцену која је између нас одиграна, јер ће је сваки који мој темперамент поле познаје, моћи лако и сам себи представити.

О овој афери, коју сам имао с начелником грађанског санитета, нисам намерно хтео да извештавам ни мог министра, ни министра унутрашњих дела. Мислио сам, да ће начелнику бити доста и оно, што је од мене добио.

Није ли ово најбољи доказ, да администратор ни грађанске ни војне санитетске струке, не може, не сме и не треба, да се бави приватном праксом? Па и болничким лекарима, државним службеницима, ако се одаду пракси на велико, служба је у болници за коју су од државе плаћени, споредан посао, а приватна пракса, главни. То најбоље осећају болесници, који болују на њиховим одељењима. Они грешници никада незнају у напред, кад ће их посетити ординирајући лекар — у 7, 8, 9 сах. у јутру или можда још доцније, јер то зависи од ординаријусове приватне праксе, која му је преча од службе у болници.

Не мислим, да би болничким лекарима требало савим забранити приватну праксу, али држим да би у интересу болесника и службе у болницама ваљало утврдити часове визита и пре и после подне, као и обилгатно време бављења у болници, за сваки случај. Кад утврђени часови прођу, болнички су лекари слободни и могу практицирати до миле воље, колико хоће. Тако се врши служба по болницама у целом свету, па тако би требало да је и код нас у Србији. Ако овако остане као што је сада, ми ћемо и у будуће читати по дневним листовима, како су болничари премлатили неког болесника у болници, како је болесник у болници умро, а ни умрли лекара, ни лекар умрлог није видео; како болесници због доцне држане визите, по 24

сахата и још дуже, нису добили храну из болничке кујне. те они који имају пара купују по мало јела и хлеба из оближњих прчварница. а који немају гладују, и т. д. и т. д.

Управници болница и ординирајући лекари, треба да су домаћини у болници, а не гости.

Кад сам већ почео говорити о болницама, да учиним још једну напомену. — Од пре неколико година увукла је се код нас *неморална пракса*, да имућнији болесници који се лече у болницама, плаћају лекарима поред одређене државне таксе, још неке баснословне суме од 100, 200, 300. па и више динара за *операције, консултације*, и шта ти ја све знам, какове друге — *ције!*

Државе подижу болнице као хумане установе, у којима ће њени грађани којима је болничка нега потребна, наћи све удобности нужне једном болеснику. Имућнији болесници плаћају држави прописну таксу за лечење у болници, а сиромашни лече се у њима бесплатно. То је прописано законом, у свима државама. Српска држава подиже болничке зграде и одржава их у исправном стању, о трошку санитетског фонда. Држава се стара о болничком огреву и осветљењу. Она плаћа болничку послугу, она набавља инструменте, апарате, лекове, завојни материјал, храну и пиће за болеснике, рубље, постељни прибор, и т. д. *Држава плаћа и лекарски персонал, и даје му пензију после извесних година службе.* Па кад све то плаћа држава, с каквим правом траже болнички лекари, који су већ плаћени од државе, још неки хонорар од имућнијих болесника?! Зашто их онда држава плаћа, кад се они сами наплаћују за услуге учињене болесницима у државној болници?! Зар таква радња није неморална? Зар то није пизигравање закона?

Наши г.г. лекари, који нису задовољни само са платом коју добијају од државе, најбоље ће учинити, да напусте државну службу и подигну приватне санаторије, које ће они сами издржавати и свима потребама снабдевати. У њима нека се погађају како знају, са својим болесницима, али под државним болничким кровом, најимућнији

болесник плаћа само законом прописану таксу и ништа више, а сиротиња се лечи бесплатно.

Тако је у целом свету. Само је код нас у Србији дозвољена ова уцењивачка спекулација!

Срећом не сви, али неке наше специјалисте захтевају с правом да се за сваку извршену операцију наплате богато. А зашто? Само зато, што су специјалисте! Па кад они не рескирајући при операцији баш ништа, и не примајући на себе ни најмању одговорност за исход операције, траже баснословне награде за свој труд, на колику би тек награду имао права један *интерниста* који лечи болеснике од *колере*, *флектифуса*, и осталих заразних болести? Та он је у опасности да се и сам сваког часа зарази, донесе заразу у своју кућу, и постане жртва лекарског позива и он, и његова цела породица. Какву и колику награду треба да захтева дечји лекар, који лечи *дифтерију*, *шарлах*, *морбиле* и остале дечје болести? Овај дечји лекар има јединца сина, малишана, који му је све благо на свету, кога чува као своју зеницу. П овом докторовом јединцу доноси рођени отац заразну болест у кућу, од које болести његово дете и умире. Може ли ико проценити вредност живота јединца сина за његова оца и ојађену мајку, па ма тај отац и мати били доктор и докторка?

Наше специјалисте не треба да забораве, да су и старији лекари и ако не специјалисте вршили операције у Србији и пре њих, али да никада није било случаја да оператор у напред уговара са болесником, колико ће коштати операција. То је могао чинити само један једини необразовани параћински специјалиста самоук, који је у своје време оперисао у Србији *Катаракту*, али што је чинио Параћинац, то не доликује једном образованом лекару да чини.

1) Напред сам већ поменуо, да сам још као вршилац дужности начелника санитета Врховне Команде пре свију других послова, наредио *антисептичко лечење рана* у војсци. Доцније, као начелник санитета министарства војног, завео сам и *асептику*.

2) Кад сам дошао у Београд и примио дужност на-

челника, резервне болнице смештене у краљевој пивари, Богословији и Војној Академији, још су функционисале. Први ми је посао био, да пренесем рањенике из резервних у сталну војну болницу, а резервне да затворим.

3) Обилазећи сталну војну болницу, приметих при самом улазу у болнички круг, једну зграду. Рекоше ми за њу, да је служила за апотеку, али је још пре 6 година напуштена, пошто је од стручне комисије оглашена, као паду склона.

Министарство је за војну апотеку узело под закуп 2 куће Петковића инжињера, које граниче са кругом болничким. У једној је кући смештена апотека, а у другој станују болничари.

Министарство војно плаћа за ове 2 куће ако се не варам 17 дуката месечно кирије?

Наредих те ми отворише напуштену зграду. Ни на згради споља, ни у унутрашњим одељењима нисам приметио толику рабатност, да се је ова зграда морала напустити! Врата, прозори и патос, у добром су стању. На неколико места опао је истина малтер са плафона и зидова, али то је се дало оправити незнатним трошком.

Саопштих министру у каквом сам стању застао београдску војну болницу, а у исто време напоменух му, да је грехота бацити без нужде 17 дуката месечно, кад зграду за апотеку имамо. Министар позва начелника инжињерско-техничког одељења да се са њим споразумем, о оправци ове зграде. Али начелник неће ни да чује о оправци. Он вели: *Комисија је ту зграду огласила још пре неколико година, као паду склону, и њу је требало одмах порушити, те сад не би ни било говора о њеној оправци.*

На ове начелникове речи, министар само слеже раменима и отпусти нас обојицу.

Не беше ми право што и министар и начелник одбише овако на кратко мој предлог о оправци зграде, али ја се још не осећах побеђен. Одмах сутра дан позвах два Србина Македонца, предузимача, те и они прегледаше зграду и изјаснише се: да је зграда још у добром стању, да на 2 или 3 места треба подзидати темељ, зграду пре-

покрити, олепити споља и изнутра, и окречити. Предузимачи гарантују да са овом оправком, која неће коштати више од 1000 до 1200 динара, зграда може служити још 25 до 30 година.

Мишљење предузимача, саопштих министру. Он усвоји мој предлог и нареди да се оправка изврши, у режији.

Оправка је извршена, закуп г. Петковићевих кућа, којима је рок истицао 1. маја, отказан, и апотека пренета у оправљену зграду. Сада, 1. маја навршиће се пуних 20 година од кад се војна апотека у овој згради налази. Она је још у исправном стању и није пала, а мислим да неће ни пасти у скоро, ако се не поруши.

Да ова зграда није оправљена, и да је за ових 20 година плаћана кирија инжињеру Петковићу. Министарство Војно издало би за кирију 48.960 динара. Овако је ова прилична сума, уштеђена држави. Крпеж је благословен посао. Шта се све не би могло крпежом уштедети, у Србији?

4) Знајући из сопственог искуства (прочитај мој говор који сам држао 7.-VI.-1900. г. на састанку грађанских и војних лекара у Нишу, којом сам приликом каламју прво теле у нашем заводу за справљање *анималне лимфе*, а који је отштампан у Српском Архиву за целокупно лекарство у јануарској свесци 1902. г.) за рђаве последице, које могу наступити услед каламљења с руке на руку, наредио сам још 1886. год., дакле одмах по пријему дужности начелника војног санитета, да се овај досадањи начин каламљења обустави, и да се у будуће сви војници каламе само *анималном лимфом*.

Наредба слична овој мојој, изашла је за немачку војску тек 1888: год., дакле 2 године доцније. Војни лекари гарнизона берлинског, којима се придружише и многи грађански, нису пропустили да ову у сваком погледу корисну новину непропрате изјавом највеће благодарности и признања шефу прајског војног санитета, генераллекару Д-ру Колеру овацијама, и носењем бакљаде поред његове куће.

И док се Д-ру Колеру за ову корисну новину каже

хвала од најнадлежнијих, дотле мене због исте новине и војне и грађанске колеге, мал' камењем не засуше! Назваше ме расникућом, који без икакве потребе, а још мање каквог научног и оправданог разлога, излаже у лудо војни санитарски буџет излишном трошку!

Ја сам мирно отрпео овај напад од мојих колега, као и многе друге. Пустило сам их да се истрче, али ми је зато дата довољна сатисфакција од њих самих, јер само 2 године доцније и грађански санитар иде за мојим стопама, и уводи исту новину и за грађанство.

5) Кад сам дошао за начелника, ја сам само по распореду и ранглисти знао, колико бројно имамо војних лекара, лекарских помоћника, санитарских дијурниста, ветеринара, апотекара и апотекарских помоћника. О њиховој квалификацији нисам имао ни појма, јер никаквих података не беше о њима у министарству! Знао сам само да имамо разне *Мајере, Виргиле, Мренгове, Бибере, Кирхнере, Дуде*, и т. д. и то беше све што сам знао о њима. Стога сам преко дивизијских команди захтевао, да ми сви војно санитарски службеници пошљу свој *curriculum vitae* у коме ће одговорити на ова питања: које је вере и народности, има ли матуру, кад је и на ком универзитету слушао медицинске науке, кад је школовање почео и кад довршио, има ли оригиналну докторску диплому или само копију ове, шта је по свршеном школовању и положеном докторату радио пре, но што је ступио у нашу службу, и т. д.

Кад сам ове *курикуле* добио и прочитао, ја сам се пренерасио! Имали смо у војној служби лекара аустро-угарских поданика са докторском дипломом швајцарских и немачких универзитета, али без државног испита, дакле доктора, који ни у својој рођеној отаџбини немају права праксе, а код нас су право праксе добили и без државног испита! Имали смо лекара који су провели на универзитету по 10 до 12 година, лекара, који су пре но што ступише у нашу службу били агенти осигуравајућих друштава. Имали смо лекара без гимназијске спреме, који су из Богословије или Учитељске Школе ступили на медицински факултет, као ваљедни ђаци, лекара, турских хе-

ћима, лекара који се титулишу и потписују доктори, а немају ни докторске дипломе, ни копију ове.

Имали смо једног војног лекара који није имао ни толико куражи, да уђе у бараку у којој су лечени од *колере* оболели војници, и ако баш он беше шеф унутрашњег одељења!

Ето какви беху лекари које сам застао! А остали персонал?

Имали смо лекарских помоћника медецинара, само са 5 или 6 семетара, без и једног положеног испита. Имали смо савитетских дијурниста, бербера!

Неколико ветеринара свршили су 1 или 2 разреда гимназије, и само са том основном спремом отпочели су изучавати ветеринарство!

Апотекарски помоћници беху махом младићи са једном или двогодишњом праксом, без положеног тироципиума.

Такав сам персонал застао кад сам примио дужност начелника санитетског одељења Министарства Војног. И са овим људима требало ми је да радим!

Дуго сам размисљао о томе, на који би начин наша војска добила лекаре, апотекаре и ветеринаре са бољом квалификацијом, но што је имају ови, које сам затекао у служби.

Млађа генерација наших лекара не одушевљава се више војском, као што је се одушевљавала старија. Данас у Србији сви желе, да су што даље од војске! Изузетак су само официри.

Материјални је положај грађанских лекара куд и камо бољи, но што га имају војни лекари. Према томе, лекари који су свршили школу о свом трошку ретко ће се решити, да ступе у војну службу. Сви ће ићи тамо, где су материјално осигуранији. И наша војска мораће и у будуће попуњавати упражњена места лекарима странцима, сумњиве квалификације.

Да наша млађа генерација лекара не идеалише, већ да рачуна само са позитивним цифрама, ево најбољег доказа. — Баш сада кад ове редове шпшем читам у нови-

нама, да један наш млад лекар конкурише за лекара општине београдске.

Овај млад човек свршио је правни факултет на нашој Великој Школи, и добио службу судског писара. По његовој молби министар правде даје му једногодишње осуство с платом, да правне науке продужи у Паризу. Уместо да иде у Париз, он иде у Нанси, даде оставку на државну службу и отпоче изучавати медицину.

Једну годину издржавао га је на страни отац. Друге године даде му Министар Војни помоћ у 120 дин. месечно у злату, и ако сам се ја као начелник одсудно томе противно. Ову помоћ из благајне Министарства Војног, уживао је овај човек 2 или 3 године? Кад је други Министар затражио од њега писмену обавезу, да ће два пута толико времена одслужити у војсци, колико је помоћ уживао, он отказа помоћ. Још тада је дакле мислио на шпекулацију!

Пошто је казао збогом војсци, он се обрати Министру Унутрашњих дела и овај му даде два пута толико штипендију, колику је од Министарства Војног добијао! Као питомац Министарства Унутрашњих Дела он свршава науке, враћа се у Србију и добија једно од најбољих места среског лекара. Но ова служба у којој је неко време провео, не допада се овом младом доктору те се обраћа свом министру молбом за једногодишње осуство *с платом*, да иде у Париз и специјално изучава *сифилис*.

Министар се одазива његовој молби, шаље га у Париз, и по повратку отуда упућује га на службу у један срез, у коме *ендемично* влада сифилис. Младом доктору не иде се из Београда. Он подноси оставку на државну службу, и прима се за лекара општине београдске.

Овог младог човека не тичу се ни најмање часне обавезе, које има и према Министарству Војном и Министарству Унутрашњих Дела!!!

Овај неморални пример који сам навео, није једини. Да је једини ја би ћутке прешао преко њега, али их има на жалост и сувише много. Толики наши срезови округа ужичког, чачанског, крушевачког и т. д. издржавали су по 6, 7, па и 8 година своје питомце медицинаре на страни.

И ти срезови, који су по 20 па и више хиљада динара утрошили на своје питомце, и данас су без лекара, или ако га имају, имају каквог Грка, Јерменина, или Јеврејна. И док се ови срезови злопате без лекара, или беланцу са лекарима, којима много што и шта недостаје, да би позиву добрих и спремних лекара могли одговорити — дотле њихови питомци милошћу и вољом министара седе негде у ладовини, правећи се невешти обавези коју имају према срезу, чијом су помоћи постали доктори!

Ето како нам иде и како ће нам и у будуће бити док год на министарским фотељама седе људи без икаквог морала, без спреме и карактерних особина, потребних једном државнику.

Да је се један једини увиђаван министар нашао, да спекулантима подвикне: *или служи срез и општину, које су те направиле доктором, или се сели из Србије, јер у Србији никада нећеш стећи право праксе — сваки би се од њих узео у памет.*

После дугог размисљања дошао сам до уверења, да наша војска може доћи до добрих лекара, ветеринара и апотекара само тако, ако их она сама о свом трошку образује од домородаца, Срба. У том смислу поднесох опширан реферат министру војном. До тога времена, Министарство Војно није имало ни једног питомца по медицинској струци на страни.

Тадањи министар војни ђенерал Хорватовић пошто је прочитао мој реферат, рече ми на кратко, *да по њему за сада не може ништа да ради, јер има куд и камо пречих потреба за војску, но што је образовање војних лекара!* Са овим лаконским одговором министровим, мој реферат оде ad acta.

Осећајући одговорност која на мени лежи за квалитет војно санитетског особља, не бех ни декуражиран ни пометен у овом мом предузећу одговором министровим. Ја се нисам зауставио само на реферату, већ сам у свакој прилици поново истицао ово питање на тапет, и старао се да га популаризуем и остварим.

После једне вечере у двору, на којој сам и ја био.

Краљ Милан је држао серкл, прилазио официрима и разговарао са њима о разним службеним пословима. Краљ приђе и мени, и запита ме имам ли много посла? Пошто сам на ово питање одговорио, поменух му како сам грозно пропао код министра са мојим предлогом о образовању санитарских официра. Кад сам краљу детаљно објаснио моју замисао, он ми рече: *„Ваша замисао и намера паметна је и умесна, јер то је заиста једини пут, да наша војска дође једном до добрих санитарских официра, ветеринара и апотекара. Ваша је идеја, сад моја. Оставите мене да радим на њеном остварењу.“*

Одмах сутра дан Краљ Милан нареди министру војном, да се распише конкурс за 10 питомаца медицинара, да се потребна сума новаца за издржавање ових питомаца на страни до краја године, нађе из ма које партије. Сваке године у будуће, да се уноси у буџет министарства војног нарочита партија за издржавање питомаца на страни по струпи медецинској, ветеринарској и апотекарској.

С јесени 1886. г., расписан је конкурс за питомце. Од 70 и неколико пријављених кандидата изабрано је њих девет. Један је послан у Петроград, један у Париз, а остала седморица у Беч, ради изучавања медицинских наука.

Истину да кажем, ово је можда једини правилно и савесно извршен избор, без саучешћа стрипа, тетака, и моћних сродника.

Ја рекох да је ово једини правилно и савесно извршен избор питомаца, али се затрчах, јер у ствари не беше баш сасвим тако. И при овом избору морао сам примити једног, који беше прешао године, које смо прописали за питомце. Као протеже гувернера краљевих Александра Д-ра Докића а по изричној наредби Краља Милана, и овај је младих увршћен у ред питомаца без конкурса, и послан 2 или 3 месеца раније од осталих у Беч.

У свима доцнијим изборима питомаца, глас компетенције која је избор вршила, био је мање више споредан, јер је избор у главном зависно од министра.

Са већином министара под којима сам служио, беше још и Боже помози. Могао сам са њима говорити и убе-

ђивати их, да они немају права да се мешају у избор питомца. Министрово је, говорио сам, да преко свог начелника санитетског одељења ревидира рад комисијски, и ако овај нађе да је рад исправан, министар га само одобрава. И то је све, што министар има да уради.

Са осталим министрима могао сам као што рекох, бар говорити. Али министри Д. В. и М. В. беху што но кажу *дабетер* министри. Они имађаху и сувише разроке погледе и на избор питомца, и на војно санитетску струку у опште! Њима се није могло ни прићи.

Министар Д. В. прима за питомца једног младића, који је отпуштен из Војне Академије због неуспеха у науци, и шаље га у Лондон са 20 наполеона месечно штипендије, да тамо изучава медицину! Овај је младић син зјело богатог човека, који тада беше владин посланик у скупштини. Са богаташом конкурисао је и један матурант из округа црноречког, са одлично положеном матуром. Комисија предлаже њега за питомца, али га Министар не прима, јер је вели сазнао, да је његов стриц или други неки рођак, учествовао у зајечарској бунџи! Протествовао сам и доказивао В., да је грехота и срамота примити за питомца ђака, сина богатог оца са једва добрим, а одбијати сиротана са одличним оценама. На овај мој протест Министар ми само одговори: „*то су виши државни разлози докторе, које ти не разумеш!*“

Министар је истина добио добар одговор од мене, у колико се ми — он и ја — у мишљењу о државним пословима разликујемо, али то ми није ништа помогло. На крају крајева остало је онако, како је хтео Министар.

Министров протеже остао је у Лондону непуну годину дана. Нити је се уписао у школу, ни што радио за то време. Бог да прости утрошени новац, на њега. Чим је Министар В. умро, овај је питомец враћен из Лондона у Грац, да на Градачком Универзитету отпочне изучавати медицину.

Да наведем још један пример самовољног и настрапог гледишта, Министра В. — Без икаквог споразума самном као начелником, он сам нађе једног питомца за изучавање ве-

теринарства. Министров питомца свршио је II годину технике на нашој Великој Школи, и могао је тада имати 23 ако не и 24 године. О том министровом избору, нисам знао ништа. Једног дана позва ме Министар у своју канцеларију и нареди ми, да све што је потребно спремам, да се овај његов питомца упути у Мадрид, ради изучавања ветеринарства.

Какви Мадрид повиках пренеражен?! *Јест, јест, баи у Мадрид одговори Министар.*

У почетку сам мислио да се Министар шали, али кад видех да он говори озбиљно, стрчах у моју канцеларију и донесох му устројство шпанских ветеринарских школа, да би га од ове луде намере одвратио. Из устројства се најбоље види, на како ниском ступњу стоје ветеринарске школе у Шпанији, у које се примају ђаци без икакве основне спреме. Ђаци се обично регрутују из поткивачких калфи, који једва знају да читају и пишу.

Пошто сам му прочитао и објаснио устројство шпанских ветеринарских школа, министар ми рече: *„Ништа ти то не помаже, докторе. Ја хоћу да будем оригиналан Министар, а не копија бивших министара. Шта то значи, слатки све питомце ветеринара у Беч? Као да је бечка ветеринарска школа једина на земном шару. Ја хоћу, да наша војска има и једног шпанског ветеринара. У Шпанији има више мазги но у целом свету. Ти ћеш без сумње знати, да су мазге издржљивије од коња, и да њихова нега и исхрана стаје јевтиније од коњске? Ја се сад носим мишљу, да у нашој војсци све коње заменим мазгама. И пошто шпански ветеринари знају боље да лече мазге од ветеринара свију других држава, хоћу да имам ветеринара из шпанске школе. Сад ћеш ме ваљда разумети, зашто овог питомца шаљем у Мадрид!“*

Видећи да се са В. неда паметно говорити, а сит његовог резонувања о мазгама, оставих га сама да ради шта хоће.

Овај министров питомца, заоста оде у Мадрид. Осма је година већ, како је у Мадриду, али ни до данас није свршио ништа. Сигурно још није добро научно, да лечи мазге?

Са министром М. В., још ми је се нешто интересантније десило. — Једног дана пошто сам свршио реферисање по текућим пословима, Министар ће ми рећи: *„Намеран сам г. начелниче, да примим за питомца медицинеца једног матуранта из Ниша, који већ 2 године учи медицину у Бечу о свом трошку. Он ће вам се јавити сутра. Кад примите његову молбу и документа, напишите на молби решење, да га примам за питомца са пуном штипендиом.“*

Ми имамо г. министре још једно питомачко место по буџету празно, те би могли вашег изабраника примити, али је узус, да за избор питомаца распишемо конкурс, и да избор изврши комисија а не ви.

По постојећем пропису, питомац Министарства Војног по струци медицинеца може бити само онај кандидат, који је положио матуру са одличним оценама, који је спротног стања, рођен или природен Србин, који није прошао извесне године старости, који је потпуно здрав и за војну службу способан и т. д. Све то треба да оцени комисија. Ваше је као министра само, да примите или одбијете комисијску оцену.

На ово моје објасњење, рећи ће Министар В.: *„Какви конкурс, каква комисија? Овога сам младића ја изабрао за питомца, а то је довољна гаранција за сваког да је мој изабраник добар. Али не браним, да га прегледа лекарска комисија.“* На ове министрове речи, слегох раменима и изађох из канцеларије.

Сутра дан јави ми се једно Еврејче, монструм од младића. Предаде ми своја документа с молбом, и рече да га је упутно Министар к мени. Написах наредбу да се комисијско лекарски прегледа, и упутих га на преглед у болницу. После једног сахата Еврејче ми се поново јавља, и предаје ми комисијско извешће о стању његова здравља.

Извешће је гласило: *„Кандидат В. М. прегледан је комисијско лекарски, и при прегледу нађено је:*

1. Обим прсију 0,73, висина 1,55, а тежина 49,5 килограма.

2. Кратковид са 3 и по диоптрије, MD—3,5.

3. *С леве стране има слободну ингвиналну килу, која силази у мошнице (Hernia inguinalis libera lateralis sinistra) и т. д.*“

Преглед су извршила 3 војна лекара, и сва су тројица потписала ово извешће.

Кад сам ово комисијско извешће прочитао, данух душом, мислећи да ће ме оно ове беде и напасти курталирати. Однесох извешће министру, да га и он прочита. Али, какво изненађење за мене!

Читајући комисијско лекарски извештај, Министар М. грехотом се насмеја, и рече: „*г.г. лекари могу писати шта хоће. За њих је можда овај млад човек неспособан за војну службу, али је за мене способан. Поред свих његових телесних мања које се наводе у извешћу, он ће бити — ја сам у то тврдо уверен — један од наших најбољих војних лекара и за трупу, и болничку службу!*“

Заустих да одговорим министру, да у Немачкој, тој најмодернијој и најуређенијој европској војсци постоји пропис, да војни лекари који служе у гарди, сем тога што морају бити потпуно телесно здрави и добро развијени, морају бити и изврсни јахачи, а имати *и прописну висину*. Али се уздржах од одговора, јер ни то неби помогло. Министар хоће да протури свој ћеф, и тим покаже да је Министар!

Док луди Немци воде рачуна чак и о висини својих војних лекара, дотле су паметним српским министрима добри и просути, у највећем степену кратковиди, па и телесно слаби и не развијени!

При свом мом одупирању, Министар В. прими овог болесног и неразвијеног младића за питомца, са пуном штипендиом. Штипендију је уживао, за сво време министровања В. Чим на В. место дође други Министар који не ради по ћефу, одузета је овом питомцу штипендија, а већ издати новац на његово школовање, Бог да прости.

Министар М. В. уноси у закон о устројству војске једну одредбу и протура је кроз скупштину, само у своју личну корист. Он једним потезом пера поништава рок службе у потпуковничком чину, којим се према дотадањем

закону стиче право на унапређење у чин пуковника. Према овој његовој новој одредби, сваки је официр по прописно одслуженом року у мајорском чину, могао данас постати пуковник, а већ сутра и пуковник! Овом одредбом нико се више од официра није користио, до једини Министар, који је ову одредбу и унео у закон.

Ова нова законска одредба, није оригинал Министра М. В. Он је њу копирао од пок. министра Д. В. који опет за време свога министровања беше такође унео у пројект закона о устројству војске одредбу, *да Краљ може поздравити сваког пуковника за ђенерала, без обзира на време проведено у чину пуковничком.* Дакле новопроизведени пуковник од јуче, могао је данас већ бити поздрављен за ђенерала. Но неумитна смрт не даде В. да ову одредбу озакони и њом се користити, као што је се својом користио министар М. В.

Као што се види, људи засели за министарске столице па пројектирају законе само за своју личност!

Но нека је Богом просто г.г. министрима што се о себи брину, али им не просто, што понижавају и штете друге. — Док министар М. В. уноси у закон једну одредбу у своју личну корист, он у исто време морално понижава санитарске официре. У његов закон, који њему даје право да постане одмах пуковник, он уноси нарочиту одредбу која гласи: *да санитарски официри морају провести у капетанском чину 10 година, да стекну право на унапређење у мајорски чин!* Није ли ово, уникум цинизма?

Ово багателсање санитарске струке и санитарских официра, нисам могао да отрпим као шеф војног санитета. Пред полазак министров за Ниш на скупштину рекох му, да тражи себи погодну личност за начелника, јер ја нећу више да останем на овом месту.

Министар ми нађе заменика, а ја одох у Државни Савет.

Зар овакве радње г.г. Министара, нису пегачење са битним интересима војске?!

Кад сам већ почео говорити о министрима да поме-

нем још једног, Д. Ђ. који је за време моје службе у министарству два пута долазио за министра војног.

Мени је и данас непојамно, да овај човек који беше одличан војнички писац, који је годинама био наставник питомцима, а неко време и управник Војне Академије, није познавао живот којим једна модерна војска живи, а још су му мање биле познате војничке потребе! Теорно, могао је Ђ. говорити о свима питањима војничким, али чим је се прешло на практично извршење ма ког посла, он је се сипео усљед неодлучности, незнајући на коју ће страну! Но сем неодлучности, Ђ. беше још невероватно забораван и несталан у мишљењу, а чини ми се и неповерљив према свакоме без разлике?

Код већине других министара, ја сам решења по јединим питањима стављао обично без предходног споразума са њима, и доносио им на потпис. Ретко ми је се десило, да који министар моје решење преиначи. Министру Ђ., кад сам приметио његову нерешљивост и неповерење, доносио сам предмете несвршене, реферисао по њима, и питао га како решење да ставим? Тек кад ми је Министар његово мишљење саопштио, стављао сам решење и доносио му на потпис. Али често сам био изненађен, министровом заборавношћу! Не сећајући се више своје јучерашње наредбе у ком смислу решење да напишем, он одмах сутра дан наређује ми, да у духу његове наредбе написано решење поништим, и напишем друго са свим противно првоме! Нарочито у личним питањима, Ђ. беше и сувише колебљив. Кад га почнем уверавати, да сам у решењу које сад мења, ставно само оно, што је он сам јуче наредио, он ми смејући се одговара: *„на брате Србине, грешни смо људи. Јуче смо погрешили, а данас имамо правилно гледиште!“*

По некада ми је се десило, да у току од неколико дана чујем од министра Ђ. најразличнија мишљења по једном истом питању, и да према његовом моментаном расположењу, мењам и поправљам решења!

Једном приликом потужих се ђенералу П. Б. како ми је тешко радити са министром Ђ. због његове нерешљив-

ности и несталности. На моју тужбу рече ми П.: „ти си још срећан што радиш са њим на једном послу, о коме он нема ни појма. Да ти знаш како смо ми тек муку мучили са њим за време ратова по интендантској грани, у којој се он сматра као капацитет. Данас ће нам наредити да напишемо једно, а одмах сутра дан наређује по истом предмету са свим друго! Трећег дана оглашава сам и једну и другу своју наредбу као неумесну, и оставља нам одрепене руке да сами радимо како знамо, и како мислимо да ће бити најбоље!“

Заборавношћу министра Ђ. бех један пут доведен у једну велику неприлику. — Неки Црногорац М. који је свршио нашу учитељску школу, отишао је у Русију да слуша медицинске науке. Како није могао излазити на крај са помоћи коју је добијао од Славенофилског комитета, он се врати у Београд да молви Министра Војног за штипендију.

М. ми предаде и молбу, и своја документа. На основу његових докумената реферисао сам министру, да молноц нема квалификације за питомца Министарства Војног, те му се не може дати штипендија. Министар усвоји моје мишљење, и решењем одби молноца.

Саопштавајући М. министрово решење, вратио сам му сва његова документа и он је на решењу својеручно написао и потписао, да је примио ова.

Протекцијом пок. Митрополита Михаила, М. успе да се лично јави министру Ђ. и да му у руке преда нову молбу за штипендију са својим документима. Препорука Митрополитова имала је без сумње дејства, јер министар примајући М. молбу из његових руку, обећа му дати штипендију. О свему овоме што је се између Министра и М. догађало, ја нисам имао ни појма тада.

Министар Ђ. баци М. документа и молбу у фијоку свог писаћег стола, нерадећи по истој ништа, јер беше са свим заборавио на ову молбу.

Молноц је неколико пута долазио к мени и питао ме, да ли је Министар донео какво решење по његовој другој молби? Одговорих му, да ја неznam да у опште и по-

стоји каква његова друга молба сем оне, по којој је решење донето и које му је саопштено, кад су му и његова документа враћена.

Молноц иде министру, а министар заборавио шта је са молбом и документима молночевим учинио, упућује га мени, уверавајући га „да његова молба са документима мора бити у санитетском одељењу, јер само санитетско одељење прима молбе медицинара за штипендију.“ И тако је овај грешник неколико дана шпартао из опште војног у санитетско одељење, и обратно.

М. се досади ова неизвесност. Он није тражио више штипендију, већ само своја документа, јер се морао враћати у Русију да се благовремено упише у школу, да не би изгубио семестар. Али његових докумената нигди нема ни ко шта зна о њима!

М. млад, бујан и честољубив човек, мислећи да се са њим тера шега, реши се да се за то освети. Реши се да убије или мене, или министра, на кога првог наиђе од нас двојице.

Једно после подне дође М. у санитетско одељење, и јави момку да хоће самном да говори. Ја га нисам могао примити, јер у мојој канцеларији радила је тога дана комисија у којој сам и ја био члан, на промени официрског одела. М. уђе у општу канцеларију санитетског одељења у којој су радили, деловођа Д-р Павле Поповић, виши ветеринар Бенђик, писар, и један практикант.

Разјарен и у очајању што му се не враћају документа, М. поче грдити Д-р Поповића и напери на њега револвер, који му остали отеше из руку. Д-р Поповић извуче у одбрани шпаду, и рани нападача по челу. На вику и ларму истрчасмо сви из моје канцеларије, да видимо шта се догађа у ходнику?

Кад сазнадосмо шта је у ствари, одмах су позвана 2 жандарма, којима је предат нападач да га терају у полицију. Са њима је пошао и Д-р Поповић, да преда оптужбу полицији. Они још не беху изашли из министарске авлије, кад М. скочи на Поповића, баци га под ноге и

поче бости перорезом по лицу. Имали смо муке, да истргнемо Д-р Поповића из руку нападачевих.

Грешни М. одведен је у полицију, а доцније предат суду који га је осудио, ако се не вaram на 2 или 3 месеца затвора?

Сутра дан по овом догађају, налази заборавни Министар Т. молбу и документа молпочева у фијоци свог писаћег стола, и шаље их по пуковнику Николи Цветковићу санитетском одељењу, да се молба заведе, а документа врате молиоцу!

Заборавност министра Т. могао је платити главом Д-р Поповић, ни крив ни дужан.

У почетку свог министровања пок Т. беше према мени добро расположен, али од кад сазнаде да ја отворено и јавно грдим и протестујем, што су наша два одлична официра, пуковници Милован Павловић и Јова Ванлић стављени у пензију за неку напаковану им кривицу, од тог доба престаде и љубазност и поверљивост његова према мени! Но ја познавајући Т. неоспорно поштење и чистоту његових руку, ипак сам га поштовао. А то сам и делом доказао.

Сумњам да нико зна, па чак не верујем да знају ни чланови његове фамилије ово, што ћу сад испричати. — Као управник Војне Академије Т. се разболе од обостраног запаљења плућа. Лечили су га Д-р Г. и Д-р С. али су га обилазили и други лекари. И ја сам 4 пута звао у конзилијум. У последњем конзилијуму видео сам, да је свака нада на оздрављење изгубљена, јер је срце почело одказивати послушност и поред свих *ексцитанција* које смо му давали.

Са последњег конзилијума разиђо смо се у 5 сах. по подне. Знајући бедно материјално стање у коме овај поштен државни службеник оставља своју породицу, одох право кући Председника Министарства г. ђенерала Саве Грујића да га известим да је Т. на умору, и да га замолим, да ако у опште жели побољшати бедно стање његове удовице и сирочади, учиних то одмах, јер сутра ће већ бити доцне.

Г. ђенерала Саву не затекох код куће. Његову госпођу замолих да ме одмах извести, чим ђенерал дође кући, јер имам нешто врло важно да говорим са њим.

Између 8 и 9 сах. у вече нађе ме жандарм у пивници „Каспин“ на Теразијама и рече ми, да ме ђенерал чека. Одмах сам отишао к њему. Саопштих му, да су Ђ. часови избројани. Ђенерал Сава који беше изненађен мојим саопштењем, рече! „Па један од г.г. лекара са којима сам јутрос говорио о Ђ. не види тако блиску и озбиљну опасност по његов живот, као ви! Он мисли, да још има наде. Сад баш долазим из Двора. Да сам знао да тако са Ђ. стоји, могао сам можда што и учинити за његову фамилију. Али како ћу сад понова да идем у Двор, и узнемирујем Краља?“

Недадох г. Грујићу да дуго размисља, већ га пожурних понављајући да Ђ. има да живи још само неколико сахати. На моје наваљивање, г. Грујић се спреми и оде у Двор. Те исте ноћи 18—X—1903 г. Краљ је потписао указ, којим се ђенералштабни пуковник Д. Ђ. производи у чин ђенерала. Сутра дан, 19—X. Ђ. беше већ мртав.¹

6) Напред сам напоменуо, какав сам санитарски персонал квалитативно застао у војсци, кад сам примио дужност начелника. А данас? Данас имамо преко 30 које виших

¹ Јадни и бедни краље Александре, да ли ти је рука задрхтала кад си потписивао указ о производству пуковника Ђ. у чин ђенералски? Да ли си тада могао и слутити, да ће деца овог човека, коме си на самртном часу само из сажалења према његовој сиротој породици коју оставља, ђенералски чин подарио, тако брзо заборавити на ово доброчинство?

Жалосни краље Александре! И поред свих твојих грехова које си ненамерно починио земљи и народу, и које носиш на души, човек мора да те жали кад помисли, како си био несрећан у избору твојих доглавника, саветника и повереника.

Они људи, којима си поклањао највеће поверење, које си призивао, мазио и одликовао, које си обасипао највећим доброчинствима, који су годинама твој хлеб и со за твојим столом јели, који те пекада узношаху над обичне смртне, који ти певаху химне као најженијалнијем и најплеменитијем Владоцу, они ти баш дођоше главе! Они ти на најварварскији начин, одузеше млађани живот!

Заиста и непојмљиво, и необјашњиво?!

које нижих санитетских официра — Срба — који су о трошку Министарства Војног образовани. Сви су мање више одлични, а има њих неколико који су по стручној спреми, оданости служби, и љубави према војсци, ненадним. Наша војска у свако доба и у свима приликама, може на њих рачунати.

Велики је успех постигнут и у ветеринарској, па и апотекарској грани. Ми имамо данас ветеринара у нашој војсци, који су као матуранти почели изучавати ветеринарство. Каква огромна разлика, између гимназиста из првог и другог разреда, и матураната! Са оваквим ветеринарима може се данас много урадити у нашој војсци, ако им се само *побољша материјално стање, и положиј у официрском кору.*

Данас су сви војни апотекари, магистри фармације. Имали смо у војсци и два апотекара, доктора хемије. Они су дезертирали из војске, и ако је Министарство Војно утврдило толпци новац на њихово школовање. Једнога од њих задржао сам и по положеном докторату, још неко време у Бечу. За њега сам тражио и добио дозволу од Аустро-Угарске Владе, да може у њиховим војно хемијским лабораторијама радити и упознати се са хемијским процедурама испитивања и анализа војничких намирница — брашна хлеба, пиринча, гриза, таране, меса, масти, пива, вина, ракије — испитивања чохе за одело, платна за рубље и постоље, коже за обућу, и т. д.

Овај нас је питомац Ј. П. бар неко време добро и корисно послужно по повратку у Отаџбину, али други К. М. ни једним даном службе, није се одужио војсци! Удесно човек карабице са тадашњим министром војним и унутрашњих дела, па пресалдумно у грађанску службу чим је из школе изишао, и добио два пута већу плату но што би је могао добити у војној служби. Таква су времена тада била, да су овако прљаве спекулације потпомагали и повлађивали баш сами чланови владе! А да ли је данас боље? Мени се чини на жалост да иде све по старом, ако не и горе?

7) Знајући, да се већина наших и грађанских и војних лекара нерадо и само по нужди бави хирургијом, отворио сам 1897 г. у Београду курс, на кому су држана предавања из *ратне хирургије, ратне санитарске службе и хигијене*. Кроз овај курс прошла је непуна стотина које грађанских, које војних лекара.

Да је од овог курса било велике користи, најбољи је доказ, што ми је неколико грађанских лекара изјавило благодарност што сам их позвао на курс. Они су своју благодарност, пропратили речима: *да су на овом курсу чули, видели и научили толике новине, од којих ће имати користи и наша војска на случај рата, и грађани међу којима они живе.*

Било их је истина неколико, који су гунђали и изјављивали незадовољство, што су позивом на курс одвојени од свог редовног посла, али ја се ни најмање нисам обзирао на њихове протесте, јер баш овима који су највише гунђали, био је овај курс од преке потребе.

Корисност оваквих курсева, неоспорна је, те их треба сваке 5. или 6. године, ако не и чешће, отварати и у будуће.

8) Из истих разлога, због којих сам отворио курс из ратне хирургије, ратне санитарске службе и хигијене, увео сам и испите за чин активног и резервног санитарског мајора.

Ми смо имали војних лекара, а без сумње имамо их и данас заосталих у служби из старијег доба, који никада у свом животу нису узели хируршки нож у руке, који никада нису отворили, ни један абцес!

Данас, кад је хирургија *асептиком* и *антисептиком* толико коракнула напред, кад је постала готово позитивна наука и вештина, она треба да је својина свију лекара, и ако не морају бити сви специјалисте хирурзи.

9.) Истина је, да војсци у мирно доба нису потребни специјалисте хирурзи. При прелому костију, уганућу зглобака, пушчаним повредама и т.д. дакле најчешћим несрећним случајима у војсци, сваки ће свестан лекар умети да укаже помоћ. Па ја сам ипак сматрао за дужност, ко-

лико ради војске на случај рата, толико двапут више у корист самих грађана, да отворим 5 хируршких станица. За Београд сам ангажовао једног странца, *Др. Сондермајера*, а за Ниш *Д-р Мих. Петровића*. За Зајечар, Крагујевац и Ваљево, послао сам на клинику професора *Д-р Гусенбауера* у Беч, *Д-р Лазу Генчића*, *Чеду Ђурђевића* и *Д-р Јордана Стајића*, на којој су остали као операциони питомци нешто више од 2 године, и специјализирали се за хирургије.

У Београду и Крагујевцу невиди се истина Бог зна колика корист за грађанство од вој. хирурга, јер и Београд и Крагујевац имају своје грађанске хирурге, али је зато виднија корист у Ваљеву, Зајечару и Нишу. Треба само прочитати годишње извештаје окр. болница, у којима војни хирурзи раде, па ће се видети, колико је и каквих озбиљних операција извршено на грађанима у тим болницама,

Завођењем хируршких курсева у војном санитету, полагањем испита за чин вишег санитетског официра, и отварањем пет војних хируршких станица у земљи, ударен је темељ српској хирургији, на коме ће цветати и развијати се у будуће.

10) Бавећи се неколико дана, пре 4 године, у Москви, био сам посведневно гост професора *Д-р Крјукова*, чувеног руског окулисте, доброг Словенина, а још бољег човека. Ту сам прилику употребно да замолим мог љубавног домаћина, да на своју клинику прими и образује једног нашег млађег војног лекара, за *окулисту*. Српска ће Влада, рекох, му тражити, а без сумње и добити дозволу од руске, за пријем овог нашег питомца на вашу клинику. На ове моје речи одговори ми племенити *Д-р Крјуков*: *Не треба вам да тражите дозволу ни од кога. Упутите ви мени само вашом картом једног младог интелегентног лекара, па ћете видети, шта ћу начинити од њега. У току од 2 године, имаћете одличног окулисту.*

У скоро по мом повратку из Русије, морао сам еплом околности да напустим положај шефа вој. санитета и да одем у Државни Савет, али сам новом шефу саопштио

обећање професора *Крјукова* које ми је дао, и молио га да одмах упути у Москву *Д-р Жарка Трнковића*. Мојој молби одазвао је се нови шеф.

Извештај који сам по повратку г. Жарковом из Москве добио од његовог учитеља, гласи: *да је српска војска у Д-р Жарку добила изврсног окулисту.*

11) Још као грађански лекар, члан регрутних комисија, а и доцније као санитетски официр, долазио сам чешће у прилике, да прегледајући регруте ослобођавам поједине само стога, што су *просути*. И кад сам због ове мане ослобођавао мале, ситне и крјљаве регруте, бех равнодушан. Али кад сам само због просутости морао да ослободим кога, који је иначе потпуно здрав и тако циновски развијен, да би и Немачку гарду задичио, баш ми је било жао.

Још тада сам размишљао, да ли се небг могло помоћи овим људима радикалном операцијом? Читао сам много о операцији слободних и укљештених кила, а говорио сам о томе питању и са неким бечким и берлинским професорима хирургије (*Албертом* и *Бергманом*, па и са нашим одличним хирургум *Др. Суботићем*). Они су ме истина анкуражирали у мојој замисли, али ја се не могах тако лако да решим, да из правила за оцену способности избацим *просутост*.

Тек кад хирурзи *Кохер* и *Басини*, нарочито последњи, изађоше на јавност са својим успесима, које су постигли вршећи радикалну операцију кила по својим методама, био сам начисто са овим питањем. Стекох уверење, да је радикална операција кила, ако се *lege artis* и строго асептички врши, безопасна, и заиста радикална.

Одмах сам наредио пуковним окр. командама, да у будуће и просуте обвезнике примају у војску на одслужење рока, али у место право у касарну, да их претходно упућују у дивизијске болнице. Дивизијским хирурзима опет наредих, да просуте обвезнике, *нешто милом а нешто силом*, приволе на операцију.

Пресути су се обвезници у почетку мало теже решавали на операцију, али је данас траже сами. Шта више, ми имамо данас и старијих грађана, не обвезника, који су по њиховој

молби у дивизијским болницама оперирани од киле. Радикална операција од киле, постала је данас популарна у Србији.

До данас је извршена радикална операција киле на 2500 и неколико наших обвезника. Србија је овим добила преко 2500 бранилаца Отаџбине. Наша Отаџбина добила је толико грађана, који порез плаћају, (према закону о порези просути грађани не плаћају личну порезу), добила је толико здравих и за сваки рад способних привредника. Зар то није велика добит?

2500 људи, то је готово један комплетан пук. Шта ли би дали јуначни Бурци, да су могли створити један свеж пук, кад већ беху малаксали у неравној борби са Енглезима, и са колико би још мртвих и рањених платили Енглези своју срамну победу?

12) Подигао сам нове војне болнице у Шроту, и Крушевцу.

13) Изложио сам министру преку потребу за зидање једног хируршког павиљона у Нишу, по плану *потсдамске* војне болнице са незнатним модификацијама, која је тада сматрана, а без сумње се сматра и данас, као једна од најмодернијих болничких грађевина.

Оба Краља и министар војни, беху у почетку одсудно противни, да се овај павиљон зида, јер имају за сада, рекоше, куд и камо пречих радова за војску. Али ја сам ипак успео, да ову монументалну зграду подигнем.

План за хируршку зграду, који сам добио добротом мог пријатеља шефа војног санитета прајског генерал-лекара Д-р *Колера*, показах министру. Њему се план допаде, те га однесе Краљевима, да га и они виде. Краљеви ме позваше у двор да им план објасним детаљно, јер сам пре кратког времена обичао и лично видео потсдамску војну болницу.

По мом објашњењу и Краљевима се план допаде, али рекоше да ће одобрити зидање овог павиљона тек доцније, док се већ пројектиране касарне у појединим гарнизонима подигну.

На ову њихову одлуку замолих Краљеве да ме саслушају, зашто желим да се овај павиљон и у ком циљу, што пре подигне, и ако и сам делим њихово мишљење да су касарне прече од болница.

Ми издајемо, рекох, знатну суму новаца на издржавање мушких и женских основних школа, па и гимназија у Македонији и Старој Србији. Према нашим материјалним жртвама, успех је незнатан, јер су нас Бугари преухитрили, а и активнији су и издашнији од нас.

Ја се не разумем у политици, а и не бавим се њом, али по мом немеродавном мишљењу чини ми се, да би смо имали много више успеха, кад би поред школа још у овој нашој новој болници, за коју пропагирам, бесплатно лечили болеснике, и то само оперативне хируршке случајеве из Старе Србије и Македоније. Професори и учитељи упућивали би нам отуда сакате, са отеченим жљездама, гукама и израштајима, онакажене и т. д. у ову нашу болницу. Кад ови болесници из болнице изађу, и здрави се својим кућама врате, они ће бити најактивније пропагандисте за наше правичне аспирације у тим покрајинама турским. Они би причајући о нашем гостољубљу, култури и напретку, који су у Србији нашли и видели, оживљавали српску мисао код својих суграђана. И они би, без сумње, имали и успеха, јер ми и иначе не желимо, да силом правимо од Бугара Србе, већ идемо нашом пропагандом само на то, да оживимо и одржимо српски живот тамо, гди чисти и овејани Срби живе од искони.

Краљеви се згледаше на овај мој говор, а Краљ Милан смешећи се рече Краљу Александру: „Па ипак, и ако овај наш доктор вели да ни појма нема о политици, у њему се крије политички дар, и ми га морамо искористити у своје време!“

Краљеви ме отпустише с изјавом, да одобравају подизање хируршког павиљона у Нишу.

Председник министарства, мој пријатељ и колега Др. Владан пецну ме једном приликом у шали, *што се мешам у политику!* И њему су саопштили Краљеви мој говор о

хируршкој згради у Нишу, коју сам довео у везу са нашом политичком пропагандом.

14.) Спремио сам све, што беше потребно за напуштање старих већ дотрајалих болничких зграда у Београду, и зидање нових. Пре но што сам смењен с начелничког положаја 1903. г. било је све готово — изабрано земљиште, а ситуациони и детаљни планови израђени. Чак је и лицитација држана, за израду појединих болничких зграда. На овом послу радио сам више од 3 месеца, по 7 сахати дневно. А колико сам муке и труда и иначе око овог посла поднео, то знам само ја, а од чести и моји сарадници у инжињерско-техничком одељењу. Тешко је склонити и обрлатити једног министра, да подигне и једну најобичнију војну грађевину, те се може мислити у колико је тек теже било издејствовати одобрење, за подизање овако монументалних болничких зграда!

Ја сам из министарства отишао у пензију. Нови министар војни усвојио је мој пројекат у свему, без измене како ми рекоше, и већ почео подизати зграде за болницу у гарнизону београдском. Краљ удара темељни камен овој монументалној грађевини. Овај се чин врши свечано, у присуству виђених позваних гостију. Позвани су, дакле, многи гости. Само ја нисам позван. Али ко ће још у овим приликама водити рачуна о бившем шефу војног санитета, који је све спремно да се ова грађевина може отпочети да зида?

Оволика непажња, заиста ме је заболела. Али ја се при свем том интересујем за ову грађевину и обилазим је често, јер је сматрам за своју творевину.

Већина болничких зграда, данас је већ под кровом. У непосредној близини павиљона за заразне болести зида се и једна велика двоспратна зграда, која не беше ни у мом ситуационом, ни детаљно израђеном инжињерском плану. Приликом једног обилазка надзорни инжињер рече ми, да је ова двоспратна зграда касарна за VIII пешадијски пук, што ме је јако изненадило!

Наука о чувању здравља не одобрава подизање становова за здраве ни у кругу болничком, а подизање касарне у

непосредној близини болничких павиљона за заразне болести, неопростиви је грех, који ћемо испаптати доцније. Но ја се тешим нашом несталношћу, Ако буде памети, у зграду намењену за касарну сместиће се главно санитарско и апотекарско слагалиште, а за касарну VIII пука озидаће се нова зграда, на ком другом месту.

Кад човек посматра и грађанске и војне болничке зграде, како су концентрисане на западном Врачару, и нехотице се сети Владановог *Миланеума*. И да је било среће и памети, меродавни би спремили претходно професоре за све катедре медицинског факултета, уредили болнице као клинике, и снабдели их свима научним потребама, па тек тада прогласили нашу Велику Школу за Универзитет, што је све могло бити урађено за три године. Али је се нашим нестрпљивим професорима Велике Школе хитало, да што пре дођу до десет хиљада динара годишње плате и титуле професора Универзитета, па ма и крњег Универзитета!

15.) Све наше веће гарнизоне, снабдео сам дезинфекционим пећима.

Дезинфекционе пећи и зграде у којима су ове смештене, у гарнизону београдском и зајечарском, петих су размера и конструкције, као и она у берлинској болници за заразне болести професора *Д-р Коха*. Професор *Кох*, дао ми је лично конструкцију пећи и план његове зграде.

16.) Пре но што сам наредио *асептично* лечење рана у војним болницама, снабдео сам их *стерилизационим апаратима*.

17.) Израдио сам нову вој. фармакопеу, у коју су ушли сви савремени медикаменти и дезинфекциони препарати, који су данас признати у науци.

18.) Поједине медикаменте почео сам у нашем главном апотекарском слагалишту справљати у форми *пастила*, на нарочитој машини, коју има и немачки војни санитарет.

Пре, но што сам медикаменте справљене у форми пастила унео у војну фармакопеу, послао сам их војним болницама да се испитају, да медикаменти нису услед пре-

совања што изгубили од њихова дејства. Тек кад сам повољне одговоре од шефова одељења добио, унео сам пастиле у формакопеу.

Увођењем пастила олакшан је у велико рад трупним лекарима, јер многе лекове неморају више мерити, мешати и делити. Кад војни лекар зна композицију појединих пастила, лако му је одбројати, колико ће комада дати ком болеснику. Пастиле имају и ту добру страну, што се лако пакују у пољске болнице, које се носе уз трупу на маршу, за време рата и мира, приликом упражњења, логоровања и т.д.

19.) Снабдео сам нашу војску пољским апотекама, сандуцима за завој и инструменте, као и сандуцима за резервни санитарски материјал. Апотеке и сандуке конструисао сам, сам, уз припомоћ пок. *Алоиза Хелиха*, вишег војног апотекара.

Приликом једног великог јесењег маневра, у коме је учествовала шумадијска и дунавска дивизија, дао сам нашу нову ратну санитарску спрему на руке трупним лекарима, да је испитају и на пракси. Десет трупних лекара, који су у маневру учествовали, изјаснили су се: *да наша нова ратна санитарска спрема одговара свима захтевима савремене медико-хируршке науке, да је модерна, и практична.*

20.) Написао сам ново *Правило за оцену способности регрута и војника у позивима.*

21.) Написао сам *Упут ратне санитарске службе.*

22.) *Упут за наставу болничара.*

23.) Написао сам *Упут за наставу носилаца рањеника.*

24.) Написао сам *Расправу о узроцима великог поболевања и умирања у нашој војсци.* У овој расправи описане су и болести, које се међу нашим војницима јављају најчешће.

25.) Израдио сам пројект *Уредбе за устројство поткивачке школе.*

26.) Израдио сам пројект *Правила за сталне и привремене војне болнице.*

27.) Прописао сам *Материјалну ратну санитарску страну.*

28.) Написао сам масу *хигијенских упута* у форми наредаба, за предохрану од заразних болести и сузбијање ових, ако се појаве.¹

¹ Ја ћу да цитирам једну једину моју наредбу, коју сам написао као инспектор санитета Активне Команде, из које ће се најбоље видети моји назови о дужностима команданата и командира, у погледу војничког здравља.

Ево те наредбе:

Команда активне војске

Пов. № 517.

15. августа 1902. г.

Београд.

Наредба

Команданта Активне Војске.

Међу нашим младим војницима, који имају све услове да буду здрави, јављају се чешће болести, које би се иоле већом пажњом од стране команданата, командира и трупних лекара, отклонити могле. Немар и неинтересовање надлежних за здравље својих људи потенцирају без нужде и потребе број болесника у нашој војсци, којих не би било, да је обраћена довољна пажња на узроке, који изазивају болести.

Истина је, да има болести које се никаквом профилаксом не могу отклонити. Али на срећу, број је ових незнатан према онима, које тако рећи имамо у власти и које су нам потчињене, те се врло ретко или чак и никако не морају ни јављати, или ако се случајно и појаве, ми их паметно и прецизно предузетим и извршеним мерама лако сузбијамо.

Овај немар позваних, да се брину о здрављу својих људи, штетан је у сваком обзиру. Болесни војници терете и иначе сувише скучен буџет министарства војног. Лечећи се недељама, па и месецима по болницама, они губе од наставе и обуке, и са порушеним здрављем враћају се кућама својим, неспособни да се употребе као резерviste, а неспособни да и као грађани, себи и својима што привреду.

Човек мора да очајава кад из болничких рапората види, колико је војника недељама па и месецима провело по болницама, лечећи се од *кожних и поткожних болести, од гризлица и отока десни, од наступне грознице, од катара душишних органа, катара стомака и црева, венеричних болести, разних повреда и т. д.*, које су се болести у већини случајева могле отклонити, да су надлежни поклонили већу пажњу здрављу својих војника.

За г.г. команданте и командире није препорука, ако им је само један део војника добро извежбан и дисциплинован, док је други, можда чак бројно и већи од првог, половину кадровске службе провео у болници. Још је мања препорука за трупног лекара, ако уме само да лечи,

Ако би се сви моји упути отштампали у једну целину имали би смо готово „Правило за трупну санитарску службу“.

29) 1886 г. послао сам санитарског капетана Д-ра Димитрија Герасимовића у Беч, да у тамошњем заводу Д-р Хајнриха изучи манипулацију справљања *анималне лимфе*. Бејах намерао, да по повратку овог нашег изасланика подигнемо и сами један такав завод, из кога би се и грађанство и војска снабдевала *лимфом*.

појављене болести, а незна, или неће да ради на томе, да се ове сузбију и никако и не јављају. Дobar и препоручљив је само онај командант и командир, који поред успешне наставе, обуке и дисциплине, има и најмањи проценат побољевања у својој трупи. Само овако комбинарани успешни резултати, могу истаћи команданте и командире на површину, и могу им дати права да се назову добре старешине. Једно без другог, нема много вредности.

Ако команданти желе да остану на висини свога позива, они морају бити прави домаћини у својој команди, морају pazити на најмање грешке у здравственом обзиру, које на први поглед изгледају ситнице, али које могу имати кобне последице по здравље њихових људи. — Команданти имају своје трупне лекаре, којима се као саветодавцима у свима здравственим питањима могу послужити. Они имају и своје командире, воднике и подофицире, преко којих ће се њихове наредбе у смислу лекарских савета, извршивати. Команданти имају, дакле, у својим рукама не само обуку и дисциплину својих људи, већ и њихово здравље. Од њиховог разумевања свог позива и њиховог устаоштва, зависи и једно и друго.

У овој наредби учинићу само неке напомене, које ако се изврше, проценат побољевања у нашој војсци сигурно ће се знатно смањити.

1) Ако се обрати пажња да се људи чисто држе, чешће перу и купају, проценат побољевања од кожных болести спашиће са 60 до 70%, а можда још и ниже?

2) Побољевање војника од грознице, поред удута који већ о томе постоје и којих се ваља придржавати, отклониће се посеведневним узимањем малих доза *хинина* — 0,25 до 0,30 гр.

3) Ако се војници упуте, да свако јутро и по ручку и по вечери испирају уста чистом водом, а по потреби и лаким раствором *хиперманганског калија*, отоци десни и гризлице на њима, биће реткост у војсци.

4) Катари душника и његових огривака као и запалења плућа, обично су последица удисања прашине и нагле промене температуре — назеба. Према томе, спаваће собе војника и учioniце треба посве-

Мој изасланик вратио је се из Беча потпуно спреман за овај посао, али надлежни фактори у санитетском одељењу министарства унутрашњих дела, из незнам каквих побуда, не дадоше да се ова моја намера и оствари! Жали Бог само новац, који је утрошен на изасланика.

30) Бактериологија корача гигантским кораком напред, а са њом упоредо и хигијена. Ове две гране, окренуће ускоро тумбе целу досадању медицинску науку. Ја сам у то био тврдо уверен, као што сам уверен и данас, да ће

дневно ветрити, пајати и чистити, и бар једном у години окречити. У собе поставити пљуваонице, на 4 човека по једну, напуњену водом, или још боље 2⁰/₀ раствором карбола, које се сваког јутра празне и новом течношћу пуне. — Зими, ако хладноћа не прелази — 5С⁰ изводити вежбу у блузама, а за време одмора и повратка трупе са екзерциришта у касарне, наредити да људи огрну или обуку шињеле. — У свакој војничкој соби имати топломер и настојавати, да се собе никада не загревају више од 15 до 16С⁰. Тако исто обратити пажњу, да зими и стражаре не буду никад загрејаније од 10—12С⁰, пошто војници седе у њима обучени. — Искуством је доказано, да нам највећи број запалења дишућих органа лиферују баш оне трупе, које се смењују са стража, и то одмах после смене. — Не марширати никада без велике нужде, уз ветар, а кад ово мора да буде, марширати са затвореним устима — дисати кроз нос. — За време одмора на маршу, тражити заклон од ветра.

Ако старешине на све ово обрате пажњу, и оболења дишућих органа знатно ће се смањити.

5) И катарци црева и стомака отклониће се, ако се обрати већа пажња на животне намирнице и воду за пиће, на чистоћу судова у којима се кува јело и из којих се једе, на хлеб, као главну војничку храну. — Пасуљ, грашак, сочиво, криз, пиринач, пре кувања отребити и опрати, кромпир ољуштити и ољуштен опрати. Купус, тиквице, патлицане зелен пасуљ и грашак, као и све остало поврће, да није почело трулити, да је све свеже. Месо говеђе и овче да је од млађе стокe, и добро лојем прожмато. Маст да је чиста, без икаквих примеса, а сланина сува, природног мириса. Ужежена маст и сланина, отров су за органе варења. Хлеб да је од чистог брашна умешен, и добро печен. Казане и порције одмах калаисати, чим се примети да је се ма и на најмањем делу порције и казана отро калај.

Ако би се посумњало на воду, којом се људи за пиће и кување јела служе, ову одмах послати у Београд ради хемијске анализе и бактериолошког прегледа, ако се ово неби могло извршити у месту. — Забранити људима да једу незрело воће, а и зрело, нарочито млад

се старији лекари који непрате пажљиво напредовање Бактериологије и Хигијене, тешко моћи споразумевати у медико-хируршким питањима, са млађим лекарима који тек излазе из школе. То моје уверење навело ме је, да још 1887 г. упутим санитетског капетана Д-р Павла Поповића у Берлин, да се у тамошњем бактериолошком заводу професора Д-р Коха упозна са бактериологијом, а поред тога да слуша и предавања из Хигијене.

Надао сам се, да ће грађански санитет овог мог изасланика, кад се врати из Берлина спреман, дочекати раширеним рукама, те да и ми бактериолошко-хигијенски завод отворимо, који би стојао на услузи и грађанском и војном санитету. Али и ова моја замисао пропаде, на жалост, због нехата других, као и замисао о заводу за справљење анималне лимфе.

кукуруз и бостан, никад на штете срца. — На кантине обратити највећу пажњу, и посведневно вршити преглед животних намирница и пића. Симицијама и бурегицијама одобрити приступ у круг касарне, за продају њихове робе, у овој или пред касарном, тек пошто трупни лекар или дежурни официр изврше претходно преглед њихове робе и продају дозволе. Имати на уму, да бозације упропашћују потрошаче трапајући у бозу парчад прљава леда, који се у овој топци, те потрошачи пију са бозом и ову нечистоћу. С тога продају бозе одобрити само оним бозацијама, који имају судове са дуплом запремином — у средини је чиста боза, а око ове лед, који се не меша са бозом, већ је само хладн.

6) Познато је, да од венеричних болести болују највише подофицири и каплари, а ређе редови. Објашњавати рђаве последице, које венеричне болести кроз цео живот за собом остављају. Саслушавати од венеричне оболеле, од којих су женских добили болест и њихова имена саопштавати месној полицијској власти, да би се лечиле и казнили.

7) Највише убоја имамо од неподесне обуће код свју родова војске, и од коњског удара, код јахаћих трупа. — Ми истина немамо толико нумера војничке обуће, колико би требало да имамо, и колико их имају остале европске војске (поједине узимају чак меру за обућу за сваког појединог војника), али и са овим бројем нумера надлежни ће у већини случајева отклонити убоје, ако се поле обрати пажња при издавању нових цокула и чизама војницима, да сваки добије ону нумеру, која је најпригоднија величини и форми ноге онога, коме се издаје.

31) Француска војска има већ од дужег времена стелаже, модела цуковника *Bry-a*, помоћу којих се теретни жељезнички вагони у врло кратком времену могу подесити за пренос рањеника и болесника железницом. Мени беше познат овај модел, одавно.

1891 г. прочитах у једном француском војно-медицинском листу, да је француско министарство војно чинило пробе са једним новим моделом сталежа — *Brechot Desprez Ameline* — за рањеничке вагоне, да су пробе испале неочекивано повољно, и да је француска влада усвојила овај нови модел за своју војску, као куд и камо практичнији од *Bry*-овог, којим су се служили до тада.

Чим сам ово прочитао, тражио сам од министра до-

За коњицу и артиљерију ми набављамо коње из Магарске, а врло ретко из земље. Већина са стране добављених коња доброћудна је, али у нашим рукама за најкраће време коњи постају злоћудни. почну уједати, ударати и предњим и стражњим ногама, не дају се потковати, узјахати, па ни запрегнути, и ако је тако рећи до јуче са њима орано у плугу! Продавци би се изненадили кад би видели, шта смо од њихових послушних и питомих грла учинили за тако кратко време! Па откуд долази злоћудност коња, код нас? Само због рђавог и нечовечвог поступања са њима. У нашим војничким шталама не чује се ништа више, до вика и псовка, а чешће добију коњи и по који ударац вилном, лопатом, или сабљом плештимице без икакве нужде и потребе.

Коњ је, по природи, благородна животиња. Али коњ воли само онога, који са њим благородно поступа. Од тирана, он се брани и зубима и ногама. Чак и онда, кад му човек прилази без намере да му какво зло учини, он се рита и шкљоца зубима, јер је запамтио некада неправедно добијени ударац, па мисли да ће га добити и сада.

И без овако честих убоја од коња, од којих су многи наши војници остали сакати и за службу неспособни, и од којих сваке године по који и главом плати, ми ћемо бити поштеђени, ако команданти и командири јахањих трупа обратe већу пажњу на опхођење својих војника са коњима, ако их чешће обучавају, како са њима треба поступати у свима приликама, и како их неговати.

У овој наредби изнео сам у главном, шта су команданти, командир и трупни лекари дужни да чине, те да се проценат поболевања код војника насигурно знатно смањи. И ја се надам, да ће г.г. официри у интересу здравља наше младе војске, по овој наредби и поступати у будуће, а тим одговорити свом задатку, што и Владалац и Отаџбина од њих очекују

Командант и. т. д.

зволу, да могу набавити за наше санитарско слагалиште по један комад *Bry*-овог и *Desprez*-овог модела, да их и ми опробамо и видимо, који би од њих био бољи за наше прилике. Министар ми одобри набавку. Написах писмо нашем посланику у Паризу, да умоли француску владу, да нам стави на расположење по један комад ових модела, а ми ћемо их платити по коштању.

После кратког времена, посланик нам шаље оба модела и јавља, да нам их француски министар војни поклања.

Добивене моделе и сам сам опробао и нашао, да је *Brechot*-ов практичнији од *Bry*-овог. Код другог морају се бушити дашчани дувари вагона, утврђивати и везивати бранше конопцима и т. д. А код првог модела, свега овог нема. Комади расклопљеног стелажа унесу су се у вагон, и ту се само склопе. С тим је све готово. Рањеници и болесници могу се одмах уносити у вагоне, и смештати у постеље.

Због ограниченог санитарског буџета, са којим сам располагао тада, нисам могао одмах да набавим потребни нам број ових стелажа. Али 1897. г., за време грчко-турског рата, кад је се мислило да ће и остале балканске државе угазити у рат, реших се да овом приликом снабдем нашу војску и са овим стелажима.

На мој захтев, министар војни ставно је подручном ми одељењу извесну суму новаца на расположење, за набавку најпотребнијег ратног санитарског материјала. У исто време министар ми је дао овлашћење, да и од нашег друштва „Црвеног Крста“ могу захтевати што ми недостаје, а што министар из свог буџета не може да набави.

Користећи се овим овлашћењем министровим, захтевао сам од друштва, да нам поред осталог материјала, набави и 50 комада стелажа *Brechot*-овог система.

Друштво је се мојој молби одазвало, те тако сад имамо железнички санитарски воз, са 150 постеља (један стелаж са 3 постеље). Нашем санитарском возу треба додати само вагон за кујну и апотеку, и вагон за санитарски персонал.

Brechot-ovi стелажни имају и ту добру страну, што се не морају набављати са стране. Могу се израдити у свакој нашој ливници гвожђа.

31.) Као што сам већ напред поменуо, још од 1886. год. носим се мишљу да подигнем један државни завод за справљање *анималне лимфе*. Овој мојој замисли, придружи се још једна. Да испричам, шта је изазвало ову другу.

Путујући једном за Беч, задржах се у Пешти неколико дана. Том приликом, посетих пештански *Пастеров Завод*. Директор завода г. професор *Д-р Хеђеш* и његов први асистент *Д-р Лени*, примише ме љубазно и колегијално.

У завод сам дошао баш у време, кад се врши *превентивно пелцовање* противу беснила. Најпре су пелцовани аустроугарски поданици, а за овима дођоше на ред Срби. Срба беше 7 или 8? Људи у чакширама и гуњцу, или само у гаћама, кошуљи и јелеку, са опанцима на ногама и фесом на глави. Жене у зубуну, и са кофјом. Једна из новоослобођених крајева, Лесковца или Врање не опомњем се више, беше у шалварима.

Срби и Српкиње прилазили су *Д-ру Лени-у* који је пелцовање вршио, као да иду на жртвеник, погнуте главе, бледи, усплахирени и забринуте. Никога не беше уз њих, који би им бар једну лепу и утешну реч умео и хтео рећи.

Душа ме је заболела, кад сам их овако бедне и брижне видео. Тада је се у мени зачела мисао, да поред завода за справљање *анималне лимфе*, морам пошто по то подићи и *Пастеров Завод*.

Ову своју замисао, ја сам и остварио. У мојој 52 години проштудирао сам институцију теоријски и практично, како завода за справљање *лимфе*, тако и завода за *анти-рабично лечење*.

За оба завода, подигнута је нарочита зграда у Нишу. Ови наши заводи и данас успешно раде. Из њих ће се у најкраћем року, под управом умног и стручно спремног капетана Др. Драгутина Петковића развити наш *бакте-*

ролошко-хигијенски Институт, који нам је преко потребан.

Надлежни су дужни, да вредног радника Др. Петковића помогну у раду, а не ометају, што је на жалост чешће случај код нас Срба.

Четири године узастопце, имали смо изредну *лимфу* из нашег завода, какву никада до сад нисмо добили са стране. По званичном извешћу окружних, средњих, општинских и војних лекара, успех је био код вакцинације сто на сто, а код ревакцинације прелазно је редовно 90%.

Чујем, да су се прошле године жалили и грађански и војни лекари, да су са нашом лимфом калемили безуспешно, и да су лимфу морали набављати са стране. *Овај неуспех ја не умем другаче да објасним, до да неко намерно иде на то, да наш завод за справљање анималне лимфе са свим дискредитира и што пре га упропасти, а тим примора нашу Отаџбину да поново почне набављати лимфу са стране?! Кад је лимфа четири године узастопце била изврсна, зашто пете године да је рђава!?*

Да сам остао само још једну годину на положају шефа војног санитета, ми би смо поред ова два завода имали данас и завод за справљање *антидифтеритичног серума*. И са манипулациом справљања овог серума, упознао сам се код г. професора *Д-р Палтауфа* у Бечу. У намери, да и овај завод подигнем, бех ступио у преговоре са општином нишком да круг садањег Пастеровог Завода у Нишу проширимо за по 100 м. с лева и десна, а по задни до железничке пруге. На проширеном кругу мислио сам подићи шталу за 8 до 10 коња, који би нам служили за имунизирање крвног серума.

Упознат са манипулациом справљења *антидифтеритичног серума*, ја тврдим, да би нас подизање и издржавање овог завода стало сто на сто јевтиније, но што сад издајемо за серум који добијамо са стране. Ко има уши и здраво суђење, чуће ме и разумеће ме.

26 јуна 1902 г. бавећи се службеним послом у Нишу, обишао сам наш Пастеров Завод. У завод сам дошао тачно у 5 сах. по подне. Вршилац дужности директора завода

г. поручник Д-р Милош Стефановић, који ме је очекивао, беше већ спреман да отпочне *превентивно пелцовање*.

У кругу завода застадох око 40 лица, одраслих и деце, коју су довели родитељи. Болесника је било свега 22 — три из тимочког, један моравског, шест крушевачког, четири крагујевачког, један нишког, четири београдског, два ваљевског, и један из врањског округа.

Болничарски каплар прозива поименце болеснике из главне болесничке књиге, а редов болничар приводи их по реду лекару. И лекар и болничари имађаху на себи чисте и као снег беле пикетске капуте, закопчане до грла.

Децу је примао болничар из родитељских руку и држао их на свом крилу за време пелцовања, причајући и тепајући им, да би њихову пажњу од пелцовања одвратио. Директор је озбиљно, и са највећом пажњом, вршио пелцовање.

Из дубине душе био сам потресен овим призором. Срце ми је играло од радости, јер доживех да видим успешан резултат мога трогодишњег заморног и турског рада. Опоменух се оне слике коју сам пре 4 године гледао у пештанском Пастеровом Заводу, и сравних је са овим коју сада имам пред очима.

У Пешти прилажаху болесници доктору, као да иду на клање, док су овде и у несрећи која их је снашла, весели и расположени. Али, томе се не треба чудити. У пештанском заводу сви су фактори за наше Србе, немци и неосетљиви, док у нашем заводу и лекар и послуга говоре им и теће их лепим српским језиком. Овде су они међу својима, а не у туђини.

Кад сам прво теле у нашем заводу каламио, и првом зецу инокулирао *рабични вирус*, нисам мислио на материјалну добит коју ће Србија имати од ова два наша завода, већ само о задовољењу моралном. Сад тек размишљам и о томе. Отварањем Пастеровог Завода и завода за справљање анималне лимфе, наша Отаџбина добила је знатну уштеђевину у свом санитетском буџету. — Сваки од бесних животиња уједени грађанин, који је у Пешту слат ради превентивног пелцовања, коштао је државу у најмању руку

180 д. просечно, рачунајући пут од Београда до Пеште и обратно, као и њихово бављење и издржавање у Пешти и на путу, за 25 дана. Ако узмемо, да је слато годишње по 300 лица у Пешту, онда излази да смо на њих издавали 54.000 динара сваке године.

Наша војска потроши годишње по 25 хиљада порција маје за пелцовање војника, док грађански санитет за вакцинацију деце и ревакцинацију одраслих око 200 хиљада порција. Ако рачунамо порцију по 15 пара, излази да ми само за лимфу издајемо годишње на страну 33,750 динара. Кад се овој суми дода напред поменутих 54 хиљаде на превентивно пелцовање, цео издатак износи 87 хиљада 750 динара. А издржавање оба ова наша завода, некоштају нас више од 9 до 10 хиљада динара годишње.

Поред материјалне добити, Србија је овом тековинном добила и морално. Сваки странац који у Србију дође, са свим ће другојаче о њој мислити кад види, да она поред других хуманих и научних установа, има и свој Пастеров завод, и завод за справљење лимфе.

32) Пошто сам из страних научних медицинских списа и новина видео, од колике је огромне вредности проналазак *Рентгенових зракова* за хирургију, и од колике ће можда у будуће бити и за интерну медицину, набавио сам још 1897 год. *Рентгенов апарат*. Немајући електричну инсталацију у београдској војној болници, уступио сам овај апарат нашој Великој Школи под условом, да се њим користе не само великошколци, већ у исто време да се са њим служе и војни и грађански лекари, кад год буду имали потребу.

Услужношћу и љубазношћу г. професора Велике Школе *Боке Станојевића*, наши су се лекари у толико прилика до сада користили овим апаратом, а користеће се и у будуће.

Ако се не варам, овај апарат који је Министарство Војно пре 8 година набавило, и данас је једини државни Рентгенов апарат у Србији?

33) До пре неколико година, грађанске болнице у целој земљи снабдеване су завојним материјалом, лековима

и осталим апотекарским утензилијама из грађанских апотека. — Једном приликом дође ми до руку рачун утрошка, лекова, завојног материјала и осталог, из једне грађанске болнице. Према броју болесника, болестима од којих су ови боловали, и броју дана боловања, рачун беше и сувише папрен — преко половине већи но у војним болницама. На ову огромну диференцију утрошка у војним и грађанским болницама упозорих тадањег начелника грађанског санитета. Њега је ова диференција запрепастила, те ме замоли да одобрим, да се све грађанске болнице у земљи снабдевају у будуће лековима и осталим санитетским потребама из војних слагалишта. Разуме се, да сам се овој молби одмах одазвао, јер ја као шеф војног санитета ни у једној прилици нисам одвајао грађански од војног санитета. Сматрао сам их као државне установе, позване да помажу и допуњују једна другу.

Годину или нешто доцније, захтевао је и Министар Правде, да се и његове две осуђеничке болнице у Београду и Нишу могу снабдевати из војних слагалишта, што је такође одобрено.

Овом услугом, које Министарство Војно чини министрима Унутрашњих Дела и Правде, држава има уштеде по мом рачуну, најмање 50 до 60 *хиљада динара годишње*.

Ревизор Министарства Унутрашњих Дела, апотекар г. Младен Кокановић, са којим сам пре неколико дана о овом питању говорио, рече ми: *да има уштеде око 100 хиљада динара годишње*.

34.) 18. јануара 1901. год., разрешен сам од дужности начелника санитетског одељења Министарства Војног. Моје је место заузео други начелник, а ја сам отишао на нову дужност у Државни Савет.

Растајући се с војском, оставио сам јој оба слагалишта, и санитетско и апотекарско, што по кажу: *„пuno као око“*.

Зграда у доњем граду у коме беху смештена оба слагалишта, не беше подесна, а имала је и других мања. Оба слагалишта застао сам у тој згради кад сам примио дуж-

ност начелника 1886. године, па сам их у истој и оставио, кад сам смењен с овог положаја.

За сво време моје начелничке службе борно сам се, да или слагалишта изместим из те зграде, или изместим моје комшије и останем сам у згради. Али, борило се, па и уморило! Кад нисам могао постићи ни једно ни друго, захтевао сам, да се санитарски материјал осигура код каквог осигуравајућег друштва за 2 до 3 милиона динара. На овај мој захтев, добио сам врло класичан одговор: *Централна војна управа осигурава само сено и сламу, а за санитарски материјал нема излишних пара да баца!*

У истој згради и под истим кровом, под којим су оба санитарска слагалишта, држати крпарницу, у коју може сваки ући кад хоће, перioniцу, у којој гори ватра посведневно, и робњашку радионицу, у којој раде судовима оквалификовани опасни људи уклоњени из друштва, па неучинити ништа за осигурање слагалишта, више је но лакоиспелност. То је злочин.

Уносећи ново набављени материјал у слагалишта, ја сам увек зебао, бојао се и предвиђао неку несрећу. Кад нисам успео ни да слагалишта изместим из доњег града, ни да се курталишем опасних комшија, па најпосле, ни да осигурам санитарски материјал, обилазио сам свакога месеца по неколико пута моје комшије, упозоравао их на опасност од пожара, молио их да при напуштању рада ватре погасе, и да буду у опште смотрени и обазриви.

Као што се види, зебао сам и бојао се, али се нисам могао убојати.

10 августа 1901 г., дакле после 6 м. и 28 дана пошто сам са дужности начелника смењен, појави се пожар најпре у војној крпарници, а одатле пређе и на моја слагалишта. У њима смештен санитарски материјал, спремњен за мирнодопске и ратне прилике, прогута пожар за непуних 10 сахати. И мени би суђено да својим очима гледам ову несрећу, која нас снађе.

Пуна санитарска слагалишта беху моја петнаесто-годишња тековина, коју сам сам створио, којом сам се гордио и

поносио, од које су тековине требали поједини артикли да ме надживе бар за 50 година.

Ја познајем ратну санитарску спрему, аустро-угарске, немачке, француске, италијанске и руске војске, и на моју часну реч тврдим, да се неби постидели да смо нашу санитарску спрему изложили поред њихове. Ми истина нисмо имали санитарског материјала у изобиљу као они, али оно мало што смо имали, све беше модерно и савремено.

Кад сам хируршке инструменте, потребне за све наше тактичке јединице, примио, бејаш пријатно изненађен извешћем бечког професора пок. *Д-р Алберта* (њега сам умолно да као стручњак оцени квалитет инструмената, које нам је испоручила бечка фирма Рајнер) у коме поред осталог вели: „*Српска војска има данас најмодерније, и најсавршеније хируршке инструменте.*“

Кад се сетим овог Албертовог извешћа, кад се опоменем, колико сам непреспаваних ноћи провео конструирајући и подешавајући сандуке за пољске апотеке и завојни материјал, комбинирајући гарнитуре инструмената за ампутације, ресекције и остале операције, ја плачем. Плачем, као мало дете. А како не бих плакао? Стотине сам прегледа и реферата написао, милионе речи утрошио, да министре убедим и придобијем да ми одобре набавку појединих артикала. Низ година провео сам у овом напорном послу, да до оваке војно санитарске спреме дођемо.

Од онога часа, кад се наредба за мобилизацију наше војске саопшти, све тактичке јединице и I и II позива, могле су за 3 дана имати сав санитарски материјал у рукама. Све беше спремно и паковано. Само је требало још попунити пољске апотеке, свежим лековима.

По мом прорачуну имали смо толико потрошног санитарског материјала у приправности, да би могли издржати најкрвавији једномесечни рат.

И данас, од свега тог материјала ничега више нема, све је прогутао пожар! Грех на душу онима који могоше, а не хтедоше сачувати ову нашу тековину. Грех велим само, кад у овој нашој ојађеној Отаџбини нико ни за највеће преступе, не одговара!

После ове несреће која нас је снашла, рђави људи бацише сву кривицу на мене, што сам годинама трпео неколико ватара у непосредној близини слагалишта. Кад сам рефератима доказао моју невиност, они окретоше фронт и почеше по новинама писати којекакове бесмислице! Поред осталих глупости они писаху, да је слагалиште намерно запаљено неки добро плаћени повереник једне суседне нам државе, која је непријатељски расположена према Србији. Чак нађоше и повереника, једног скроз часног и поштеног човека, срцем и душом доброг Србина. И кад овог човека ни крива ни дужна осуди јавно мене, осуди га и мннштар стављајући га у пензију. Да су писци по јавним гласилима коле мало мислили, они би увидели да је овај пожар само последица нашег оријенталског јавилилука, нашег немара за државно добро. Страна држава потплатила вредног раденика и скроз часна човека, управника главног санитетског слагалишта Андрију Јанековића, да слагалишта запаљени?! Зар то није апсурдно тврђење? Ако је тој стравој држави стало до тога, да нас војнички ослаби, она ће нам палити оружне и убојне магацине, а не санитетска слагалишта. То је бар јасно за свакога, који уме да мисли.

У главним потезима изнео сам, шта сам радио и урадио као грађански и војни лекар. На читаоцима је сад, да овај мој рад оцене. Са њиховом оценом, ја ћу бити задовољан.

Пре но што пређем на моје доживљаје у I и II нашем рату са Турцима, и последњем са Бугарима, поменућу у кратко кад сам који чин и положај добио, као и колико сам времена у ком чину служио и на једном положају остао, и најпосле, које српске декорације имам.

I, За физикуса округа рудничког III, односно V класе, постављен сам 19-II-1872 године.

II, За физикуса округа рудничког II, односно IV класе, 30-X-1874 године. — 21-IX-1877 г., уважена ми је оставка коју сам поднео на државну службу.

III, 15-XI-1877 г. примљен сам у војну службу као привремени војни лекар II класе. На овој служби остао

сам до 25-VII-1878 г. — Од 25-VII-1878, до 13-VI-1879 г. провео сам као приватни практични лекар, у Београду.

IV, 13-VI-1879 г. произведен сам у чин санитетског капетана I класе са рангом од 4-XI-1876 г. У исто време наименован сам за вршиоца дужности начелника санитета Моравског Кора. Доцније, кад је формација наше војске измењена, постављен сам за референта санитета моравске дивизије и вршиоца дужности управника сталне нишке војене болнице.

V, 1-IV-1880 г. произведен сам у чин санитетског мајора.

VI, 1-I-1885 г. произведен сам у чин санитетског пуковника.

VII, 1-III 1886 г. наименован сам за вршиоца дужности начелника санитетског одељења Министарства Војног, а — 16-IV-1887 г. за начелника истог одељења.

VIII, 30-VIII-1891 г. произведен сам у чин санитетског пуковника.

IX, Указом од 30-XI-1892 г. смењен сам са дужности начелника, и постављен за управника београдске војне болнице, *по молби*.

X, Указом од 31-XII-1892 г. наименован сам за председника војно-санитетског комитета, и за вршиоца дужности управника београдске војне болнице.

XI, 1-IV-1894 г. враћен сам за начелника санитетског одељења Министарства Војног.

XII, 24-I-1900. г. наименован сам за члана Државног Савета и преведен из активе у резерву. Као резервни пуковник задржан сам на служби у Министарству Војном, да и даље вршим дужност начелника санитетског одељења.

XIII, 18-I-1901. г. разрешен сам од дужности начелника санитетског одељења Министарства Војног, и упућен на дужност у Државни Савет.

XIV, 6-IV-1901. г. разрешен сам од дужности државног саветника, и стављен на расположење Владе.

XV, 23-VII-1901. г. реактивиран сам са саветничком платом од 8500 дин. годишње.

XVI, 29-IX-1901. г. наименован сам за председника испитне комисије за чин санитетског мајора, и звање вишег војног ветеринара.

XVII, 3-II-1902. г. наименован сам за председника војног санитетског комитета, поред дужности председника испитне комисије.

XVIII, 19-IV-1902. г. наименован сам за инспектора санитета у команди активне војске.

XIX, 20-IX-1902. г., и по трећи пут враћен сам у министарство војно за начелника санитетског одељења, а поред ове дужности да вршим и дужност инспектора војног санитета.

XX, 10-III-1903. г. стављен сам у пензију *по молби* и преведен у резерву, али од дужности сам разрешен тек 17-VI-1903. г. кога сам дана за навек завршио моју службену каријеру.

XXI, Указом Његовог Величанства Краља од 25-III 1903. г. наименован сам: за *доживотног члана Сената*.

Од српских декорација имам:

1. Сребрну медаљу за храброст	}	Добио у I
Српско-Тур-
2. Сребрну медаљу за храброст		
3. Таковски крст V степена са мачевима	}	Добио у II
4. Златну колајну за храброст		
5. Споменицу на I и II Српско-Турски рат	}	Добио у Срп.-
6. Таковски крст III степена са мачевима		
7. Споменицу на Српско-Бугарски рат	}	Декорације
добијене
за време
мира
8. Таковски крст II степена		
9. Св. Саву II степена		
10. Белог орла IV степена		
11. Милоша Великог V степена		
12. Споменицу Милоша Великог		
13. Српски црвени крст		
14. Медаљу за војничке врлине		
15. Медаљу, за успомену избора Петра Кара-Ђорђевића за Краља Србије		

Ускоро ће се навршити 34 године, како сам члан Српског Лекарског Друштва. Три године био сам потпредседник, а 4 председник овог удружења.

Пре неколико година, тридцетнаешта млађа и интелегентна лекара, Д-р Радивоје Вукадиновић, Д-р Владимир Поповић и Д-р Слободан Рибникар, дођоше на паметну и врло срећну мисао, да образују *Друштво за чување народног здравља*.

У зачетку образовања овог у сваком погледу корисног, хуманог и патриотског удружења, био сам неко време први председник, а доцније члан главног одбора друштвеног.

Услед извесних политичких прилика, а у интересу друштва, дао сам и на једно и друго почасно звање оставку, али сам и данас остао у друштву, као члан утемељач.

ДОДАТАК

Ради боље карактеристике времена у коме сам живео, и са каквим сам се непријатностима имао да борим у служби, упознаћу читаоце само са неколико епизода из мог живота. —

Почетком 1882 г. беше министар војни М. Л., командант Моравског Кора У. М. и командант нишке тврђаве, С. Б. Ја бежах тада вршилац дужности начелника санитета у штабу Моравског Кора.

Једног дана позва ме командант кора у своју канцеларију и рече ми, да има један врло важан и строго поверљив разговор самном. Затим извуче из џепа приватно писмо министра војног упућено лично њему, и поче га читати.

Министрово је писмо гласило у главnome: „Драги У. М. Знаш, да ти тај непогодан и покварен човек прави и сувише неприлика у твојој команди, но ја ти за сада не могу помоћи. Неколико сам пута пробао код Књаза, да се стави у пензију, али Књаз неће ни да чује о његовом пензионовању. Вели, да му је С. Б. један од најоданијих и најхрабријих његових официра!“

„Дуго сам размишљао о томе, како би се српска војска курталисала једном тог интриганта, и ево шта сам смислио. Позови твог начелника санитета Д-р Марковића, па *нешто милом а нешто силом* (командант се заухта те прочита и овај пасус) изипшти од њега лекарско уверење да је С. Б. душевно растројен, да од времена на време пати и од мањакалних напада, у ком је стању неурачунљив, и не зна шта ради.“

Кад добијеш уверење од Д-р Марковића, приложи га твом рапорту, који ти враћам, у коме си онако лепо оцртао карактерне особине Б. Ја ћу и лекарско уверење и твој рапорт показати Њазу, и тако ћу ваљда успети да овог негодног човека уклоним из редова наше војске и т. д.

Кад ми је командант прочитао министрово писмо, погледа ме значајно, и рече: „сад знате у чему је ствар, и шта се од вас тражи? Идите у ващу канцеларију, напишите уверење у смислу министровог захтева, и донесите ми га чим будете са њим готови.“

Изненађен министровим писмом, а још више командантовим речима, одговорих одмах: *такву лекарску сведоџбу о стању здравља Б. немогу да издам, јер ја имам уверење, да је Б. душевно здравији и нормалнији и од министра, и од вас, па ако вам је по вољи, и од мене.*

Оваковом одговору командант се није надао, те ми претећим тоном рече: „Зар ви баш нећете да послушате министрову наредбу?“ И нећу, и не могу. Узмите, како хоћете. Са тим речима, изађох из командантове канцеларије.

После овог догађаја, командант је у свима приликама у које сам долазио са њим у додир, исказивао своје нерасположење према мени. И кад ми није могао ништа друго озбиљније да замери, он се окоми на моју службену преписку са Министарством Војним и нижим командама, коју сам му доносио на потпис. Стварно није имао шта да исправља, али не беше задовољан мојим стилем! Кад му какав акат донесем на потпис он га свог избрља, те морам поново да га преписујем. Овде је вели командант, требала да дође именица напред, а глагол за њом, или обратно, овде тачка, а овде запета и т. д.

Два пута сам отрпио његове корекције, и акта понова преписивао, али трећи пут се не могах уздржати а да му не кажем: да ја српски и говорим и пишем, боље од њега. Он као старешина, истина, има права да нареди, да се акта за његов потпис напишу овако или онако, али нема права да ме учи српској синтакси, јер ја сам давно и давно пре- стао бити гимназист.

Од тога доба ни један акт нисам написао, док командант не прочита концепт, и не корегира га. Но корегирање концепата, трајало је само неколико дана. Командант се од једном одобровољи и рече ми, да му више не доносим концепте, но готова акта на потпис, јер се вели уверно, да и ја умам да пишем српски као и он.

Командат ми никада више није помињао Б, те сам мислио да су и он и министар предали забраву моју непослушност, што не издадох уверење о душевном стању здравља Б. Али сам се, грдно преварио!

Почетком марта 1882 г. тражио сам и добио тромесечно одсуство из здравствених обзира, за иностранство. Један део одсуства провео сам у Бечу, посећујући клинике и слушајући извесне курсеве, а други у Венецији, Риму и Напољу.

У повратку из иностранства, задржао сам се 3 дана у Београду. Према тадашњем правилу службе сви виши официри, као и они који су на положајима виших, морали су се јављати министру. У 7^{3/4} сах. у јутру, био сам већ у министарству. Министров ађутант, записа ме у књигу јављања. У ходнику сам чекао на министров долазак. У 8 сах. дође министар у канцеларију, прође мимо мене, и на мој поздрав једва додирну кажипрстом сунцобран своје капе.

У 9 сах. дође пешадијски капетан Михоковић, а за њим и један коњички поручник, да се и они јаве министру. И они се записаше у књигу јављања.

У 9^{1/4} позва ађутант Михоковића. Он уђе у министрову канцеларију, одакле је ускоро изашао. За њим у брзо сврши аудијенцију и непознати ми поручник. Остадох сам ја да чекам.

Шетао сам горе доле по ходнику тражећи узрока, зашто министар прима млађе официре који су доцније од мене дошли, а мене старијег оставља да чекам?! Од једном ми пређе преко памети мој командант кора, министрово писмо упућено лично команданту, и командант нишке тврђаве. „Ту лежи пас закопан“, што рекао Шваба,

помислих. Тако ти и треба, кад си нејослушан према старијим. Сад, чекај.

У мени је се кувало, и кад ме министар ни до 11 сах. не прими, прекрше са свим. Приђем министровим вратима, ухватим за кваку, и без куцања и тражења дозволе, упаднем у министрову собу.

Кад ме министар угледа, он разрогачи очи, и таман да нешто заусте, а ја га прекидох речима: Ви можете г. министре багателисати Д-р Михаила Марковића, и пустити га да на ваш пријем чека 10, па и више дана, али мајора Д-р Марковића ви не смете да багателишете, не смете да омаловажавате овај мундир, који ја носим. Ја сам се још јутрос пре 8 сах. јавно вашем ађутанту, а после мене јавила су се и 2 нижа официра. Ниже официре примате одмах, а мене остављате да пред вашим вратима дреждим пуна 3 сахата. Ви можете г. министре још деценије година министровати, али знајте, да вам се ја више никада јавити нећу.

Пошто сам ово изговорио, изађох из министрове собе, залупивши што игда могу врата за собом.

Бејаш се решио да одмах поднесем оставку на војну службу, ако ме министар узме на одговор. Али, до одговора није дошло. Министар је прогутао горку пилулу, коју је и заслужио. Чак ни доцније, кад сам премештен са службом у Београд, и кад сам са њим врло често у додир долазио, никада ми ни једном речи није поменуо овај наш сукоб.

Крајем 1882. г. на збору официра гарнизона нишког, изнесох предлог да официри гарнизона нишког приреде једну забаву *у корист подизања споменика изгинулим борцима у I и II нашем рату са Турцима.*

Овај предлог примљен је једногласно, и једнодушно. За председника приређивачког одбора ове забаве, збор изабра мене.

Обратих се команданту за дозволу, да приредимо за-

баву. Командант одобри приређивање забаве, и похвали нашу намеру.

И ја, и остали чланови одбора сматрали смо, да у овом нашем предузећу треба да узме учешће цела Србија, а не само Ниш и околина нишка. Стога смо отштампали и послали позиве свима виђенијим људима, у целој земљи.

Либерали, који су са министарских столица сишли и ове уступили напредњацима, хтели су да експлоатишу ову нашу забаву у своју политичку корист. Они су се одазвали демонстративно, овом нашем позиву. Виђенији и пумфнији либерали давали су по 100, 200 па и 300 дин. прилога. Оволиком издашношћу либерали су хтели да докажу народу, да је и први и други рат с Турцима њихово дело, па следствено и проширење граница Србије. Према томе, они су с правом сматрали за своју дужност, да овако богатим прилозима помогну подизање споменика изгинулим хероима у ова два наша рата с Турцима.

Да би било већег ефекта, виђенији либерали из Београда — митрополит Михаило, Јован Ристић, Радивоје Милојковић, итд. нису слали своје прилоге директно приређивачком одбору ове забаве, већ су депешом наредили либералном прваку у Нишу, адвокату Тутуновићу, да он на сам дан забаве преда за њих прилоге.

Забава је приређена 29-I-1883. г. Прилога је пало преко 5000 динара.

И данас, велим, хвала либералима на овако богатим прилозима, али им не хвала, што ми тим натоварише једну беду на врат.

Краљ Милан беше тада већи напредњак од свију чланова напредњачког кабинета, те је био јако незадовољан, што су либерали ову прилику искористили и истакли се као праве патриоте, на штету његових напредњака. Неко је требао да испашта, овај либерални успех.

Одмах сутра дан, по приређеној забави, зове ме командант и пита, по чијем смо одобрењу приредили ову забаву?! Па по вашем, одговорих. Зар се не опомњете да смо долазили код вас да молимо за дозволу, и да сте нам ви одобрили, да забаву приредимо? Шта више, ви

нас чак и похвалисте том приликом за ову нашу племениту замисао.

„Та да, јесте, опомнњем се, рече командант. Ја сам вам истина одобрио да приредите забаву, али забаву скромну, а не да љангажујете целу земљу. Министар ме пита депешом, по чијој је дозволи ова забава припређена, и ја ћу му одговорити одмах да сам ја дао дозволу за једну локалну, скромну забаву. Што је она узела толике размере и постала популарна у целој земљи, носите одговорност ви са одбором.“

Рекох команданту да може одговорити министру шта хоће, и са тим речима изађох из његове канцеларије.

После извесног времена, дође Краљ Милан у Нишу на неколико дана. Сутра дан по доласку, примио је у свом конаку цео официрски кор гарнизона нишког. Док је са већином виших и нижих официра говорио љубазно, мене нехтеде ни да види!

По свршеном пријему, официри почеше слазити низ степену горњег спрата. Са њима пођох и ја, док ме на средини степеница не заустави краљев ађутант са наредбом, да се вратим. Он ме уведе у краљеву собу. После кратког времена појави се Краљ Милан из побочне собе, и нападе ме речима: *„Дакле ви сте либерални агент у војсци? Ви приређујете забаве у Нишу по наредби Ристића, да би му дали прилике да се истакне као једини државник у Србији, а његови к..ц..и да покажу свету, да су они јединствене привилеговане патриоте? Али ћу вас ја научити памети. Ви би хтели и да изигравате политичара, и да носите мундир. То се двоје не слаже. И ја ћу вам показати, да се не слаже. Ставићу вас под суд, што као активни и заклетни официр агитујете за људе, који у данашњим приликама, ни у интересу Престола ни у интересу Отаџбине, не могу бити чланови владе и т. д.“*

Краљ Милан је у овом тону праскао све више и више. Ја сам га мирно саслушао. Кад престаде, одговорих му само то, да ја ни у каквој интимној вези не стојим ни са г. Ристићем, ни са и једним чланом либералне партије као политичарима, као и да је наша забава у Нишу са

свим наивне, не политичке природе. Ми смо приредили забаву, продужних, само у том циљу, да се одужимо сени наших изгинулих камарада — официра и војника — у првом и другом нашем рату са Турцима, без икаквих задњих мисли.

Краљ и не саслуша добро моје последње речи, окрете ми леђа и изађе из собе. За њим, изађох и ја.

Чим сам дошао кући, седох и написах писмо мом добром познанику и пријатељу Милану Пироћанцу. Са Пироћанцем сам се још из Гор. Милановца, познавао. Он беше председник окр. суда, а ја окр. физикус у Гор. Милановцу. Седили смо под једним кровом, соба до собе, непуне две године. Но сем познанства, Пироћанац ми је био и обвезан због извесне озбиљне операције, коју сам извршио на њему у Гор. Милановцу уз асистенцију Д-р Ф. Тајсића и Д-р Л. Докића. При операцији беше присутан и Аћим Чумић, који је дојурно у Гор. Милановац чим је сазнао, да је Пироћанац опасно оболео. Чумић је и позвао у конзплитум Д-р Тајсића из Крагујевца, а Д-р Докића из Ужица.

У писму испричах Пироћанцу невидовну беду, која ме је снашла и замолих га за његову интервенцију. Он је се мојој молби драговољно и пријатељски одазвао. Успео је да увери краља Милана, да се ја не бавим политиком, да сам часан и поштен човек и савесан државни службеник, да су официрску забаву у Нишу експлоатисали либерали, без саучешћа и знања припређивачког одбора.

Ето, како је завршена ова моја непријатна афера, због које ме без мало ни крива ни дужна, оставише под суд.

Краљ Милан био је човек, познат са своје отворене и дарезљиве руке. Он је се богатим прилозима увек одазивао сваком патриотском, и хуманом предузећу. Али и ако наша забава у Нишу беше патриотска, он у почетку није хтео ни да чује о њој! Тек пошто у „Српској Независности“ изађе један допис из Ниша под 20-II-1883 год. у коме се глорифицира патриотизам либерала, а багателишући говори о првацима напредњачким, јавља се и Краљ Милан са прилогом од 1000 динара за подпзање споме-

нига изгнулим борцима у минулим ратовима. Сигурно је овим прилогом ишао Краљ на то, да бар у неколико паралише успех либерала?

Доцније су приређиване забаве и у другим мањим гарнизонима у корист подизања споменика, гди су такође прикупљене приличне суме.

Добивене прилоге у Нишу, послао сам преко корпусне моравске команде Министарству Војном. Немајући годинима никакво одговора о пријему посланог новца, тражио сам и по књигама корпусне команде, као и књигама Министарства Војног да видим судбину овог новца, и нашао сам што ми треба. — Командант Моравског Кора актом својим од 17-III-1883 г. № 367, шаље Министарству Војном 5175·15 д. колико је добивено на забави приређеној у Нишу у корист подизања споменика изгнулим борцима. Овај акт корпусне команде заведен је у благајничком одељењу Министарства Војног, под 25-III-1883 г. Б№ 3056. Цео предмет са новцем послат је Управи Фондова, што се види из одговора Управе Фондова од 19-VI-1892 г. № 9613, да је примила од благајне Министарства Војног 12010 дин. колико је прикупљено добровољних прилога у разним гарнизонима на име подизања споменика изгнулим борцима у минулим ратовима.

Шта ли је са овим новцем било? Да није и он исте судбине, која доцније постиже фондове: инвалидски, ремонтски, оружни и остале?!

1892 године за време намесништва, дошли су на владу либерали. Министар војни беше ђенерал А. Б. По мишљењу једног нашег признатог писца, г. ђенерал А... најљубазнији је човек од Цариграда до Лондона, и од Петрограда до Напоља.

У Министарству Војном био је обичај, да се сви начелници свако јутро састану у канцеларији шефа опште војног одељења. Кад министар дође у канцеларију, онај начелник, који је први дошао у опште војно одељење,

први иде министру на реферисање, без обзира на чин, и ранг.

Ја сам редовно моје послове сређивао и са њима био готов истога дана, кад примим пошту, те сам готово увек први долазио на реферисање.

Г. ђенерал А... био је према мени необично љубазан све до м. новембра 1892 г. те сам поверавао признатом нашем писцу, да је ђенерал А... заиста један од најљубазнијих људи, али сам се разочарао у скоро.

Једног дана м. новембра дођох као обично први у опште војно одељење, са актима под мишком. Замном долажаху један по један, остали начелници. Чим послужитељ јави да је министар дошао, покуних акта и одох к њему. Но тек што сам прекорачио праг министрове канцеларије, он ми врло набусито, што не беше његов обичај, рече: „Сад имам важнија посла са осталим начелницима. Ви дођите последњи“.

Министар је изговорно ове речи тако опорим тоном, да сам био изненађен, али сам ипак мислио, да заиста има какав прешпан и важан посао са осталим начелницима.

Начелници су улазили један по један у министрову канцеларију и по свршеном реферисању излазили отуда. Кад је и последњи изашао, ја поново уђох. Чим ме министар угледа, он бацни поглед на дуварски сахат, и рече: „Сад је већ доцне. Морам да идем у министарску седницу“.

Ни најмање још неслутећи, да министар има што противу мене, изађох из његове канцеларије.

Сутра дан, понови се то исто. Ја улазим први у министрову канцеларију, а он ме враћа као и јуче и наређује, да други начелници дођу, а ја да чекам!

Сад већ не бејаш више само изненађен, већ и уверен, да је министар према мени рђаво расположен и да чека само згодну прилику, да ово његово рђаво расположење и стварно документује

Министрова канцеларија беше тада у кући саветника Давидовића, а санитарско одељење у згради данашње Ду-

навске дивизијске команде. Трећег дана имао сам толико предмета, по којима је требало да рефериршем министру и да изиштем његов потпис, да их нисам могао однети све сам. Један део аката понео сам ја, а други канцеларијски момак. И данас бејаш први у канцеларији опште војног одељења. Момак јави долазак министров. Устадох и одох к њему.

Кад ме министар угледа, он се намршти и повика: *„За Бога, зар ви опет први? Идите и чекајте, имам важна и хитна посла, с осталим начелницима. Санитетски послови нису тако хитне природе, као они осталих родова војске и струка. Ја ћу одредити 3 или 4 дана у месецу, кад ће те ми реферисати и доносити акта на потпис. Овако не иде више, да ме узнемиравате сваки дан!“*

Ја не желим г. министре, одговорих, да сам коме на досади, а најмање вама. Санитетски послови у једној модерној војсци могу бити исто тако важни и хитни, као и послови артиљеријско и инжењерско-техничке, интендантске и благајничке струке, а често и много хитнији. Ви као толикогодишњи официр знате то и сами, те немам потребе да вам доказујем примерима. Али ја видим, да овде није питање о важности и хитности једног посла, већ нешто са свим друго. Вама нису досадни санитарски послови, већ личност која те послове обавља. Досадан сам вам ја. И кад је тако, ви ме се можете најлакше курталисати. Доведите за начелника вама погодну личност, а мени дајте други положај, еквивалентан положају начелника, или ако вам је пријатније ставите ме у пензију. Ја ћу вам рећи, хвала, ако ме пензионирате.

На ове моје речи, министрово се лице разведри. Само што не повика: *Хвала ти, што ме ти сам извуче из ове неприлике.*

Овим је завршен наш разговор. Оставих акта на министровом столу, и вратих се у моју канцеларију. Дужност начелника вршио сам и даље, али нисам више ишао министру на реферисање. По момку сам слао израђене предмете министровом ађутанту. Пошто министар потпише акта,

ађутант их враћа мени ради експедирања. За све ово време министар ми никада није ни један акт вратио да га поправам, или у другој форми и стилу напишем. Све што сам му на потпис слао, потписивао је без и најмање измене.

Овај провизорнум трајао је до 30-XI-1902 г., под којим датумом изађе указ, да се по *молби* постављам за управника сталне војне болнице у Београду! Из службеног војног листа сазнао сам за промену мога положаја.

Чим сам прочитао указ, навукох мундир, опасак ешарпе и јавих се министру на рапорт. Министар ме смешепи се дочека речима: „*Сад сте ваљда задовољни, г. пуковниче? По вашој молби и жељи, смењени сте са положаја начелника санитетског одељења министарства војног!*“

Напротив, одговорих. Нисам задовољан, и баш сам због тога и дошао на рапорт код вас, да протестујем противу овог указа. У указу је изнесена *неистина*, да сам молио да ми се да управа болнице. Ви се морате још опомињати г. министре, јер то није било давно, да сам тражио смену са положаја начелничког с тога, што ви због моје личности омаловажавате санитетску струку. Захтевао сам или други положај, раван положају начелника, или пензију. О управништву болнице, тада није било ни речи.

Као начелник, имао сам положај и старешинско право команданта бригаде, а ви ме овим указом деградирате на положај команданта батаљона. Ви сте данас г. ђенерале министар војни. а до јуче сте били командант једне дивизије, па замислите себе у мом положају. Замислите да сутра, кад са ове столице на којој сте ситјете, један *ћерф министар* каквих смо имали, а каквих ћемо без сумње имати и у будуће, наименује вас до јучерашњег министра и команданта дивизије, за командира једне батерије. Да ли би ви били задовољни оваквом деградациом? Управништво болнице не примам, већ тражим пензију.

„Јест, имате право, рече министар. Дегредација не може бити никоме пријатна. Али ја вас, на моју часну реч, уверавам, да нисам ишао на то, да вас деградирам. Ја сам учинио предлог да се ставите у пензију, али г. г. Краљевски На-

месници, Ристић и Бели-Марковић (Протић беше већ умро) неће начелно да пензионису ни једног вишег официра. Тај посао остављају младом Краљу, кад постане цунолетан и прими Владу. Шта сам знао друго да радим, но да вам дам болницу, јер друго место нисам могао наћи за вас. Кажите ми ви шта хоћете, па да вам дам одмах?“

Кад не могу да добијем пензију, онда ми дајте председништво војног санитарског комитета, одговорих. И пошто комитет ради свега 10—12 дана у години, а ја нисам навикао да седим беспослен, вршићу драговољно и дужност управника београдске војне болнице. Ја хоћу да сваки види, да сам дужност управника примио по свом пристанку, *а не по молби*, као што је назначено у указу.

Па лепо, рече министар. То ће мо питање регулисати у скоро, како ви желите. Молим вас, да се који дан претрпите. И заиста, 31-ХИ-1892 г. изађе указ, којим сам наименован за председника вој. санитарског комитета, и вршиоца дужности управника сталне београдске војне болнице.

Ни дан данашњи не знам позитивно, зашто ме је министар Б. од једном омрзнуо, и зашто је пошто по то хтео, да ме уклони из министарства?! Он је према мени био вавек љубазан, као што је и према целом свету. Његова љубазност, ушла је већ у пословицу. Од једном окрете ми леђа! Тражио сам узрок овој хладноћи, или правилније рећи мржњи, али не могах сазнати баш ништа. Тек две године доцније, седећи једне ноћи у друштву са ђенералштабним пуковником Костом Поповићем и Лазом Петровићем, у кафани код Руског Цара, сазнадох нешто.

Пок. Коста, као блиски рођак г. намесника ђенерала Бели-Марковића и управника града Београда Паје Денића, знао је многе ствари, које су се тада за време намесништва и либералне владавине, догађале. Коста нам је о много које чему причао те ноћи.

У разговору запитах Косту, да он случајно не зна, зашто ме је ђенерал Б. отерао пре две године из министарства? Пок. Коста отворен, као што га је Бог дао, од-

говори одмах: „Знам. Отерао вас је зато, што симпатизирате радикалима, и што се дружите са њима“.

Моја дружба са радикалима није ни у колико интимнија, но што је са напредњацима и либералима. Ја нисам члан ни једне партије, али имам пријатеља и добрих познаника у свима партијама. И кад се са којим од њих састанем, ја говорим са њима само као са познаницима и пријатељима, а не као са члановима једне или друге партије.

„Као да неће бити баш тако, одговори ми Коста. А ваш састанак са члановима главног радикалног одбора на углу Крунске и Ресавске улице пре 2 године, је ли био случајан, или намеран? Зар ви мислите, да нико незна шта сте са радикалима говорили приликом тог састанка?!

Напрегох осећање и поменух се, да сам заста једнога дана пре 2 или 3 године, неопомињох се више, разговарао неколико минута на углу Ресавске и Крунске улице, са неким радикалима. — Ево, како је се то десило.

Из целе земље беху дошли у Београд чланови главног радикалног одбора, ради неког њиховог договора по партијском послу. Састанке су држали у стану радикалног првака г. Николе Пашића, који је тада становао у Ресавској улици, у кући пок. Јоксића. Ја ни појма имао нисам о доласку чланова главног радикалног одбора, у Београд.

Једног дана изађох у 12 и по сах. из канцеларије и упутих се кући на ручак. Становао сам у Крунској улици, преко пута немачког посланства. Кад бех на углу Крунске и Ресавске улице, изађоше из капије Пашићева стана неколико људи, међу којима познам Д-р Јазу Илијћа, и пок. Пају Вуковића. Јаза је мој давнашњи познаник и колега, а и служили смо у српско-бугарском рату у моравској команди заједно. Паја је опет мој земљак и давнашњи пријатељ, са којим сам многе пријатне ноћи провео у његовом дому у Крагујевцу.

Како ме Јаза и Паја приметеше, пређоше преко сокака, и приђоше ми. Руковасмо се и упитасмо за здравље. Њихови другови чекали су их пред кућом пок. Данила саветника, док смо ми разговарали. Наш разговор беше,

са свим обичан. Са Пајом сам говорио о Крагујевцу и Крагујевчанима, а Д-р Лаза ми је причао о неупутним радњама једног војног лекара у Зајечару. О политици није ни једна једина реч проговорена, до што им при расстанку рекох у шали: „Ви као да сте дошли у Београд, да потражите мало власти. Е нема рано. Либерали узели власт у своје руке, па је непуштају лако. Главу дају, али власт не дају. То беше, цео наш политички разговор!

Да ли ће Коста имати право, да је само овај мој састанак са Д-р Лазом и Пајом узрок мојој смени са положаја начелничког, или што друго, не знам ни данас?

Крајем месеца марта 1894. год. позва ме тадањи министар војни у своју канцеларију. Кад му се јавих, он ми рече, да му је Краљ наредио да спреми указ, којим се враћам на моје старо место, за начелника санитетског одељења Министарства Војног. Ако имате што да предајете као вршилац дужности управника болнице, предајте одмах, јер ће Краљ потписати указ још данас, или најдаље сутра.

Молио сам министра, да ме остави на служби на којој сам. С овом службом ја сам задовољан и не тражим бољу. Садањи начелник санитета рекох министру, старији је од мене и по годинама и по школи, *и ако не и по рангу*. Као старији он је могао мене сменили, али ја као млађи њега не могу, а да му не учиним на жао.

У почетку овог нашег разговора министар није хтео ништа да чује о мојој молби и разлозима, због којих не желим да се враћам на стари положај. Ову промену правдао је министар службеном, а не личном потребом, јер у војном санитету не иде као што би требало да иде, и као што је ишло под мојим начелниковањем.

Но и поред ових министрових речи, које су ми ласкале, ја остадох при свом. Молио сам министра да ме на садањем положају остави бар још неколико месеци, а доцније нека ради самном шта хоће. Министар попусти. Одох од њега задовољан.

Сутра дан пре подне добих писмо од дежурног ађу-

танта, којим ми саопштава Краљеву наредбу, да одмах дођем у Двор и јавим се Краљу.

Одох у Двор. У 11 сах. пре подне прими ме Краљ. Како ме угледа, он отпоче: „Ја сам г. пуковниче навикао да у вама видим војника, који уме да слуша наредбе свога Краља, а ви се сада понашате као грађанин у капуту! Поновни ваши долазак за шефа санитета војног, са кога вас положаја није требало ни смењивати, није воља министра, већ моја. Службени интереси војске захтевају, да поново заузмем овај положај, јер под садашњим шефом, који је иначе добар човек, али никакав старешина, наш војни санитар постао је оно исто, што је био и под Т...“

Краљ поче побрајати поједине неуспутности, које су се за ове две последње године догађале у војном санитару. Побрајање заврши речима: „Сад идите и јавите се одмах министру на дужност, јер сам указ о вашем наименовању за начелника потписао још јуче.“

Изненађен, да Краљ зна и за најмање стварице, које су се догађале у последње време у војно-санитетској струци, изађох из двора,

Према Краљевој наредби не остаде ми ништа друго, до да положај начелника санитета примим поново. Јавих се министру, и примих дужност 1. априла 1894. год.

1897. год. министар војни беше ђенерал Јоца Мишковић, а начелник опште-војног одељења ђенералштабни пуковник Јован Атапацковић, прослављени шеф оперативног одељења Врховне Команде, за време нашег рата са Бугарима 1885. год.

По постојећој „Уредби о положајима, надлежностима и властима старешинским у војсци“, начелници одељења Министарства Војног ако су пуковници, имали су старешинску власт команданта дивизије, а потпуковници бригадног команданта,

Кад је ова уредба санкционисана, ја сам већ био пуковник, те према истој имао сам старешински положај дивизијског команданта.

Тесногрудом начелнику опште војног одељења не беше право, што су начелници осталих одељења Министарства Војног изједначени у старешинском положају, са начелником опште-војног одељења! Он је хтео, да тај положај задржи само за себе. Посвршавао човек све послове у опште-војном одељењу и одељење довео у ред, те нема сад никаква озбиљнија посла, но да још измени постојећу уредбу о положајима старешинским у војсци! И он је зацрта и измени. Али како? Новом уредбом само начелник опште-војног одељења, пуковник, има старешинску власт дивизијског команданта, док се начелницима осталих одељења даје само положај команданта бригадног.

Ова новосачињена уредба однета је министру, а министар је однесе Краљу, те је обојица потписахе. Нова уредба изашла је у службеном војном листу под 10-III 1897. год. Ф.Т.№ 3202.

Чим сам нову уредбу прочитао, навукох мундир, опасах ешарпе и одох у артилеријско-техничко одељење да се састанем са пуковником Љуб. Перишићем, те да заједно протестујемо код министра, за ово деградирање.

Љубицу сам затекао, у његовој канцеларији. Кад му казах зашто сам дошао, он се насмеја и рече ми са свим хладнокрвно: „Како протествовање, какн бакрачи? Батали човече ћорава посла! Нека они нама дају уредно пуковничку плату, а старешински положај баш ме се ич не тиче!“

Ни мени не беше Бог зна колико стало за старешинском влашћу, јер се нисам могао њом користити, нити на кога је применити. У одељењу сам имао обично на служби по једног вишег ветеринара и апотекара, једног писара, наредника и послужитеља. То беше сав персонал коме сам био непосредни старешина, и на кога сам могао применити мој старешински положај. Али старом уредбом бегах стекао право, да се сараним са почастима дивизијског команданта. А то ми се право одузима сада, повом уредбом. И ко ми то право одузима? Пуковник Јован Атанацковић!

Кад Љубиша не хтеде да иде самном министру, одох сам. Видећи ме министар у мундиру и са ешарпом, беше

изненађен, и запита ме шта ће ова званичност да значи? Пружих му службени лист у коме беше нова уредба отштампана, са питањем: „Јесте ли ви, г. министре, прочитали ову уредбу, пре но што сте је потписали и однели на потпис Краљу? Јесте ли водили рачуна о деградацији и увреди својих начелника, које сте им нанели новом уредбом? Зар се већ стечено право једног старешине у војсци, може и сме негирати?”

— Ако је ваше уверење г. министре, да остали начелници одељења сем опште војног не треба да имају положај дивизијског команданта, већ само бригадног, онда сте требали пре но што Краљ потпише нову уредбу, да пензионистете старе начелнике, а на њихова места доведете нове људе. Пошто нас нисте пензионисали, ви сте морали да водите рачуна о нашој осетљивости. Нисте требали да нас вређате и деградирате. Могли сте унети у нову уредбу један пасус који би гласио: да се одредбе у новој уредби односе на начелнике Министарства Војног, који у будуће дођу на те положаје, а начелници који су се на тим положајима већ затекли, да задржавају старешинску власт, коју су имали по старој уредби до промене положаја.

— Новом уредбом, оваквом каква је, ви сте г. министре деградирали и увредили ваше садање начелнике, а ја нећу да трпим увреду ни од кога. И ако се нова уредба не објасни у смислу како сам поменуо, ја ни једног сахата нећу више остати у војсци.

На ове моје речи министар ми мало збуњено одговори: „Имаш потпуно право да протестујеш. Ја сам у таквом послу око наоружања наше пешадије магацингом и другим набавкама, да не знам шта ћу пре да почнем. Овај мој Јоца, ради као ветрењача. Хтео би што пре да истурн посао из руку, не водећи рачуна како ће испасти. Не љути се, молим те, на ову случајну погрешку. Веруј ми да нисам нишао на то, да деградирам ни тебе ни друге начелнике, ја ћу одмах објаснити нову уредбу у смислу, како ти тражиш.“

Министар позва начелника опште-војног одељења и у мом присуству нареди му, да одмах напише објашњење:

да је новом уредбом прописан положај за оне начелнике, који начелнички положај заузму у будуће, а стари начелници задржавају свој положај и старешинску власт. коју су имали по уредби од 1892 год.

Начелник беше позеленио од једа, кад чу ову министрову наредбу о објашњењу. Али није имао куда. Морао је објаснити.

Сви радови начелника опште-војног одељења, радови су на парче. Ни у једном нема целине. Сви се морају допуњавати и објашњавати. Па и ова његова нова уредба, беше непотпуна и нејасна. Поједини командианти захтевали су објашњење неких одредаба. Објашњења су написана, и отштампана у службеном војном листу. Тако је исто требало учинити и са објашњењем односно старешинског положаја начелника Министарства Војног, који су се на тим положајима затекли, кад је нова уредба санкционисана. Али то није ишло у рачун начелнику.

Начелник истина објашњава по министровој наредби положај старих начелника, али у исто време, он изиграва и министра и начелнике. Ово ће се најбоље видети из самог објашњења, и начина како је исто саопштено. Објашњење гласи:

Краљевско Српско
Војно Министарство
Опште војно одељење
ађутантски одсек
ФА№ 3870

ОБЈАШЊЕЊЕ

Најновијом уредбом о положајима, надлежностима и властима старешина у војсци, од 16—IV ове год. ФА№ 3202, измењен је старешински положај начелника одељења у Војном Министарству.

Како се на положају начелника одељења у Војном Министарству још налазе лица, која су према допуну досадашње уредбе, од 14 априла 1892 г. ФВ№ 2426, имала виши положај, но што су га садањом уредбом добили, то објашњавам: да се пропис најновије уредбе у погледу положаја старешинства начелника одељења па њих не

односи и да они до промене садањег звања, задржавају исти старешински положај, који су и досад имали.

12 маја — 1897 г.
Београд

Министар Војни
Поч. ађутант
Њег. Велич. Краља
ђенерал

Јов. Мишковић с. р.

Испод овог министровог објашњења написано је:
Одељењима Војног Министарства: артиљериско - техничком, инжињерско - техничком, благајничком, економном, санитетском, војно-судском и инвалидском, част ми је доставити горње објашњење на знање с молбом, да изволн инвалидско одељење по употреби вратити овај предмет овом одељењу.

12—V—1897 г.
Београд

Начелник пуковник
Јов. Атанацковић

Зар оваквом радњом испод жита није изигран министар, који је наредио да се ово објашњење напише, и начелници који су протествовали због деградације? Зашто се стиди начелник опште-војног одељења, да и ово објашњење отштампа у службеном Војном Листу, као што се и остала објашњења штампају и објављују? Зашто се од целог официрског кора крије, да су стари начелници задржали старешински положај и власт, по старој уредби, већ се ово саопштава само начелницима одељења Министарства Војног! Зар се по оваквог рада најјасније не види тесногрудост, циљ и намера начелника опште војног одељења, коју је имао пишући нову уредбу? По наредби министровој он истина пише објашњење, али га крије од целог официрског кора, и саопштава га само шесторици официра у министарству! Треба ли ову некоректну радњу још коментарисати?

Крајем м. октобра 1897 г. паде на памет једном окружном лекару — резервном санитетском потпуковнику —

да напусти грађанску службу. Он се обрати молбом тадањем министру војном, да га прими у војску са истим чином који има у резерви.

Мимогред буди речено, да овај окр. лекар беше тада владин посланик у Народној Скупштини.

Опште-војно одељење посла ми молипочеву молбу на оцену и мишљење.

По истој одмах сам одговорио, отприлике ово:

Опште-војном одељењу част ми је по овом предмету одговорити, да је потписани одсудно, начелно, противан преводу виших резервних санитарских официра, у активну службу. Ови преводи не могу се ничим правдати, а и штетни су. Наша војска нити је кад имала, нити ће у будуће имати ма какве користи отуда. Нама су за сада потребни само нижи санитарски официри, јер виших имамо преко формационог састава, у сувишку. Због овог сувишка два мајора су данас управници привремених војних болница а трећи је чак само ординаријус у једној болници.

Да ко буде добар старешина, он мора поред осталих добрих својстава—да зна и то, шта и до којих граница сме и може својим млађима наређивати и од њих захтевати. А пошто већина наших виших резервних санитарских официра ни једног часа нису служили у војсци, њима служба ни у трупи ни у војним болницама није позната. Према томе они не могу бити добре старешине, бар за прво време. Они би морали почети службу у трупи, одатле прећи у болницу и тек из болнице заузети старешински положај. А куда би нас ова пракса одвела, кад би мајори, пуковници и пуковници вршили трупну службу, коју врше поручници или капетани II-ге класе?

У осталом шта би се могло очекивати од једног човека у годинама, који је готово четврт века провео на једном послу, кад дође на какав посао, који је за њега сасвим нов? Један грађански лекар, може бити одличан лекар у грађанству, али да у исто време буде само добар војни, потребна му је зато нарочита спрема. Немци, Руси, Французи, нису од беса оснивали своје војно медицинске академије, већ једино стога, што су дугим искуством стекли

уверење. да се спрема за доброг војног лекара не може добити на грађанским медицинским школама.

Али узмимо баш најбољи случај, да молилац и ако је у овим годинама, пошто ступи у војску, као вредан и марљив, озбиљно се ода студији наших војних прописа — формације и организације војске, санитетске тактике, војно-санитетске администрације, војне хигијене, ит.д. и у току једне до две године обучи се свему овоме, неће ли нам се и у том најбољем случају, и нехотично наметути питање, да ли је овај превод једног вишег санитетског официра из резерве у активу према осталим војним лекарима, који су своју каријеру почели у војсци са најнижим чином, а који часно и поштено служе, и *правичан*?

Молилац је годинама служио као окружни физикус и дотерао до 5000 дин. годишње плате, максималне коју је могао добити као физикус. Прелазом у војну службу, он добија као активни п-пуковник 5500 динара. После само три године, пошто је две године већ провео у резерви, он може аванзовати за пуковника, и добити 7200 дин. годишње. Он, дакле, за услуге, које је чинио војсци само три године, које могу бити још илузорне и у питању, прави скок од 5000, на 7200 дин., док остали војни лекари, који су своју каријеру почели у војсци са најнижим чином, могу у најсрећнијем случају добити пуковнички чин, тек после 18—20 година службе.

Овом приликом не треба изгубити из вида ни то, да су сви грађански лекари, мање више, куд и камо боље материјално ситуирани од војних, јер они поред плате имају и приватну зараду, док су војни лекари већином ограничени само на своју плату и оно мало припадљивости, што имају од државе. И онај бедни војни лекар, који за толико година службе није могао нигде и ништа стећи, и који се узда само у авансман да своје материјално стање побољша, мора годинама да чека на унапређење само зато, што је један грађански лекар — резервни санитетски официр — ускочио у војску, његово место, које би авансманом он добио, заузео и испречио се као брана испред њега.

Са каквом ће вољом и оданошћу истрајати у служби наши војни лекари кад виде, шта се ради са њима? А питање је, да ли ћемо у опште оваквом радњом добити подматка у нашем војном санитарету?

У пројекат закона о устројству наше војске, који ће се приликом првог састанка Народне Скупштине изнети на решење, намерно је унесена законска одредба у одељку III чл. 90, да чиновни резервних официра у опште иду за-кључно, само до чина капетана I класе.

Молим, да се и ова пројектована законска одредба, поред онога што сам напред казао, има у виду, приликом доношења решења по молби окружног физикуса Н., којом моли за превод из резерве у активу.

25-X-1897. год.

Београд.

Начелник цуковник,
Д-р Мих. Марковић.

Сутра дан по предаји овог реферата опште - војном одељењу, министар ме зове и саопштава ми, да су моји разлози изнети у реферату умесни, да се и он са њима слаже у свему, и да неће молиоца да активира.

Може се мислити како сам био изненађен, кад после кратког времена прочитах у службеном војном листу, да молиоца тај исти министар, који се са мојим разлозима слаже у свему, преводи из резерве у активу, и даје му положај референта санитета у једној дивизији.

Крајем месеца маја 1899 г. извршен је атентат на Краља Милана. Атентатор је ухваћен и затворен. Он је именовано многе личности, као своје саучеснике у атентату, и ови су затварани редом. Затворилише и многе радикалне прваке ни криве ни дужне, јер људи о атентату нису ни сањали. Апсане су пуне окривљених.

Преки суд ради у велико, у Београду. Суђења и испитивања оптужених, трају посведневно. Народна је Скуп-

штина у Нишу, на окупу. И Краљеви са члановима владе, тамо бораве.

22. августа 1899 год. радно сам у канцеларији, у министарству војном. Око 10 сахата пре подне јави ми момак да је дошао поштар Н., и да жели да говори са мном. Рекох момку да га пусти.

Г. поштар уђе у моју канцеларију. — Пошто ми је се представио, он отпоче да говори: „Ви мене не познајете г. пуковниче, али ја вас познајем одавно. и много вас поштујем. Ја сам јутрос дошао брзим возом из *Цариграда*, где сам примно амбулантну пошту. Поред других аманета и писама, примио сам и једну дописну карту, која се вас тиче.“

„Ја ћу вам је предати. да са њом радите шта хоћете. Али мислим да ће те учинити најбоље, ако је поцепате.“

Пошто ово изговори, он извади из џепа једну међународну дописну карту. и предаде ми је у руке.

Карта је адресована преком суду и гласила је:

В. Преком Суду

Serbia

Belgrade

Београд

Из новина видим, да Д-р Михајло Марковић санитарски пуковник још није ни оптужен, ни ухапшен због комплота противу Његовог Величанства Краља, а он је један од најглавнијих завереника.

Трагајте и уверићете се.

Цариград

Ч. Нишилија

Кад сам ову дописницу прочитао, нисам знао ни шта да мислим, а још мање шта да почнем? Преко паметни ми прелажаху разни доживљаји. Зауставих се на једном од ових.

1884. год. седели смо у кафани „Бејкос“ у Нишу нас неколико виших официра — пуковници Светозар Хаџић, Милован Павловић, и п.пуковници Ђубица Перинић, Стева Луковић и ја. Говорили смо о безначајним стварима, падећи се и пецајући један другог. Још не беше 8 сахати,

кад се обично разилазимо из кафане и идемо сваки на своју дужност, кад упаде писмоноша у кафану и баци на наш сто „Српске Новине“. Љубиша их први докопа и повика: „ево људи, једног великог војног указа“.

Овим указом беше унапређена маса капетана I класе, у мајорски чин. Љубиша је читао редом, а ми смо свако прочитано име авансованог пропраћали критиком — ама, зар и тај авансовао за мајора?! Па тај једва да уме да потпише своје име, и презиме! Тај је као страшљивица побегао из те и те борбе. Који је имао куражи да и њега предложи за авансац, ит.д. За поједине, испале критика, у похвалном смислу. Капетану X. требало је давно и давно дати мајорски чин, јер га је у рату пред непријатељем заслужио ит.д.

У осам сахати, разиђосмо се из кафане. Сваки оде, на своју дужност.

Месец дана, или можда још доцније после овог догађаја, дође Краљ Милан у Ниш, да лови по околини Другог дана по доласку, Краљ прими цео официрски корпоративно у дворском ходнику

Пријем је трајао врло кратко време. Краљ беше на-тмурен и нерасположен.

Пошто се Краљ повуче у своје апартамане, и ми почесмо слазити низ степене. Још не бесмо сви ни сишли, кад истрча из Краљеве собе његов ађутант, ако се не варам пуковник Симоновић, и повика: г. г. пуковници Лаза Јовановић, Светозар Халијћ, Миловац Павловић и пуковници, Љубивоје Перишић, Стеван Луковић и Д-р Мијалко Марковић, остаће овде, а остала г. г. официри могу ићи. И ми остадосмо, држећи насигурно да ћемо бити Краљеви гости о ручку.

Ми смо очекивали Краља у ходнику, који после неколико минута изађе из своје собе и дође к нама, праћен само својим ађутантом. Како нам приђе, он нас нападе вичући тако гласно, да је се његов говор могао чути чак на сокаку и у дворској башти, овим речима: *„дакле, ви сте се нашли да критикујете мој рад, и да протестујете противу унапређења извесних официра, које сам последњим*

указом авансовао? Шта би сте хтели, господо? Да вас питам за савет, и да од вас тражим одобрење, кога од официра да унапредим, а кога да оставим неунапређена? Ви би хтели, да узурпирате моје Владалачко право! Ви виши официри, које већ деценије година служе у војсци! Па кад је код вас старијих ред и дисциплина тако расклиматана, чему се могу од вас научити млађи официри? Ви им дајете леп пример!

Овим вашим не официрским поступком заслужили сте, да вам сместа покидам еполете са рамена, јер их нисте достојни! Али ја вам праћам за сада, но у будуће за сваку вашу и најмању субординациону погрешку, казнићу вас најстрожије и т. д.“

Краљ је праскао и грдно нас више од двадесет минута, а затим нам окрете леђа и оде. И ми изађосмо из Двора погуњена носа. То нам беше Краљевски ручак, коме се нисмо падали!

Кад се на сокаку прибрасмо, и дођосмо себи од овог страховитог Краљевог напада, прва нам реч беше, да нам ваља на сваки начин сазнати, ко нас је денунцирао код Краља! Ово смо позитивно могли сазнати, само од министра војног.

Како је пуковник Ђуб. Перишић био интиман пријатељ тадањег министра војног Јована Петровића, опуномоћисмо њега, да он тражи денунцијанта. Ђубиша га заиста и пронађе. Министар Петровић саопштио му је у поверењу, да нас је денунцирао Краљу окружни начелник преко министра унутрашњих дела.

Услед овог сазнања доконасмо да начелника нико од нас не поздравља у будуће ни његова поздрава прима, и тим му покажемо колико га презремо. Но ова наша одлука, одржала је се само кратко време. Начелник је нашао пута и начина, да се са свима осталима измири. Ја сам још једини остао непомирљив. Видећи ме непомирљива начелник је се заклео, да ће ми се осветити зато.

Кад сам прочитао дописну карту упућену преком суду из Цариграда, паде ми начелник на памет. Сетих се његове претње, да ће ми се кад тад осветити.

Ово ће бити начелникова смицалица, помислих. Дописница је са његовим знањем написана, и предата цариградској пошти. Овог младог поштара не познајем. Познајем му истина браћу, који су супроти, али часни и поштени људи. А да ли је и он часан и поштен човек? Први пут га данас видим, и са њим говорим. Можда је он баш по наредби некадањег начелника, а сада много већег чиновника у Београду извадио ову карту из поштанске торбе у Цариброду, доноси је мени и саветује ми, да је поцепам? Међу тим, он је исту прочитао двојци тројци полицијских повереника, који му могу у свако време служити као сведоци, да су ову дописницу читали.

Ако дописницу поцепам, а сведоци се са поштаром јаве да су је читали, ето узрока подозрења да сам умешан у атентат, или да сам бар знао за припреме атентата. Цепанњем и уништењем дописнице, дао бих права свакоме да мисли, да сам сумњив, кад се доставе бојим.

Захвалних младом поштару, и опростих се са њим. Он оде, а ја остадох у канцеларији.

Размишљао сам шта да радим? Наредих момку да одјуре трком у грађанску болницу, и позове мог дугогодишњег пријатеља и колегу Д-р Светозара Атанасијевића. да одмах к мени дође. Узгред да сврати и у Цетињску улицу, да позове и мог шурака Д-р Драгутина Протића, адвоката.

И Светозар и Гута, дођоше ускро. Кад им дадох дописницу да је прочитају, и испричах им на који сам начин дошао до ње, они беху запањени од чуда! Дуго смо говорили о томе шта да се ради са дописницом — да је поцепам и ником ништа не јављам о њој, или да је предам министру војном?

После дугог саветовања решисмо најпосле, да карту не уништавам, већ да што пре идем у Ниш, и предам је лично у руке министру војном.

У подне одох кући мога пријатеља, и рођака по жени, ђенерала Милована Павловића, те известих и њега о овом догађају и припитах га за савет, шта да радим? И Мило-

ван беше мишљења да дописницу треба предати министру, а нипошто уништавати је.

Од Милована се вратио у канцеларију, написах и испратио министру депешу, којом тражим тродневно осуство за Ниш по приватном послу. Пред вече добио од министра одговор, да ми се одобрава тражено осуство. Истога дана отпутовах за Ниш, вечерњим брзим возом.

Сутра дан рано био сам у Нишу. Са станице одвезох се право у стан министра војног, пуковника Драгомира Вучковића. Он не беше још устао. Застадох га у постељи и предадох му дописницу. Он је прочита и намршти се. После неколико минута ћутања и размисљања, Вучковић ми рече да идем у хотел, а он ће ме известити писмом. Шта је могао учинити за мене.

Охо! Овај ме већ сумњичи, кад држи да ми је његова помоћ потребна, помислих. Опростих се с Вучковићем и одох у хотел.

Нестрпељиво сам очекивао целог дана министрово писмо. Али писма ни од корола! Три пут сам тражио министра у његовом стану, али га не нађох. Пред вече рекоше ми његови млађи, да је министар цео дан данас пробавио у Двору, и да је без сумње и сада тамо. Нисам хтео ићи у Двор, да га тамо тражим.

Сутра дан око осам сахата пре подне, нађе ме министров ордонанс и рече ми, да је министар наредио да одмах идем к њему.

Вучковића затекох натмурена. Беше хладан према мени. Чак ми не хтеде ни руке пружити! Са свим званичним тоном рече ми: „Краљ Милан ће те примити данас у четири сахата по подне. Иди, и објасни се са њим. Дописницу из Цариграда упућену преком суду, предао сам краљу Милану. Мени је потребно да знам, на који си начин дошао до ове дописнице?!

То је моја тајна одговорих Вучковићу, и изађох из његове собе.

У 4 сах. по подне, прими ме Краљ Милан. Он беше хладан и натмурен. Кад сам у његову собу ушао, Краљ ме дочека стојећи. овим речима: „*И ви сте дакле г. пу-*

ковнице Марковићу, саучесник у атентату? Ја добијам већ од дузег времена доставе, да ви шурујете са радикалима. До сада нисам у то веровао, али сад верујем. Сад видим, да су достављачи говорили истину. Вас је још пок. министар Радивоје, пре толико година, огласио као традиционалног антидинастичара а Радивоје се никада није варао у оцени људи. И ја сам требао да му верујем, те ви неби никада ни навукли официрски мундир.

Дописна карта из Цариграда упућена преком суду, довољан је доказ за суд, да вас осумњичи, затвори и стави под ислеђење. Али ја нећу тако далеко да терам. Апсане су и иначе препуне осумњиченима. Хвала Богу, те међу њима нема ни једног официра (пуковника Влајка Николића, сигурно није више сматрао Краљ Милан као официра?) Ви би сте били једини, кад би вас сад суд ухапсио. Али ја нећу ни вас једног да видим, као осумњиченог.

Дописницу ми је предао министар Вучковић. Ја сам је поцепао. Нећу да правим никакву употребу од ње, јер не желим да ме она подсећа, да и међу заклетим официрима српским може бити завереника.

Незаборавите, да овим није скинута са вас сумња. Ја сам надлежнима наредио, да у будуће на вас, ваше пријатеље и познанике са којима се дружите, обрате бољу пажњу.

Ви сте без сумње дошли у Ниш, да се правдате? Али ја нећу да чујем ваше правдање. Сад можете ићи.“

После ових речи, Краљ Милан ми окрете леђа и изађе из собе, а мене остави сама.

Изађох и ја из Краљева Двора. Лутао сам нишким улицама сам, размишљајући о овој беди, која ме је снашла, ни крива ни дужна. Лутајући тако сусретох се на пијаци са Министром Народне Привреде Живаном Живановићем, са којим сам давнашњи познаник и пријатељ. Испричах му моју невољу, али га у исто време замолних, да о њој никоме ништа не говори за сада.

Не јављајући се мом министру, још истог вечера седох у воз и вратих се у Београд.

У Београду написах и испратих министру војном молбу, ове садржине:

Господину Министру Војном.

Прекјуче сам вам предао у Нишу једну дописну чарту из Цариграда, упућену преком суду, у којој сам денунциран као најглавнији завереник у атентату противу Краља Милана.

По вашој наредби, ја сам се јуче јавио Команданту Активне Војске Његовом Величанству Краљу. Краљ Милан ме је примио, и том приликом најавио: *да он одавно сумња у моју династичност, а сад је стекао и уверење да сам заиста антидинастичар.* Краљ ми чак није дозволио да кажем и једну једину реч, у моју одбрану!

Чиновници грађанског реда г. министре, могу и као сумњиви династичари остати у државној служби. Али официр, који је положио заклетву на верност и оданост Владаноцу и Његовом Дому, који је у непрекидном и свакодневном додиру са војском, који је тако срећан да од времена на време улази у Двор, за Краљевом трпезом седи, и са Њим и са члановима Његова Дома Његов хлеб једе, чим је ма и сенком осумњичен, мора одмах скинути официрски мундир.

Како ми је одузета могућност да се ове напасти која ме је снашла, браним, ја вас молим г. министре да подејствујете, да се ставим у пензију. А ако ми се пензија из ма каквог узрока не могне или не хтедне дати, онда молим да ми се уважи оставка на положај и чин, који имам у војсци.

Моју верност и оданост према Владаноцу и Његовом Дому, лакше ће ми бити да докажем у грађанском капуту, но у официрском мундиру. Официрски је мундир често само маска, под којим се не може видети, да ли код онога који мундир носи, оданост и верност пропала из чистих осећаја, или је то само привидно и по дужности.

Ову молбу предао сам пошти, и очекивао пензију или уважење оставке.

Сутра дан добих депешу од министра војног у коме ми наређује, да одмах дођем у Ниш.

Одазвах се овој наредби, и са станице одох право у стан министра војног. Вучковић се беше данас мало откравно, према мени. Рече ми, да се данас у 11 сахата пре подне јавим Краљу Александру. Моју молбу за пензију или уважање оставке на службу, непомену министар ни једном речи као и да непостоји, а ја га опет нисам хтео питати о томе.

У 11 сахата пре подне, дођох у Двор. Краљ Александер прими ме одмах, чим ме је јавио дежурни ађутант. Краљ ме дочека речима, *да му је све познато, шта је се са мном догађало последњих дана. Нисте требали, продужи Краљ, да правите толику ларму, да тражите пензију, па чак и да подносите оставку на чин и положај само зато, што вас је Папа примио ономад рђаво. Папи не треба да замерите. Код њега још траје реакција, од атентата. Чим му се помене атентат, он се раздражи. Нећу да вас стављам у пензију, а још мање ћу вам уважити оставку на службу. Мени су такви раденици као што сте ви, потребни у војсци. Ја не могу војни санитет ни да замислим, без Д-р Мике Марковића. Камо среће, да и у грађанском санитету имамо једнога Д-ра Мику.*

На ове ласкаве Краљеве речи одговорих, да ја као оглашени антидинастичар не могу и даље остати у редовима војске. Молим Краља да ме стави у пензију, и да ми бар као пензионеру дозволим да се правдам и браним од ове беде, која ме је снашла, кад ми се то као официру не дозвољава.

„Не треба вам ни правдања, ни одбране. Ја као ваши Краљ уверен сам, да је пуковник Д-р Марковић у сваком погледу исправан и частан официр. А то је држим, за вас довољно? Па ни Папа не мисли увек тако, као што по који пут говори у љутини. Останите данас на ручку ња ће те се и сами уверити, да Папа има добро срце, и да је већ заборавио на све што вам је ономад казао у раздражености.“

И заиста, Краљ Александер имао је право. Кад сам дошао на ручак, Краљ Милан пружи ми руку и отпоче са мном разговор о новостима београдским. Ни помена, о

мом саучешћу у атентату! Краљ Милан беше заборавио, или је се правило да је заборавио, како ме је ономад горопадно изгрдио. Данас што но кажу: *ни лук јео, ни лук мирисао!*

По ручку изађох из двора, са министром Вучковићем. Он је ишао у свој стан, а ја у хотел „Оријент“, у коме сам одсео. Пре но што се растадосмо на пијаци, Вучковић ми рече: „Добро си мотивисао молбу којом тражиш или пензију или уважење оставке на службу у војсци. После свега овог што је се с тобом десило, твој је положај заиста отежан у редовима војске. Но ја ћу те као твој стари друг и пријатељ, извући из ове неприлике. Ако пристајеш ја ћу још данас говорити с Краљем, да идеш у Скопље, као наш конзул I-ве класе. То је плата пуковничка. Али ту није само плата, има и других доходака. А и положај је конзула врло угледан, и завидан.“

— Ти ме изненађујеш Вучковићу твојом понудом, одговорих. Такву понуду могао ми је учинити Д-р Владан као министар спољних послова, а никако ти као министар војни. —

— „Шта Владан? Дај ти мени само твој пристанак, а ја ћу већ објаснити Владану зашто те уклањам из редова војске, и он ће се сигурно одмах сагласити са мном.“

— Хвала ти Вучковићу, али ја нећу да мењам струку у којој сам провео век. О овом немој помислити ни коме, јер ја нећу да примим конзулство. Ако ми је онемогућен опстанак у војсци, ради на томе да се ставим у пензију, зашто ћу ти бити захвалан. С овим речима растадох се од министра Вучковића.

Ја ни данас не знам, зашто ме је Вучковић пошто по то хтео најурити из војске? Са њим сам годинама живео пријатељски и другарски.

Вучковић беше интеллигентан, енергичан и пун иницијативе официр, али је био *ћеш* човек. Самовоља, да му не беше равног! За њега нису постојали ни прописи, ни наређења, ни уредбе, а врло често није се обзирао ни на закон! Али Вучковићевој самовољи није сметало ни најмање да се буквално придржава извесних одредаба, које

су годиле њему и његовој сујети. — Приликом сваког поласка на пут и повратка с пута, он је наређивао као министар, да га сви виши официри гарнизона београдског, па и стари ђенерали и пуковници, дочекују и испраћају на жељезничкој и савској станици, необзирући си ни најмање на време, кад полази и долази!

Комично а и жалосно је било видети, како стари ђенерали и пуковници јуре у 4 сах. у јутру на савску станицу, да испрате министра војног, или дрежде на жељезничком перону до пола ноћи, да га дочекају. Због његових ђефова, често сам са Вучковићем, као министром, долазио у опреку. Док су други начелници мање више трпељиво сносили поједине његове неупутне радње, дотле сам ја ове критиковао јавно. И ја држим, да ће ово бити једини узрок, што ме је се хтео курталисати?

Кад ме је беда снашла са дописном картом из Цариграда, и пошто ме је Краљ Милан онако горопадно изгрдио, хтео сам се обратити мом многогодишњем пријатељу и колеги Д-р Владану за његову интервенцију, и помоћ. Али у последњем моменту, одустадох од ове намере. Мислио сам, Д-р Владан који је према мени пријатељски расположен, и сувише је одлучан човек, те може правдајући ме направити још већи заплет, а тим довести у питање и свој опстанак као председник министарства, што би у овим приликама у којима се земља налази, било и сувише штетно и по државне интересе, и интересе Круне.

О Д-р Владану као човеку, може сваки писати и говорити шта хоће. Ја нећу да га браним, и ако имам уверење, да је он одличан државник, скроз поштен човек, а добар патриота. Од неоправданих напада, Владан ће умети и знати и сам да се брани. Али овом приликом хоћу да напоменем, да сви часни, паметно и искрено мислећи људи у Србији, који овој нашој, страсним партијским борбама, и сувише напаћеној Отаџбини добра желе, морају признати да је Д-р Владан у почетку своје владавине повео државни брод најреалнијим и најсолиднијим путем. За време његове владе, у земљи беше реда и сигурности. Сигурности како личне, тако и имовне. У Србији су живели Срби, а

не радикали, либерали и напредњаци, као што беше под пређашњим владама. И сви ти Срби беху равноправни, пред свима земаљским властима. Све службене положаје заузимали су мање више људи, по својој спремн, а не по политичкој боји.

Владанови започети, а по неки и довршени државни послови — привредни, културни, финансијски, и т. д. најбоље показују његову државничку мудрост. А шта да кажем о одбрани земаљској, о нашој војсци? Наша војска не беше никада тако дисциплинована, морално јака, војнички образована и материјално спремна, као што беше под владом Д-р Владана. То је неоспорна истина, коју нико не може побити. У нашој војсци, могао је се само критиковати лични режим. Али то беше све. А за лични режим, Владан је најмање одговоран.

Тек после атентата на Краља Милана 1899. год. Д-р Владан малаксава у раду, гледајући шта раде Краљеви и поједини чланови његова кабинета иза његових леђа. а без његова знања и пристанка.

Одмах по атентату, наступише страховита безакоња и јурије у целој земљи, какве Србија до тада није запамтила! Над Србијом груктаху црни гавранови, који нам предсказиваху неку велику несрећу — несрећу која нас ускоро и снађе — несрећна женидба Краља Александра, и његово убиство.

Мудри и енергични Д-р Владан, уместо да се или најенергичније одупре овом лакомисленом и безаконом раду и терору, који упропашћаваше и понижаваше нашу Отаџбину, или да часно сиђе са министарске фотеле, он се помете и остаде и даље шеф владе, посматрајући пасивно шта се све ради!

Владанов остатак на управи земље и после свега овог, упропастио је његову репутацију као државника. а и будућност његове интелигентне деце. Владан је и себе и своје, принео на жртвеник Краљевима.

Месеца децембра 1897 год. Краљ је подарио ђенералске чинове пуковницима Мази Мазаревићу, Јовану Ата-

нацковићу и Димитрију Цинцар-Марковићу. Чим сам прочитао указ о унапређењу ових пуковника, који су млађи по рангу од мене, поднео сам молбу за пензију. Молбу сам предао у руке тадашњем министру војном Драгомиру Вучковићу.

Моју молбу за пензију мотивисао сам тим, што сам ја већ једном запостављен служећи у пуковничком чину једну годину и осам месеци, преко стеченог права за унапређење у чин пуковника, док се другима даје пуковничтво онога часа, кад испуне услове за унапређење, као да су принчеви. Прво сам запостављање трпео, јер ме тада није прескочио нико од млађих, али ово друго нећу да трпим.

Пре, но што је овима од мене млађим официрима дат ђенералски чин, министар је требао да реши питање, јесам ли ја још потребан војсци, или нисам? Ако сам јој потребан, министар је био дужан да води рачуна о мојој осетљивости и неправди, која ми се чини авансманом по рангу млађих од мене, и то утолико пре, што ја имам уверење, да сам за наш војни санитет урадио много више, но што су урадили и један од ова три за ђенерале унапређена човека, по својим струкама. А ако нисам више потребан нашој војсци, био је најкраћи и најчаснији пут, да се ставим у пензију пре, но што се аванзују млађи од мене.

Моју молбу за пензију, однесе министар Краљу. Краљ ме позва у Двор и поче ме саветати да се оканем пензије, уверавајући ме својом Краљевском речи, да он није ишао на то да ме вређа, „Ја нисам ни мислио, рече Краљ да дарујем ђенералске чинове ни Цинцар-Марковићу, ни Лазаревићу, а најмање Атанацковићу, али је *Пана* тако хтео, а ја *Пану* нисам могао одбити.“

„Ја сам мислио да најпре протурим кроз законодавно тело одредбу, која ми даје права да и санитетске официре могу поздравити ђенералским чином. Тек пошто се ова одредба санкционисше, и пошто вас као најстаријег пуковника у српској војсци поздравим ђенералским чином, поздравио бих и остале, али много доцније. Но *Пана* је, као што рекох хтео другојаче, а ја му нисам могао опонирати.

„Али што није било сада биће доцније, чим се прва скупштина састане и озакони поменута одредба, те ћете у најкраћем времену и ви бити ђенерал. *На ово можете рачунати, јер вам на то даје часну реч, ваши Краљ.*“

Овим речима Краљ ме отпусти, и поцепа предамном моју молбу за пензију, која није ни завођена.

Министар Драгомир Вучковић унео је у пројекат измена и допуна закона о устројству војске једну одредбу, *за себе*, да може добити чин ђенералски и ако није провео у пуковничком чину 5 година. Тако исто унесена је у пројекат и одредба: *да санитарски официри иду по поступности до ђенералског чина.* Али Министар Вучковић умре напрасно на путу, враћајући се из Париза у Отаџбину.

Атанацковић, који по смрти Вучковићевој дође за министра војног, избаци из пројекта одредбу, коју је Вучковић због себе унео, јер Вучковића не беше више међу живима. Одредба о лекарском ђенералству остаде у пројекту, али, како? Атанацковић је накарати. По његовој одредби санитарски официри могли су добити чин *талми ђенерала* — *санитарског ђенерала.* *Ово талми ђенералство санитарских официра бранио је Атанацковић тим, што се боји, да неком доктору кад постане ђенерал, не падне на ум, да са правом захтева команду једне дивизије или корпуса, па можда чак и армије!* Заиста оправдан разлог. Из кога се најбоље види врло јака логика Атанацковићева, јер он обешењак кад што ради, предвиди све шта може наступити, па зато и пише тако опрезно законске одредбе, да их не може изиграти нико, и ни у којој прилици.

У једној министарској седници, у којој беше присутан и Краљ, Атанацковић прочита своје измене и допуне у закону о устројству војске. Министар председник Д-р Владан Ђорђевић беше одсудно противан санитарском талми ђенералству. Кад немамо ђенералштабних, пешадијских, артиљеријских, коњичких и инжињерских ђенерала, нашто ће нам санитарски, и зашто баш само њих издвајати из општег ђенералитета, питао је Д-р Владан министра војног?

Атанацковић непопушташе, те се Владан наљути, и

демонстративно напусти седницу. Али пре но што из дворане изађе, изјави претњу. да ће он говорити у Скупштини противу санитарских ђенерала, ако се овако стилизована одредба изнесе пред Скупштину. Д-р Владан је категорички захтевао, да се или реч *санитарски* изостави, или да остане по старом, т. ј. да санитарски официри иду по поштуности само до чина пуковничког.

Како и Краљ беше пришао Атанацковићу, одредба о ђенералству санитарских официра избачена је из пројекта, те ово питање није ни изношено пред скупштину.

Ето како пропаде моје ђенералство, и ако ми је сам Краљ Александар дао Краљевску реч, да ће ме у најкраћем року поздравити ђенералским чином!

О овој трагн-комичној сцени која је се одиграла у министарској седници, известно ме је одмах један мој пријатељ из Ниша. Но он не беше добро информисан, јер ми јавља да је Д-р Владан био у опште противан, да и санитарски официри могу добити чин ђенерала, док у ствари и Владан је пледирао за ђенералски чин санитарских официра, али је се противио *санитарском ђенералству*, као што ће читаоци одмах видети.

Чим сам примио писмо од мога пријатеља у коме ми саопштава ток ове бурне министарске седнице, написао сам молбу за пензију. У исто време написах писмо мом колеги Д-ру Владану у коме му пребахих, што је се у овој прилици понашао непријатељски и неколегијално према мени, а тим и према војно санитарској струци у опште. — Ти знаш најбоље, писао сам Владану (у колико се опомињем), шта сам све у ова три наша минула рата препатио, шта сам тада а и доцније радио и урадио, да се наш војни санитар бар приближи санитару осталих модерних војсака, ако се не може изравнати са њима. Па и код свега мог толико напорног рада, ја се данас багателишем и запостављам, и силом се нагоним да тражим пензију. И ја сам је тражио, и ако сам данас после толикогодишње службе најсиромашнији лекар у Србији и т. д.

На ово моје писмо, Владан ми је одговорио одмах сутра дан. Ево шта ми пише Д-р Владан:

Драги мој Мико.

Рђаво су те известили.

Нисам ја био противан да ти постанеш генерал. На против поред свију твојих заслуга за војни санитет, које ти ниси ни из далека побројао у твом јучерашњем писму, ја сам још помињао у седници Министарског Савета под председништвом Господаревим и онај мало познати факт са Јавора, у коме твоје *санитетство* није ни мало сметало твом *официрству*, да исучеш сабљу и да један батаљом поведеш у ватру.¹

Али драги Мико, ја нисам ни за себе ни за тебе могао пристати да нас праве лошијом сортом генерала, него што су други. Генералштабни суфлери, који су се иза кулиса крили, хтели су да санитетски генерал буде генерал *само у својој струци*, а ја сам доказивао да би то престало бити понижење за санитетски официрски кор *само онда*, кад би се и остали генерали делили на пешадијске, пнжнџерске, артиљеријске и коњичке генерале. Онда би

¹ 26-VII-1876 г., стајао сам са пок. Ђоком Ђорђевићем, професором Велике Школе на Васпљином врху, одакле смо посматрали борбу на нашем левом крилу, које Турци беху напали свом жестином. Од једном дође к нама, капетан Михаило Илић. Он беше неиспаван и уморан, те се готово екљока поред нас на један камен да се одмори.

У мојим ратним белешкама ја сам детаљније описао овај мој састанак са Илићем, на Васпљином врху.

Кад изведох ова два рудничка батаљона на вис, и кад се ови кретоше противу Арнаута, који жураше преко Кампоља својима у помоћ, Илић ме замоли да и ја пођем са њима. „Тебе добро познају Рудничани, рече ми, те ће за тобом поћи и у гору и у воду, а Арнаути се морају пошто по то зауставити.“ И ја ни вајмање не размишљајући пођох напред, што би и сваки други лекар учинио на мом месту.

Да је дошло до борбе, разуме се да би одмах напустио моје вођство и потражио какво склопито место да постројим завојниште. Али срећом не дође до борбе, као што ће читаоци видети из мојих ратних белешака.

Д-р Владан је без сумње сазнао за овај случај од професора Ђорђевића, или ког другог те га сад помиње, јер ја никада и ни са ким нисам говорио о овом мом вођству батаљона у борбу, а не би га ни сада помињао, да ме на то не примора Владан овим његовим писмом отштампаним у његовом спису: *Крај једне даностије*. А да сам хтео да пређем ћутке преко овог догађаја, сведок су моје ратне белешке.

пристао, да има и санитарских генерала. Али докле у закону стоји, да је генералски чин *општи*, за све родове оружја и струка — дотле тражим да и санитарски официр може постати прави а не талми генерал. Ја сам целога живота био прави војник, и ако сам овој земљи и најмање послужно, и ако сам 11. октобра 1897 г. метуо главу у торбу за Краља и Отаџбину — то сам учинио само као добар војник и то комбатант. Ја недам да ме после 30 година поштене војничке службе срамоте људи, који нису ни у пола тако добри војници, као што смо нас двојица били целог живота. Ја сам уверен да и ти тако мислиш, да као војник не можеш другаче мислити. Зато недам да којекакви кинески појмови понижавају ни мене ни тебе.

Ја увиђам сву оправданост корака, који мислиш предузети. Камо лепа срећа да и ја могу молити за пензију, али са мојом оставком сада довео бих Господара у једну *страховито — тежку политичку ситуацију*. *Бојим се*, да би мојим падом пао цео данашњи политички систем. Ја морам дакле да се жртвујем. То је моја судбина.

Ти си у срећнијем положају. Кад им не треба такав официр као што си ти, а ти скিনি униформу, коју си часно и поштено носио. Али у место да идеш у некакову паланку као пензионар, што ја нећу никада допустити, молим те јави ми хоћеш ли у Државни Савет? Ако хоћеш, ја ћу то одмах предложити.

Веруј драги Мико, да те искрено поштује и воли твој стари ратни друг и пријатељ

16—I—1900 год.

Ниш

Др. Владан

У место ђенералског чина, који ми је Краљ обећао, и пензије коју сам сам тражио, направише ме државним саветником, и ако нисам тражио саветништво, али ме и даље задржаше на служби у Министарству Војном.

Унапређењем од мене млађих официра по рангу у генералски чин, осећао сам се омаловажен и понижен. Са саветништвом, нисам био задовољан. Повишица плате у 1300 дин. годишње не беше никакав мелем за моје увре-

ђено честољубље, јер никада нисам био материјалиста. Пензију ми не дају, из незнам каквих разлога? Министар је пошто по то хтео да ме задржи на служби у Министарству Војном. Чак ми је 1 и 2 месеца давао и неки хонорар од по 100 дин. месечно, да би ми изравнао плату саветничку, са платом ђенералском. Но ни ове палијативне мере нису ме могле стпшати, ни умирити. Једва сам чекао, да једном раскрстим и са војном и државном службом, у опште.

Неколико сам се пута обраћао министрима за пензију, и усмено и писмено. Два пута сам био у ауденцији код Краља, и молио га да ме стави у пензију. Но ни Краљ ни Министри, не хтедоше ни да чују о мом пензионисању.

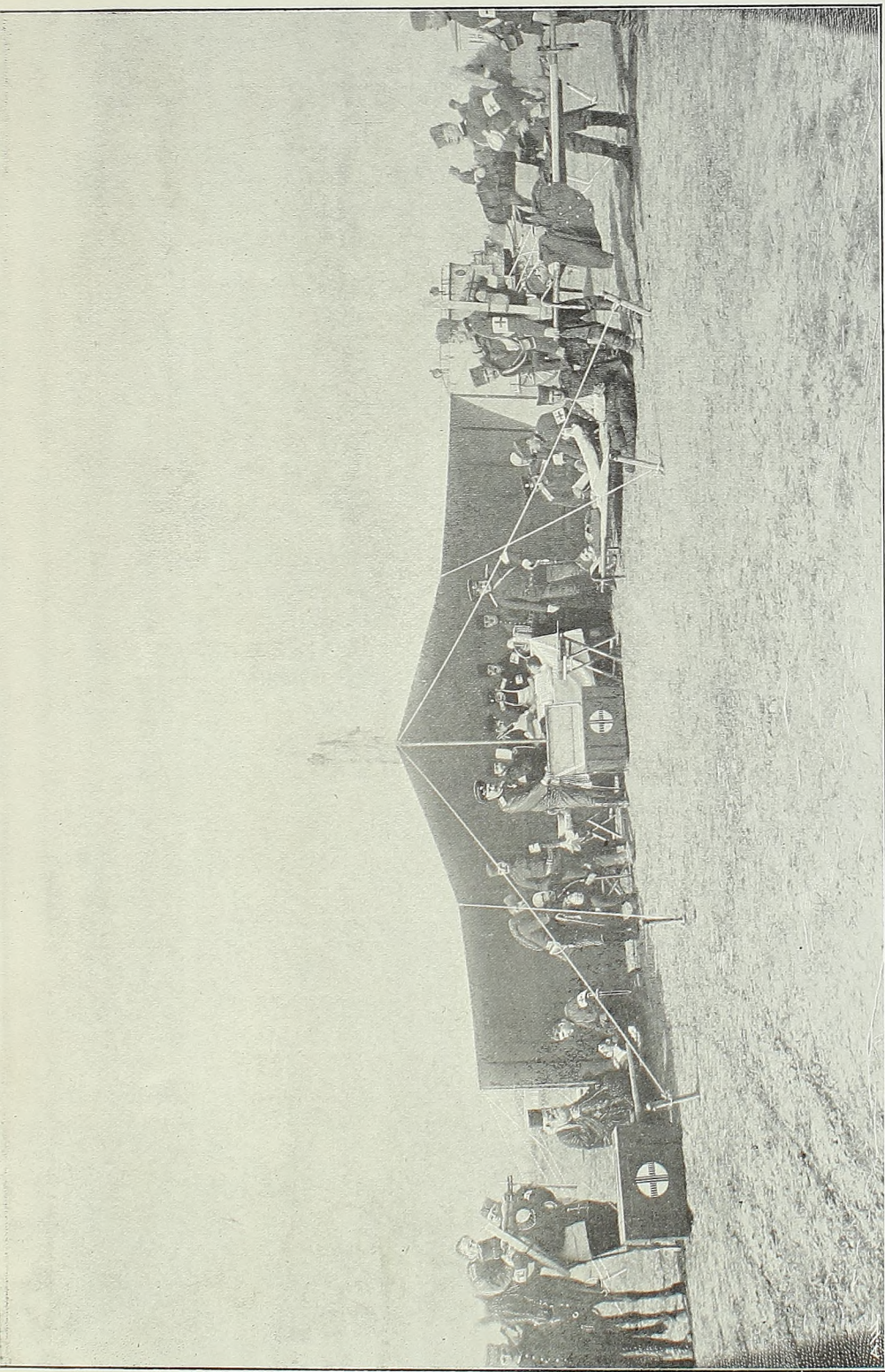
Једва на једвине јаде испадне ми за руком, да умолим Краља да ме стави у пензију. Но овај успех беше са највећим натегама. Пре но што је Краљ потписао указ о мом пензионисању и преводу у резерву, морао сам дати часну реч, да ћу остати на служби у Министарству Војном као пензионар и резервни санитарски пуковник све докле. док бар у неколико не попуним наша главна слагалишта најпречим санитарским потребама. И ја сам одржао реч. Указ о мом пензионисању потписао је Краљ Александар. *10 марта 1903 год.* а ја сам остао на служби у министарству до *14 јуна исте године*, кога сам дана предао дужност ново наименованом начелнику санитарског одељења Министарства Војног.

Овим сам завршио своју службену каријеру, и у грађанској и у војној служби, за навек.

ПРВИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ

1876. ГОДИНЕ

ДИВИЗИЈСКО ЗАВОЈИШТЕ

ПРВИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1876. ГОД.

Као Србин, рођен у сред Шумадије у Крагујевцу, идеалисао сам још дететом за осветом *Косова*, за уједињењем раскомаданог српског народа.

Ово идеалисање подгревала је моја добра мајка сваким даном, причајући ми шта су њени родитељи препатили од бесних Турака и зликоваца Арнаута у Пећи, шта је њене родитеље нагнало да отуда 1818 г. пребегну у Србију. Причала ми је, како се тужни Срби у Турској и данас горко муче и злопате, како их злотвори и нељуди злостављају, како им њихову криво стечену имовину разnose, како им отимљу и одводе жене, кћери и синове, те их турче и од њих праве своје одалиске, робиње и робове! Причала ми је даље, да ми је дед, очев отац, тукао се и крвавио са Турцима под Кара-Ђорђем и Милошем, и да је са два непријатељска куршума у телу, легао у гроб.

Слушајући ове материне приче, мене су жмарци подплазили. Оне су ме одушевљавале да само за Српство живим, да сам готов у свако доба за српску идеју жртвовати све што имам, па и свој живот. И српске народне песме прикупљене Вуком Караџићем, а нарочито песме Вишњића Филипа, које сам у детињству знао све на памет, много су допринеле, да postanем што сам — да живим и мрем за Српство. Овако домаће васпитан, пошао сам у први наш рат са Турцима, са највећим одушевљењем, сматрајући мој лекарски позив — срам ме је данас рећи, али ја то признајем — као споредан. Главно ми беше као Србину, да се борим са непријатељем! Био сам добар јачах и изврсан стрелац, а при том млад и здрав. Бесан

коњ подамном, а на мени и сабља и револвер, па и дуга пушка — цео арсенал — само ми је још требало да се сукобим са непријатељем, па да видиш окршаја!

Но нисам био ја једини, који је овако мислио и осећао. Овако су исто мислили и сви млађи људи који у рат пођоше, а нарочито млађи официри. — Блажене сени пок. Михаила Илијћа, Пере Борисављевића, Радоја Ломића. Милоша Андрејевића, и осталих, никада вас нећу заборавити! Вашим одушевљењем са којим у рат пођосте, вашим идеалисањем за осветом Косова, ви и мене тако електрисасте, да моментално заборавих на свој позив — позив лекара! Али у првој борби, дођох к себи. Одбацих сабљу, пушку и револвер. Са хируршким ножем и завојем у руци, дочекивао сам наше браниоце Отаџбине, да им укажем помоћ.

У први српско-турски рат ушао сам, као лекар бригаде рудничке.

Рудничка бригада кренула је се из Гор. Милановца 16 јуна 1876 год. у 5^{1/2} сахата у јутру, пут Чачка. Пројурисмо кроз Чачак. У Чачку нам не дадоше ни толико одмора да купимо потребе, које у хитости заборависмо понети собом од кућа. Заноћисмо на падини *Јелице*, пред *Паковраћом*.

Под једном великом лиснатом буквом, простреше нам послани сламе. То нам беше постеља. У средини је лежао командант бригаде пуковник Марко Катанић, слева до њега његов шеф штаба капетан Радомир Путник, а с десна сам лежао ја.

Још не бех добро ни утврдио сан, кад ме неко дрмну за руку, и шапатов, да команданта не пробуди рече: „благајник Ј. П. пао је с кола, и сломио ногу, дере се и кука, те не знамо шта да радимо с њим?“ Одмах устадох, да укажем помоћ благајнику. Ишао сам преко неких дубодолна више од 20 минута, док га једва пађох. Он не беше срећом сломио ногу, по само угануо. Пошто сам наместно уганутост, и написао објаву да се упути у Милановац, вратих се на моје лежиште.

17-VI у 5 сахата у јутру, труба огласи *обзнану*. Устадосмо и ми у штабу. Дежурни официри бригаде,

ако се не варам поручник Јова Ванлијћ, дође на рапорт команданту. Пошто је рапорт свршио, приђе к мени и рече ми, да је један војник напрасно умро јутрос. Пита ме шта да се ради с њиме, јер му је командант казао да ћу ја, лекар, наредити шта треба око саране?

Са дежурним официром одох да видим умрлог, и да наредим шта треба.

Умрли је лежао на леђима, испружен, са прекрштеним рукама на прсима. Поред умрлог клечаше један војник, са запаљеном воштаницом у руци. Усне и лице умрлог беху жућкасто бледи, а очи затворене.

Опипам биљо, њега нема.

Предамном је лежао мртавац!

Извадих блок да напишем наредбу кмету паковраћском, да се умрли сарани. Али пре но што сам почео писати, бацих још један поглед на мртаваца. На моје велико изненађење учини ми се, да мртавацу заигра лева обрва!

Одмах сам био начисто, да имам посла са једним препредењим симулантом. Вратим блок у кесу, а извадих из торбе флашицу са *амонијаком*, коју поднесох мртавацу под нос. Амонијак је учинио своје. Умрли поче кијати, зарумени се у лицу, протеже се и седе. Отвори очи, уздану дубоко и рече: „Еј, ала сам тврдо и слатко спавао.“

Војници који се беху око умрлог окупили, били су запрепашћени овим *васкрсењем из мртвих!*

Бојећи се да ово симулисање неупливаше рђаво на остале војнике, нисам се хтео са овим препредењаком објашњавати. Повукох га добро за уво и рекох му, *да одмах иде у своју команду, и да у будуће не умире без суђена дана, јер ће имати посла самном.*

Симулант беше из моравског батаљона I кл., ако се не варам из села Милочаја? Он је могао да остави куцање срца, кад год је хтео, на извесно време, а дисање му беше тада површно и готово неприметно! То ми је доцније у једној прилици показао. Тада ми рече: *мени је тешко да изађем на крај са војним старешинама, а са паковраћским кметом и кметом моје општине, лако би удесио карабице*

*кад се вратим кући, да тамо и останем. Али ви ми не-
дадосте, да се дочепам куће.*

Овај васкрсли војник, морао је бити у договору са оним који му је припалио воштаницу, а можда и са још којим од околи стојећих војника? Он је учествовао у оба наша рата са Турцима. Био је храбар и послушан, и никада више није ни пробао да симулира.

Овај случај описах детаљније као курпозум, да млађе колеге виде шта су све у стању да симулишу прости војници, за време рата.

Данашња је маршрута кратка. Ишли смо полако, и са дужим одморима. Сасвим одморни, стигосмо пред вече у Пожегу. Заноћи смо на вашарипиту, под ведрим небом.

18-VI. Кретање напред. Конак *Ариље*.

19 и 20-VI. Одмор у Ариљу — Другог дана одмора, командант бригаде шеф штаба и ја, седосмо да ручамо у логору. Разносач донесе команданту, једну шифровану депешу. Шеф штаба је дешифрира. Кад је командант прочита промени се у лицу, и рече: *Нами је згодно овди за овим пољским столом, али како је онима око Алексинца? И ако командант ништа више нехтеде рећи, ја сам из ово неколико његових речи закључно, да су наши негди око Алексинца већ прешли Турску границу и кржаве се са Турцима, као што је и било у ствари.*

Дакле, почело је се у име Бога. Нека је са срећом.

21-VI Полазак за *Прилике*. Целог пута данас па и целу ноћ, падала је киша као из кабла. Преноћи смо на Приличком пољу под шаторима, али нас они немогоше заклонити од кише. Били смо скроз мокри.

22-VI. Пред зору престаде киша. Продужисмо марш. Прођосмо кроз *Ивањицу* и стигосмо пред вече на *Кушиће*. Конак у *Кушићу* под ведрим небом.

23-VI у 6 сахата ујутру, кретосмо се за *Јавор*. Заноћисмо на *Опарнику*. И ако беше ванредно лепо време, ноћ је била осетно хладна на овој висини. Недадоше нам да ложимо ватре, јер смо се већ приближили непријатељу. Беше ми хладно, те легох на траву обучен, не свлачећи ни чизама с ногу.

Само сам први конак под Јелицом преноћио у друштву са мојим командантом, и шефом његова штаба. Доцније сам био непрекидно сâм, уз моју трупу.

Око пола ноћи, пробуди ме командантов ордонанс. Рече ми да ме командант зове, да одмах к њему дођем. Како бех обучен и у чизмама, скочих с траве и одох за ордонансом.

Командант Катанџи седно је за пољским столом под великим шатором, састављеним од 10—12 шаторских крила. Назвах му Бога. У место одпоздрава, он ми пружи једну депешу и рече: „*прочитајте ову депешу.*“

Депеша беше од команданта Ибарске војске ђенерала Заха, и гласила је:

Команданту рудничке бригаде I кл.

Лекара подручног вам санитетског одељења Д-р Мих. Марковића, упутите одмах на Јавор, да се са својом трупом стави на расположење команданту Ужичке бригаде I. кл., капетану Борисављевићу, најдаље до 5 сах. у јутру.

Командант ђенерал

Зах.

Пошто сам ову овако лепо стилсану депешу прочитао, спустих је на командантов сто. Комадант ме упита имам ли сат? Имам одговорих. Видите колико је сахатиг? Погледам у сат и рекох: још 10 минута до 1 по поноћи. Тако је рече командант који и сам погледа у свој сахат. *Напишите и подпишите, да вам је ова наредба саопштена данас у 12 сах. и 50 минута, па одма идите да тражите Борисављевића. Ево вам, пружајући ми једно пресавијено парче хартије „одзив и лозинка.“*

До тада нисам никада чуо речи: „одзив и лозинка,“ а још сам мање знао њихов значај. Срећом мој водник служио је у кадру, те ми он мало доцније објасни вредност ове хартије.

Пошто сам написао и потписао да ми је наредба саопштена, запитах тужним гласом команданта, гди је Јавор, и где ћу наћи капетана Борисављевића?

Катанић како је седео за столом окренут лицем северу, пружи десну руку назад к' југу, и рече: *Јавор је тамо. Тамо ће те наћи и Борисављевића. А сад хитајте, јер ако се до 5 сах. у јутру не јавите Борисављевићу на службу, даћу вас под суд. Треба да знате, да војни судови и одвише строго казне за непослутност, нарочито у ратно време. Своје људе избудите и крените се са њима у највећој тишини, да ми неузбуните логор.*"

О анатемате било човече, помислих. Ја га питам гди је Јавор, и гди ћу наћи капетана Борисављевића, а он ми прети строгошћу ратних судова.

Избудих људе, и извукох се у највећој тишини из логора. Читав сахат времена требало ми је, да изађем на јаворски друм!

24-VI. Тачно у 4 сах. и 28 м. био сам код Борисављевића. Нађох га под шаторићем, где погурен над сандуком од муниције пише наредбе командантима батаљона за данашњу борбу.

Капетан Борисављевић ме дочека камарадски, и пријатељски. Понуди ме чак кафом, и ракијом.

Ваш си на време стигао, рече ми Борисављевић. Бојао сам се, да не задоцниш.

Потужих му се на мог команданта, што ми недаде ни вође, ни ближа обавештења, већ ме посла као гуску у маглу. Само ми рече, Борисављевић је на Јавору, а Јавор је тамо. Иди, па га тражи! Као да је Јавор каква башта у коју само треба ући, па видидити одмах све шта је у њој!

На моју жалбу, Борисављевић ми смешећи се одговори: „Шта ћеш? Наши старији не знају другше да заповедају, но као преко батине. То им је у крви.“

Капетан Борисављевић предаде и мени писмену наредбу, из руке у руку. Наредба је дословно гласила:

Лекару рудничке бригаде Д-р Мики Марковићу. — Пре но што се моја бригада крене из логора, прегледајте све војнике, који се јаве за лекарску помоћ. озбиљно болесне упутите у позадину, а лако болесним дајте по-

итеду за данас. Кад се бригада крене, поћи ћете и ви са својим људима. Пред вама ће ићи ариљски батаљон, а ви одмах за њим. Чим борба на Кали-пољу отпочне, постројите где за најзгодније нађете, завојшите.

24-VI-1876 год.

Јавор.

Командант, капетан

П. Борисављевић.

Према овој наредби позвао сам батаљоне дежурне, да ми приведу оне који су се за лекарску помоћ јавили. Из целе бригаде, јави се један једини човек! Но ни он не беше стварно болесан. Крст од кајша на опанку повише пете, беше га нажуљно, и отворио му раницу. Кад му рекох да може остати у логору и да немора ићи са нама, он ми одговори: „Хвала ти г. докторе. Али ја нећу да остајем иза мог друштва. Идем са њима без једног опанка у чарапи, па шта Бог да!“

Овај је се војник данас храбро борио, и погинуо је на Кали-пољу. И данас жалим, што му неприбележних име презиме и место, одакле беше овај наш јунак.

У три наша минула рата у којима сам учествовао, данас ми је се први и последњи пут десило, да ми се на сам дан борбе, јави један једини болесник! Па и тај један неће да оставља друштво, већ бос улази у борбу, и јуначки гине!

У 7^{1/2} сахата, у јутру, Ужичка бригада беше већ постројена пред Јаворском механом. Ту сам био и ја, са мојим санитарским одељењем. У 8 сахата стиге ђенерал Зах са својим штабом из Кушића, на Јавор.

Бех се занео издавањем завојног материјала болничарима и давањем последњих упута, кад ме од једном из овог заноса, трже громогласни узвик из хиљаде грла: *Живио Књаз, живио, живио.* Шта то би, запитах једног народног старешину који стојаше неколико корачаји удаљен од мене? Од њега добих одговор, да је бригадир капетан Борисављевић прочитао војсци Књажеву прокламацију, којом оглашава рат Турској царевини.

Ја нисам чуо ни једну једину реч, од прокламације. Тако бех занет послом!

Према утврђеном Ordre de bataille-у требали смо одмах пошто се прокламација прочита, прећи границу и напасти Турке, али ни Рудничка ни Шабачка бригада не беху још стигле на Јавор. На њи смо чекали пуна два сата.

Око 10¹/₄ сахати бригадни свештеник Милан Ђурић, пошто прочита неку молитву приђе са неколико војника пограничној врзини, и поче је разваљивати.

Кроз отворену дѐру, војска поче прелазити границу. Ишли смо у маршовој колони, овим редом: напред један ескадрон коњице, за њим Моравички батаљон, за овим Ариљски, а за Ариљским батаљоном ја са мојим одељењем, Замном се низала остала пешадија, али којим је редом и који батаљон следовао, нисам прибележио.

Пре гроа наше војске, прешла је границу авангарда, под командом капетана Рашковића

У маршовој колони спуштали смо се полако поред „Василијна Врха“ путем ка *Лепојевачком потоку*. Наша авангарда расута у ланац, ишла је пред нама на 800—1000 метара. Низами изашли из својих шанчева, и чекају нас с пушком у руци пред њима. Ми гледамо Турке, а и они нас слободним очима. Још не пуцамо ни ми, ни они.

Наш стрељачки низ још не беше дошао до удоља, који дели јужну падину Јавора од Кали-пољског платоа, а низами почеше пуцати на наше стрелце. Турци су дакле први почели пуцати, и ако ми бесмо пошли да њих нападнемо! Наши стрелци грабећи напред, почеше одговарати Турцима.

Главна колона маширала је и даље мирно, али мало живљим темпом. Пунгчана борба између наших стрелаца и низама, није ваљда трајала ни 20 минути, кад нам из средњег великог шанца Турског дође у госте једна граната, која паде у лево од средине наше колоне, али се срећом не распрште. За овом следовала је друга, трећа па и четврта. И кад Турци одмерише одстојање, почеше засипати нашу колону гранатама.

Наша артиљерија која је позади ишла, заустави се,

скиде с предњака и отпоче одговарати Турцима преко наших глава.

Услед учесталих турских граната, наша се колона ускомеша, једни појурише напред, други назад, једни у лево, а други у десно. Од једном, направи се вапар! Са мојим људима скретох у десно од пута у једно удоље, у коме сам био заклоњен од непријатељских пушчаних метака. Сјаших с коња, и ту постројих завојниште. На највишој тачци пвице удоља истакох заставу „Црвеног Крста“ на белом пољу, коју су и наши и Турци могли добро видети.

Био сам и сувише узбуђен, јер улазим у прву борбу. До данас нисам никада видио, ни један обичан војнички маневар. Али и поред свег узбуђења нисам се могао уздржати, а да се мом воднику Владимиру Маринковићу из Горњег Црнућа слатко не насмејем. Чим која граната прозуји преко наших глава, он пада ничице земљи, и почне нешто шапутати! Ваљада се моли Богу? Његови покрети при прилегању земљи и устајању, беху и сувише комични.

Но то беше само у почетку. Доцније су Владимирови нерви очвршћали и према турској гранати, и куршуму. Довољно је да човек стекне уверење: *да не убија свака, која пукне.*

Капетан Борисављевић са народним старешинама успели су да врате пешаке, који беху одступили, те их поведоше напред.

Низами се неосећаху више сигурни у рововима, пред шанцем. Повукоше се у шанац, и пуцаху отуда.

Наши нападају очајно, и иду напред. Турци не одступају. Али и поред страховитог огња, који Турци сипају, наша пешадија прејури удоље и поче се пети уз калипољску косу.

Рањеници су ми придлазили са свију страна. Теже рањене доношаху њихови другови, на завојниште.

Тада још нисам знао, а нико ме не научи, да треба да пошљем болничарске патроне за борењом се трупом, да они износе теже рањене из бојнице. Но у доцнијим борбама, сам сам се довио томе.

Сваки слободан моменат употребно сам, да истрчим на пивцу удоља, гди се мој барјак лепрпа, одакле сам имао слободан преглед на цело Кали-поље, и да посматрам развој борбе.

Киша је се данас 3 пута с пљуском навраћала, но борба није прекидана. Сви смо били скроз мокри. У неко доба умеша се и рудничка бригада I кл. — три батаљона — са Ужичанима. И они наступаху уз косу Калипољску. Позади нас, чује се такође пуцањ пушака. Преко наших глава фијучу куршуми и са Турске, и наше стране. Тек сам сутра дан сазнао, да су позади нас и Шапчани пуцали на Турке!

Два пута је покушаван јуриш. Пешаци су притрчавали уз Калипољску косу по 20—30 корачајп, па ту задувани прилегли на мокру траву, и лежећи пуцали на Турке.

Капетан Јоца Милковић и Пера Борисављевић, нека им је слава, држали су у киши од куршума читаве орације војницима — први Рудничанима а други Ужичанима — да их одушеве за јуриш. И они их занета одушевише. Наша пешадија пође поново напред, али у том моменту дојури Турцима у помоћ читав табор низама, са *Василевића*. И ова свежа Турска трупа, ступи у борбу. Наши немогоше даље напредовати услед густе и смртоносне непријатељске ватре, али не одступише. Са положаја до кога беху дошли, пуцаху и даље на непријатеља.

Око 5 сахата по подне пројури Калипољском долином од некуда један наш ескадрон, одступајући ка Јавору. У то време престаде да пуца и она наша батерија, која је била постављена у лево од пута, и која је Турцима доста јада задавала. Зашто је ова наша батерија положај напустила и повукла се на Јавор, нико није умео да објасни! Она је без икакве бојазни могла на том месту остати до завршетка борбе, да брани одступање наше пешадије, јер јој опасност није претила ни са које стране.

Чим је ескадрон пројурно и наша артиљерија престала да пуца, и пешадија нам се усколеба, окрете фронт и наже Јавору. И ја покуших моја сечива, и напустих са својим људима завојште.

Наше одступање са Кали-поља, пратили су Турци страховитом пуцњавом из пушака и топова. И ја мислим, да смо приликом одступања изгубили најмање четвртину људи, од целокупног губитка у данашњој борби?

Ето како је се завршила данашња крвава борба, која нас је и сувише скупо стала. — Од старешина погинуло је, рачунам активне официре и народне старешине командире батаљона, четири, а рањено девет. У колико сам могао прибрати податке, погинуло је око 200, а рањено преко 700 људи.

Највише губитка имала је Ужичка, а затим Рудничка бригада. Губитци су Шапчана незнатни.

Рањени су пуковници: шеф штаба Ибарске војске, Евгеније Калинић, командант рудничке бригаде I кл. Марко Катанић, и командант бригаде шабачке Дука Пешника. Од активних официра погинуо је капетан Рапшковић командант предводнице, а рањен поручник Раде Гргуровић.

Да се запитамо, јесмо ли имали и најмањег успеха код оволиких жртава, и јесмо ми требали и морали да жртвујемо оволики број људи у данашњој борби? На ова питања могао бих нам тачно одговорити само војник по занату који је учествовао у данашњој борби. Али нека ми је дозвољено, да и ја као лаик у пословима војничким, одговорим на ова питања.

Не само да нисмо добили ништа, већ напротив изгубили смо и сувише много. Изгубили смо толике старешине, и војнике. Данашњим неуспехом убили смо код војника веру у старешинску војничку способност, декуражирали и деморалисали нашу војску, која је јутрос са неописаним одушевљењем и самопоуздањем, пошла у борбу. Јест. Све смо то изгубили. А зашто? Само зато, што је било кардиналних погрешака пред почетак борбе, па и у појединим моментима ове. Ево тих погрешака:

Наша авангарда и главна трупа нису морали прелазити границу усред бела дана, а на доглед Турцима. То је требало учинити још преко ноћ, да нашу авангарду, а за овом на извесном одстојању и 3—4 батаљона, застане зора у удољу, које дели падину Јавора од Кали-поља. Ово

смо могли учинити у толико пре, што смо од наших повереника имали сигурна извешћа, да су Турци на Калипољу куд и камо бројно слабији од нас. И да смо ово учинили, наши батаљони не би морали усред бела дана, а на доглед Турцима прелазити толики бришући простор, и излагати се непријатељској ватри, за време марша. Због ове погрешке имали смо више од 10 мртвих, и преко 100 рањених војника, док је војска у удоље сишла. Без овог губитка могло се бити.¹

Ми смо знали, да су Турци према нама поделили своју војску на два дела, јер не беху сигурна на којој ће тачци прећи границу. Један већи део Турака остао је на *Калипољу*, а други мањи на *Васиљевићу*. И кад је све то главна команда знала, зашто није на Васиљевићу приредила бар најмању демонстрацију, ако је се бојала да у једно и у исто време на два места напада, и своју снагу цепа?! Ову смо демонстрацију на Васиљевићу могли извршити у толико пре, што смо имали трупа које у данашњој борби нису ангажоване — два батаљона Рудничана II кл. и два Шапчана. Демонстрацијом би држали оне низаме на Васиљевићу у шаху, те не би могли притећи својма у помоћ на Калипољу, у најодсуднијем моменту.

У најжешћем окршају на Калипољу, поред два табора Рудничана II кл. који беху на *Доловима* јури цео табор низама са Васиљевића Калипољу, у помоћ. А шта раде другокласци Рудничани? Они се чине невешти овом Турском јуру, и ако су могли низаме засути камењем, и побити их све а да не утхроше ни грама праха ни олова.

Кад је командант бригаде Рудничке II кл. питао, зашто није пуцао на Турке који пролазе поред његова положаја, он је одговорио: „*на нисам имао наредбу, да се данас упуштам у борбу. Мени је наређено само да чувам*

¹ По причању наших повереника, јутрос је освануло на Калипољу само две чете низама. Мехмед Али паша, крећу је се јутрос у први расвитак са два батаљона и једном батеријом из *Сјенице*, да он нападне нас на *Јавору*. Али кад је стигао на *Калипоље*, и видео наше колоне пред Јаворском механом да се формирају за напад, одустаде од своје намере, и реши се да нас дочека на Калипољу.

границу. Да су Турци пробали да пређу нашу границу, ја би их сузбио!" Чак су веле народне старешине опомињале команданта да пуца на Турке, али он то није одобрио?!

Један или 1½ батаљон Шапчана, био је у резерви. И Шапчане је требао увести у борбу, кад наши одпочеше јуриш. Они су заоста и уведени. Али како? Довели су их у село *Лепојевиће*, гди су ухватили бусије иза кућа, ограда и снопова сламе, одакле су почели пуцати на Турке преко Ужичана и Рудничана.

На завојишту сам извадио 1 пројектил Пибодијев из нашег рањеника, а и сутра дан такође 1, свега дакле 2. Пројектиле сам показао докторима, Машину, Доккићу и Порубовићу. Д-р Машин узео је један пројектил собом, да га покаже команданту и официрима његова штаба. Факт је дакле, да су Шапчани пуцајући преко наших глава, ранили нам 2 војника, те је више но вероватно, да је који наш војник од Шапчанских куршума и погинуо?

Ето, то су у главном по мом мишљењу погрешке, што поред толиких жртава, у данашњој борби нисмо имали успеха. Да ових грешака није било, Калипољски шанчеви били би сигурно данас у нашим рукама.

Мора се истина признати и то, да би доцније чим се Дервиш паша са својом огромном војском према нама појави, морали заузете шанчеве и турско земљиште напуштати, и повлачити се на Јавор. Но то не би био никакав губитак. Наша би војска после прве успешне борбе остала и даље морално јака и одушевљена, као што беше кад у рат пође. Доцније повлачење са заузетог турског земљишта, не би је толико декуражирало. И ко зна, да ли би нам наш идиличан Јавор онако олако узео Дервиш паша после неколико недеља, да не беше овог данашњег страховитог пораза на Калипољу?

Да напоменем још једну погрешку, коју сам чуо из уста артиљеријског поручника Милоша Андрејевића. Милош ми у једној прилици рече: „*Ми нисмо ни требали да идемо на Калипоље, већ да следујемо стопама Кара-Ђорђевић, и да пређемо границу на Васиљевићу.* Ово ми потврди и капетан Михаило Илијћ, који још додаде: „*да смо*

ишли на Васиљевиће, калипољска утврђења постала би безначајна. Турци би их одмах напустили сами, чим би видели да смо се упутили на Васиљевиће!"

Код јаворске механе беше данас постројено, дивизијско завојшште. На њему су радилци, Д-р Машин, Д-р Јаза Доклћ, и Д-р Јован Порубовић. На самом бојишту, моје завојшште беше једино, за све три бригаде. Преко мог завојшшта прешло је нешто више од 120 рањеника.

Око 6^{1/2} пред вече, стигох на Јавор. У ђумруку, ђумручком магацину, механи, механској кошарци, и око ових зграда на ледини, лежала је маса непривијених рањеника. Неки су од њих трпљиво сносили болове, а било их је Богме, који су и гласно јаукали. Ови рањеници обиђоше моје завојшште на бојишту, да би што пре у сигурну позадину дошли, а неки од њих беху позади мог завојшшта при одступању рањени.

Засуках рукаве, и почех поново да радим. Извадио сам неколико пројектила, направих два гипсна завоја, неколико завоја са удлагама дашчанним и блеханим због прелома костију на горњим и доњим удовима. Извршио сам једну ампутацију, три енуклеације, једну шаке, и две прстију — и направих пет лигатура.

*Конзервисано је, гди је се год могло проћи без операције.*¹

У неко доба Д-р Порубовић оде некуда, а Д-р Машин и Доклћ, помагали су ми при вршењу операција. У 9^{1/2} сах. и они одоше, те остадох сам. Радио сам према свећи и факљама до 1 сах. по поноћи, а тада ме издаде снага, те клонух поред једног рањеника, и заспах. Мој водник Владимир видећи ме тако заморена, постави поред мене болничарску стражу, и нареди јој да pazi да ме

¹ Доцније сам видио на Делиграду, да руски и енглески млади лекари оперирају и гди треба, и гди не треба! Хоће људи да се вежбају у оперирању! 20. августа дођох у колонију са једним руским лекаром у Трџавицима, који је на силу Бога и без икакве потребе хтео да ампутира ногу једном нашем рањенику, коме је непријатељски куршум пребио *голењачу*, док је *листњача* остала чптава. Ампутацију му писам одобрио, те се с тога добро поцавељасмо.

нико не узнеми права, и да ме оставе на миру, док се сам не пробудим.

Ја сам зајста мртвим сном спавао, печујући ни уздахе ни јаук рањеника око себе! Мом тврдом сну не треба се ни најмање чудити, јер сам више од 26 сахати издржао непрекидно на ногама. Овом мом физичком напору ваља додати и данашње душевно узбуђење у борби, па и гладовање, јер од јуче нисам ништа окусио до што сам јутрос код Борисављевића попио кафу.

25-VII пробудих се у 4^{1/2} сах. у јутру, поједох парче хлеба и сира, па продужих рад. Око 6^{1/2} сах. дође Д-р Порубинович, а око 8 сах. Машин и Докић на завојштите. Ваздан смо радили.

У 6 сах. у вече, били смо готови са привијањем, оперирањем и имобилисањем. Већина је рањеника евакуисана одмах, за Ивањицу.

Наше изгинуле борце на Калипољу, опљачкали су прошле ноћи Турци, као прави Мародери! Поскидаше са њих све. Оставише их само у гаћама и кошуљи. Жалосно је данас погледати на Калипољску косу, на којој се беле расејани лешеве, наших храбрих изгинулих војника!

Ако се добро сећам, ђенерал Зах тражио је дозволу од турског команданта, да лешеве наших војника сахрани, али командант Мехмед Али паша није дозволио да их ми сахранимо. Турци су их сами сахранили, другог дана по борби.

Лешеве којих смо се могли докапати, саранили смо данас испред Василијне чесме.

При јучерањем одступању са бојништа, мој сеиз беше заборавио на завојшиту зобницу. У зобници је била четка, чешагија, 2 улара и још неке сеизове ситнице. Ја о томе, нисам знао ништа. У неко доба ноћи, мој одлучни сеиз провуче се кроз наше мртве страже, оде на место гди је било завојштите, нађе и донесе заборављену зобницу. Али се мој сеиз, не врати сам! На леђима донесе једног тешко рањеног војника на кога је наишао, враћајући се на Јавор. То ми даде повода да посумњам, да су сви наши рањеници из јучерање борбе, изнесени. Стога, одмах по повратку

сеизовом упутим 4 моја војника болничара на бојиште, да траже рањенике. Сва четворица јавила су се добровољно, и ја сам им обећао, да ћу сваком оном дати дукат, који ми рањеника доведе, или донесе.

Слао сам их још две ноћи, узастопце. Ова ноћна изашиљања имала су успеха. Прве ноћи, донеше ми двојицу. Оба беху тешко рањени. Друге ноћи, донесе ми један снажан и куражан болничар из Мрчајеваца једног тешко рањеног ужичанина, кога је нашао у Лепојевачком потоку у несвесном стању. Њему је кроз оба колена, просвирао куршум. Овај рањеник прича доцније кад је дошао себи, да је се из бојнице извукао лежећи потрбушке до потока, и да се ту обнезгодно. И мој га болничар нађе несвесна, али кад осети да још дише, ухвати га на леђа и донесе на Јавор.

Све 4 ране овог најпосле донесеног рањеника, беху чисте и засушене. Намерно нисам хтео ништа да радим на њима, до што сам их привржио сувом шарпином, да их браним од спољне озледе. Пошто је рањеник окрепљен јелом и пићем, испраћен је за Ивањшцу.

Овај готово из мртви васкрсао рањеник, остао је истина сакат али у животу, а мој болничар за спас његова живота, добио је од мене 2 дуката.

Чудноват је овај наш народ! Мој сеиз излаже опасности свој живот, прелазећи на непријатељско земљиште само ради једне тричаве зобнице! Он незна за страх, кад су у питању ствари његовог старешине, које му је поверио. Он ће пре погинути, но што ће поверено му упропастити! Да ми је казао изгубио сам зобницу, ја би набавио другу, и на томе би се и свршило. Али њему не дозвољава то, српски понос. Он ставља свој живот на коцку, да изгубљену зобницу нађе! Заиста су наши људи у појединим приликама зачетни, и непојамни!

Да овом приликом напоменем још једну карактерну особину Србинову. — Ни у првом ни у другом нашем рату са Турцима, ми у нашим апотекама нисмо имали никаквих других окрепљавајућих средстава, до по 2 флаше *горкаче* — *Tincturae amarae*. Но горкачу су пили само официри.

док редови нису могли да је превале преко језика. Пред сваку борбу, ја сам за свој новац куповао по 15—20 ока ракије, за рањенике. Али после сваке борбе буренце са ракијом, па ма немао више од 10—15 рањеника, беше празно. Никада нисам могао сазнати, који је од болничара, или мојих коморџија, попио ракију! Сви веле, да они нису, а други је нико није могао попити, до само они. Мислио сам, како да се браним од лопова? Најпосле смислим нешто, што ми је у почетку и самом изгледало ризично, али сам се доцније уверио, да је моја замисао била добра.

У мом одреду имао сам једног болничара, ноторичног пијанца. У Пожези и Кушићу морао сам га држати везана док се не отрезни, јер кад се опије, рабљатан је и на сваког напада. Решим се, да овог пијанца узмем за чувара ракије, намењене рањеницима!

Позовем га к себи, и предам му пуну фучицу ракије. При предаји рекох му, да је та ракија само за рањенике и ни за кога више, и да ће он као чувар ракије носити на души грех целог века, ако од ње и једна једина кап оде у друга уста до у рањеничка. На ове моје речи, он се заплака и одговори: *„Кад ми толику веру поклањаш, ево ти се заклинјем живим Богом, да од сада никада више у животу нећу окусити ракије, и да од ове, којом ја рукујем, нико сем рањеника ни једну кап неће добити.“*

И овај је човек одржао заклетву. Доцније сам сазнао да и по свршеном рату, и повратку у своје село, никада није хтео ни помирисати ракију! Зар ово није једна лепа карактерна особина, нашег народа?

26-VI Данас сам сазнао прави значај речи, *паника у војсци*. — Сеиззи једне наше батерије, напасаху коње на турском земљишту, али доста далеко од турских предстража. Коњи беху под амовима. Сваки сенз држао је по два коња на улару. Један смољавко сенз испусти своје коње из руку, те они појурише низ јаворски друм у правцу ка Кушићима, одакле су и дошли. Други овоме најближи пар оте се такође, те најке за првим. За овим се отеше трећи, четврти и т. д. док сви коњи целе једне батерије не беху слободни, те јураху у највећем каријеру низ друм.

Под њиховим копитама земља је се проламала, и пошто су као што рекох амови били на њима, звекет ланаца учинио је, да овај тутањ буде још страшнији. Коњи пројуреше поред мога логора, који беше на ивици друма јаворског. Ја и моји људи гледали смо ову коњску јурцију, те за нас не беше тако страшна, али у оне који су само чули тутњаву, лупу и звекет ланаца, уђе неописан страх.

И кад међу њима неко повика: *ето турске коњице*, цео се логор од једном узбуни. Све најве листом бежати кроз шуму, у позадину. Срећа је што старешине бежу присебне, те брзо умирише људе и повратише ред, али при свој присебности старешина било је брзоногих бегунаца, који су враћани из Кушића, па чак и из Ивањице!

Добро је, те се отети коњи упутеше к Јавору, а не Калипољу, јер их неби могли похватати, те би нам цела једна батерија остала без запреге.

27, 28, 29 и 30 јуна, 1, 2, 3, 4 и 5 јула. Пријем и преглед амбуланата. Упућивање теже оболелих у резервне болнице, у Ивањицу.

На неколико дана по борби на Калипољу — нисам прибележио баш кога дана — дођоше нам на Јавор десетак *Беранаца* у госте. Све крупни, снажни и леппи људи. Беше их млађих и старијих, по годинама. Сви имађаху златне или сребрне токе на прсима, револвер за појасом, а криву сабљу о бедрима. Одевени су у старо српско, властелинско одело. Долама златом извезена, чохане чакшпре, на којима има такође златна веза. На ногама чизме, а на глави *тунус фес* са дебелим и дугачком плавом кићанком.

Беранце примисмо лепо, а још лепше их угостисмо. Проведосмо их, кроз све наше логоре. Показасмо им сва наша утврђења, и сву нашу артиљерију. Једном речи, показасмо им сву нашу снагу, са којом располажемо!

Беранци одоше задовољни од нас да се више никада не појаве, а још мање нам као браћа Срби, угажу какву помоћ!

Нико од млађих официра није никада сазнао циљ ове посете. И ми се у чуду питамо, бежу ли ово Срби, или Турци из Берана?!

6-VII. Данас добих писмо од шефа санитета Д-р Машина, којим ме позива у штаб да конзултарно прегледамо рањеног пуковника Калинића. Одазвао сам се одмах овом позиву. У конзилјуму бесмо: Д-р Машин, Д-р Докић. Д-р Порубовић и ја.

Спрома Калинић, кога данас видим први пут, лежао је на сламљачи у једном плетару, који је мајор Приљева са својим пионирима саградио нарочито за њега.

Калинић беше блед, изнурен и у грозници, али још при добром апетиту и хумору. Он је желео да га Д-р Машин лечи, те је и остао на Јавору.

Д-р Машин нам као ординаријус исприча, кога је дана Калинић рањен, на ком је делу тела рана, и како га је до сада лечио. Пажљиво смо саслушали ординаријуса. Пошто је Докић већ неколико пута рањеника видио, и ординаријусу при прању и привијању ране помагао, приступио писмо прегледу Д-р Порубовић, и ја.

За мене беше велико изненађење кад преглед доврших, и сравних стање које сам нашао, са оним које нам исприча ординаријус! Д-р Машин вели, да је пројектил ударио у горњу трећину бутњаче, отуда се одбио и изашао напоље. Бутна кост је, рече, напрсла, али није пребијена! Ја напротив нађох, да је бутна кост пребијена, да је пројектил још у бутини, да је се услед јаког гнојења образовао канал, или боље рећи кеса, која спреда допире до близу чашнице колена, да је кеса пуна гноја и да је пројектил кога сам опипао, у тој гнојавој маси.

Д-р Машин беше изненађен мојим говором. Он ме је са неповерењем саслушао, али се још већма изненади кад чу, да се и Докић и Порубовић самном сагласише! У неприлици окрете се Машин Докићу питањем, зашто сад другаче мисли, кад је до јуче са њим био сагласан? Д-р Машин и Докић, почеше се објашњавати. Д-р Докић вели, да он није никада прегледао детаљно рањеног. Он је усвојио мишљење Машиново о природи повреде, помагао му при испирању и привијању ране, видио је дакле само рану и ништа више. Машин се опет правдаше сувишном осетљивошћу и нервозношћу рањеника. Кад год га је

вели, хтео прецизније да прегледа, он је се почео дерати и јаукати, да је се његово јаукање на $\frac{1}{2}$ сахата даљине чуло. Стога сам му сваког дана, рече, само рану испирао и привијао, па га оставио на миру!

После дугог саветовања доконасмо, да у наркози направимо контраинцизију при дну кесе, да гној испустимо, и да имобилишемо рањену ногу са куком и карлицом.

Порубовић је наркотисао, Доклћ контролисао пуле а ја сам извршио контраинцизију и имобилисао рањену ногу. При имобилисању, помагао ми је Д-р Машин.

Пошто је испуштен накупљени гној, изапрах канал 3% раствором карбола. Том приликом напиха пројектил и извукот га штинцаљком (Kugelzange) напоље. Пројектил беше спљоштен, у форми наше старе бакарне крајдаре од 10 п.

Чим сам видио пенушав гној и осетио његов пенетрантан задах, знао сам да је све изгубљено, и да рањеном нема спаса. Калинић је после неколико дана заиста умро од тровања крви гнојем (Pyämie).

Сирома Калинић, како је грозне болове морао издржати при сваком и најмањем покрету, услед пребијене а немобилисане бутљаче!

Д-р Машина сам познавао врло добро, са њим сам неколико пута био у конзилиуму, у Београду. Он ме је увек задивљавао својом тачном и прецизном дијагнозом. Био је ванредан интерниста, али као што се види, врло слаб хирург. У осталом, то не беше само његова мана, већ мана више мање свију наших старијих лекара. Зато су им и могли конкурисати разни жандарми, и народни видари у хируршким случајима.

7 и 8 VII. Од почетка овог месеца, ретко који дан прође без кише. Магла је тако густа, да се на два корака пред собом ништа невиди. Ноћи су осетно хладне.

Дошао сам на Јавор с Рудничком бригадом. Бригада је и данас на Јавору, али ја не знам којој команди припадам?! Рудничке коморције доносе ми истина и данас храну и фураж за људе и стоку, али су Рудничани како чујем, на *Чемерници*, а ја седим овде испод јаворске механе! Чак не знам ни ко је примио команду над рудничком

бригадом од пуковника Катанџа, који је у првој борби на Калипољу рањен, и упућен у Гор. Милановац на лечење! Од коморџија, који ми *заиру* доносе, час чујем да је командант Путник, час Мишковић, а час опет Илић?! Наредбе недобијам никакве и ни од кога. Јављају ми се амбуланти из све три бригаде, ужичке, рудничке и шабачке, и ја их све примам.

9-VII. У 6 сахата у јутру добих депешу од Д-р Машина који беше на инспекцији у Ивањици, да одмах к њему дођем, да извршим неколико ситних операција. Појаших, и стигох у Ивањицу у 10 сах. пре подне. Одмах сам приступио послу. Извршио сам једну ампуацију испод колена, направно једног *Пирогова*, и неколико ситнијих операција.

Д-р Машина ме је задржавао да преноћим у Ивањици, али ја му се заблагодарих и вратих се предвече натраг. На Јавор сам стигао у 10¹/₂ сах. ноћу.

10-VII. За време овог затишја, и ми и Турци, копамо шанчеве, и утврђујемо се. Турци на *Калипољу*, на висовима изнад *Кладнице*, на *Лесковцу* и *Огоријевцу*, а ми, на *Доловима*, *Бусаку*, *Деловима*, *Ограђенику* и т. д. Сем радова на утврђењима наша се пешадија и вежба, посведневно.

Пошто свршим посао са амбулантима, изјашим сваког дана, да посматрам наше војнике на радовима и екзерциришту. Цео сам Јавор прошпартао у накрст.

11-VII. Већ неколико дана зуцкају коморџије, да ћемо ускоро опет напасти Турке? Непојмно је, да смо у сва три наша минула рата, сазнавали све новости од коморџија! И то не само новости из позадине куда они често одлазе, већ и шта се у нашем, па и непријатељском логору догађа! Новости које од коморџија чујемо, већином се обистинавају. Како они то нађуше, Бог ће једини знати!

Услед неуспеха у првој борби на Калипољу, и грозног пораза који претрписмо, нашим је војницима овладао неки замор, очајање и туга за кућом. Да би се дух и морал код војника колико толико подигао, требало је изазвати реакцију, требало је бити активнији. То су увиделе наше старешине. На једном већу, које не беше службено, већ више другарско, старешине се договараху шта би требало

радити, да се учмали дух код наших војника подигне, и оживи.

На овом већу беху оба Гарашанина, Светозар и Милутин, Јоца Мишковић, Михаило Илић, Пера Борисављевић и Јосиф Јаковљевић. После дугог саветовања, они се нај-после сложише, да умоле команданта јаворске војске за дозволу, да изненадно нападну Турке на *Огоријевцу*. Они су рачунали да ће огоријевачка утврђења лако отети од Турака, и тим успехом бар у неколико овеселити и окуражити нашу војску.

Командант увиђајући и сам, да би требало ма што радити, одобрио је овај предлог и издао диспозицију за изненадни напад на Огоријевац. (Ово што причам, чуо сам из уста Пера Борисављевића.)

Данас у 5 сахата по подне добих наредбу из команде јаворске војске, да се ставим на расположење команданту рудничке бригаде II кл., који ће сутра са својом бригадом и неким ужитким батаљонима и добровољцима напасти Турска утврђења на Огоријевцу. Ова наредба беше *најповерљивије природе*.

Рудничани II кл. логоровали су сад на *Вучијој пољани*. Одмах сам се кренуо са људима и комором на пут. Заноћно сам под једним ћувицом, званим *Крст*.

12-VII. У 3^{1/2} сахата по поноћи избудих људе. Наредих воднику да изда људима на руке завојни материјал и остало што нам треба за данашњу борбу. Са сензом изјалшим у околину, да се оријентирам гди би према објекту, који имамо данас да нападамо, било најпогодније да постројим завојниште.

Као трупни лекар, ни у првом ни у другом нашем рату са Турцима, било да нападамо или се бранимо, никада нисам добио од команданта наредбу, гди *местимице* да постројим завојниште! То је остављано увек мојој увиђавности. Придржавајући се начела: *да је прва и брза помоћ рањенику најсигурнија помоћ*, постројавао сам завојништа увек што је могуће ближе бојној линији.

Пошто сам проматрањем оценио све околности, реших се да са завојништем останем данас на истом месту, гди

сам и преноћно. О томе сам писмено известио команданта, коме сам стављен на расположење, али од њега не добих никаква одговора. Командантово ћутање тумачно сам, као да са мојим избором места за завојиште сагласан, па сам ту и остао.

Око 6¹/₂ сахата у јутру, одпоче страховита канонада на сва турска утврђења, па чак и на она на Калипољу, из два наша дванајест-фунташа, који беху пласирани у лево од јаворске механе. Но најгушћа артиљеријска ватра беше управљена противу турских утврђења на *Огоријевцу*.

Турци беху у почетку изненађени овом нашом канонадом, али се убрзо прибраше. После 5 до 6 минута ћутања, одпочеше и они нама одговорати са свих својих утврђења.

Са нашег левог крила чује се и пушкарање, али ја нисам знао да ли на том крају ми Турке или Турци нас нападају? Тек много доцније дођоше ми неколико лако рањених добровољаца на завојиште, од којих сазнадох да су наши напали на опшанчену караулу на *Васиљевићу*, и да су је отели на јуриш.

Артиљеријска пуцњава трајала је готово до 1 сатат по подне, а тада се поче и наша пешадија кретати према *Огоријевцу*. (Кад смо дошли на Јавор, на *Огоријевцу* не беше живе душе, те смо га могли посетити без борбе. Турци увидеше од колике је важности овај положај и за њих и за нас, поседоше га пре нас и утврдише, те морамо данас да га отимамо!)

До 4 сах. долазили су ми на завојиште поједини рањеници, а доцније почеше долазити у масама.

Данас сам био већ практичнији, но у првој борби. Данас сам упутио 6 болничарских патрола, од по 3 човека, са носилима за наступајућом пешадијом, које су теже рањене износили из бојнице.

Имао сам 180 и неколико рањеника. Од официра рањени су, поручник Јова Ванлијћ и поручник Мирко Марковић. Јови је пројурно куршум кроз мускулатуру мишице, а Мирку је непријатељски куршум само окрзнуо бутину. Доцније у вече јави ми се и капетан Милутин Гарашанин,

кога је непријатељски куршум ударио спреда у голењачу испод чашнице. Ни чизма ни чакшире нису пробијене, али нога беше отечена и модра. Милутин је морао осећати ужасне болове, па при свем том и ако беше јако контузован још око 5¹/₂ сах по подне, он нехтеде напуштати бојиште, док год није прекинута борба, што му служи на част.

На завојишту сам радио до 9¹/₂ сах. у вече, према фламама. Поручник Ванлијћ и ако беше рањен, остао је на моју молбу неколико сахата са мном на завојишту, да ми одржава ред, јер са неколико њих који беху лако рањени дошао сам у неприлику. Они су захтевали да њих прве привијем па да иду, а теже рањене да оставим за доцније. Ја сам разумем се радио и данас као и увек, обратно. Најпре сам апсолвирао теже, па тек лако рањене.

Пошто сам био и сувише близу непријатеља, што прошле ноћи нисам знао, а без заштите, вратио сам се на преноћиште у стари логор, одакле сам јуче дошао.

Ми истина нисмо узели данас турска огоријевачка утврђења, али смо отели ушанчену караулу на Васпљевићу и остали смо на турском земљишту. То беше довољно, да колико толико оживи дух и самопоуздање код наших војника. Доцније смо сазнали од наших повереника, да су Турци имали у данашњој борби огромне губитке, што нас је такође овеселило.

13-VII II данас сам имао да привијем нешто више од 20 лако рањених, из јучерање борбе. Веле да су рањени доцкан под ноћ, те нису могли у мраку да нађу завојиште.

Данас смо добили новог команданта. Ћенерал Зах оде у Београд, да лечи болесну ногу. Нагазно га је коњ. Рана му је се подљутила, и ако се не варама доцније му је нога ампутирана?

Команду од ыенерала Заха, примио је пуковник Илија Чолак-Антић.

И ако нисам сујеверан, ипак ми није мило што је ова смена баш данас, 13. извршена. Дај Боже да нови командант буде срећније руке, но што беше ыенерал Зах.

14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 и 21-VII. На Јавору мирно.

Ни Турци нас, ни ми Турке узнемирујемо. За све ово време, имали смо само једну узбуну. 15-VII, у први сумрак, Турци плотунима отпочеше пуцати. Наши скочише на оружје, али нису пуцали, јер ускоро преста и турска пуцњава. Бог једнин зна, од чега су се Турци тако препали?

Хрђави људи причају, да је се наша главна команда услед ове ноћне турске пуцњаве тако престравила, да је у једном магновењу све било спремно за бежање, — коњи оседлани и зауздани, а кола запрегнута! Но ко зна, да ли је то истина? Можда су ову пакосну причу измислили, пакосни људи, на рачун персонала главне команде?

Без мало, сваког другог дана пада киша. Услед велике влаге, а без сумње и оштрих вода, почео је се већ од неколико дана јављати *крвави пролив*, код војника. Војници крстише ову болест сами, *срдобољом*.

Сваког дана редовно имам да примам по 120—150 амбуланата, а било је дана кад је се јављало и по 200.

Сви се туже на пролив и трбобољу. Разуме се, да са сваким од њих нисам могао ни по једну реч проговорити, а још мање сваког прегледати. Прегледао сам, само оне, који ми изгледаху и сувише слаби. Остале сам са леком или без лека, враћао у команду, да се са њима видим сутра поново.

Половином јула одоше Шапчани са Јавора на Делпград. Место њих дођоше нам Чачани у помоћ.

Са сваким даном очекујемо долазак Дервиш-паше, који се, како веле, наши повереници, кренуо са силном војском — 15—20 табора низама и Арнаута — противу Црне Горе, али ће узгред и нас напасти, и опробати да нас отера са Јавора!

Данас сам задовољан, јер се извукох испод мог малог шаторчића састављеног из 4 шаторска крила, под којим сам провео толике дане и ноћи, седећи погурен или лежећи на слами. Данас сам добио велики округли турски шатор, под којим могу комотно да седим за столом, да читам и пишем.

Капетан Мих. Илијћ напао је пре неколико дана на Турски логор у *Јарињу* према *Новом Пазару*, растерао

Турке и логор опљачкао. Поред оружја, муниције и осталих војничких потреба, опљачкао је и неколико шатора. Један нов новчати шатор поклонио је мени, са којим сам се лепо послужио и у првом и у другом рату.

22-VII. Дервиш-паша је стигао, и одмах напао наше лево крило према *Боровцу*, на коме беху добровољци и Чачани. Ово у ствари не беше прави напад већ насилно рекогносирање, да би Турци оценили нашу јачину на овим положајима. Наши су се добро држали, и остали на својим положајима.

23-VII. Данас је дуж целе наше линије, свуда мирно.

24-VII. Још од јутрос чује се пуцањ пушака и топова, на нашем левом крилу. Пуцава траје већ 2 сахата а ја ни од кога никакве наредбе не добијам! Нисам могао више да издржим беспослен, у мом логору, Око 10 сахата пре подне појалих, и упутих се у правцу од куда се чује потмула пуцава. Са собом сам повео 15 болничара, с пуним торбама завојног материјала. Мој водник, и остали болничари са комором, остадоше у логору.

Уз пут сам срео неколико лако рањених Чачана, које су моји болничари привели.

Пуцањ пушака и топова на нашем левом крилу, непрестаје.

Од рањеника сазнадох, да је Дервиш-паша са огромном војском напао на наш утврђени положај на *Боровцу*.

Ми смо имали према Дервиш-паши на нашем левом крилу чачанску бригаду I-ве кл., и 7 чета добровољаца. Чачанима је командовао капетан Јоца Мишковић, а добровољцима Архимандрит Дучић.

Кад су нас јутрос Турци напали, ни Мишковић ни Дучић не беху код својих трупа. Они су по позиву команданта Чолак-Антића, ради неког договора, дошли на Јавор. Од њих је примио команду на нашем левом крилу најстарији официр, капетан Драгомир Вучковић.

Вучковић је одмах известио Мишковића о овом турском нападу, те и Мишковић и Дучић појурише својим трупама. Али су стигли доцне, јер Турци беху већ узели Боровац кад су код својих трупа дошли. Они су пробали

да се задрже на *Сувом рту*, ту се одупру Турцима и зауставе их од даљег продирања напред. Но услед надмоћне турске силе, не могоше се ни на Сувом рту одржати. Одступише ка *Ковиљу*.

Око 1 сахата по подне прође поред мене Архимандрит Дучић, командант добровољаца, хитајући својим трупама. Он је јашно на коњу са дугом пушком о рамену, а пратило га је 7—8 добровољаца пешице. Дучић ми назва Бога, и прође журно мимо мене.

Дучића видим данас први пут. Он је лепа и импозантна мушка појава. Његови добровољци хвале га као храброг и неустрашимог старешину, док му други одричу храброст. Нарочито је капетан Пера Борисављевић мало полагао, на његово јунаштво!

Борба је окончана. Наш левокрилни положај, у турским је рукама. Шта ли ће Боже бити сутра са нама?

Тек у 8 сах. у вече био сам у мом логору, јер и у повратку наилазио на по ког рањеника, коме је требало указати помоћ.

У 9 сах. у вече добих писмену наредбу од шефа саниитета јаворске војске, пуковника Машина, да са свима својим људима и комором дођем одмах к њему. Д-р Машин био је позади мене, за 3—4 км.

Пред поноћ, јавих се Машину. Он ми нареди да се улогорим ту гдегод у његовој близини, што сам и учинио.

25-VII Старешине су још у први расвјатк почеле прикупљати своје трупе, и заузимати нове положаје на нашем левом крилу.

Турци почеше зором палити куће и стаје у нашем пограничном селу *Ерчегаме*, које су јуче заузели. Ерчегжани јуначки бране, своју имаовину.

И данас имам посла са рањеницима, из јучерање борбе! Изгледа, да јуче није ни било постројавано завојште? Ни Д-р Машин незна одкуда околници рањеници, и пита се у чуду, где су Д-р Порубовић и Д-р Кужељ били јуче?!

26-VII Око 9 сах. пре подне, отпоче пушкарање, а мало доцније зачу смо и пуцњава топова. Турци су на-

пали наше на *Доловима*. Долови су данас, наше лево крило. Но пуцњава ускоро престаде, да се опет око подне на левом крилу нашем понови, али сад са много јачом жестином.

Д-р Машин оде команданту да га пита, где да упути мене и моје људе?

Тек што Машин оде од мене, а Турци почеше пуцати и са Калипоља на наша утврђења. На први турски пуцањ, наша артиљерија поче одговарати са свих положаја.

Нестрпљиво сам очекивао Машинов повратак, али он не долази! Тек око 1 сахата по подне добих једно парче хартије са његовим потписом, у коме ми наређује, *да идем одмах на наше десно крило, и постројим завојштите, где сам за сходно нађем, ако дође и тамо до борбе.*

Знао сам, да на нашем десном крилу немамо ни једног лекара, те сам и очекивао да ће ме тамо послати. Кад сам наредбу добио, све беше већ спремно за полазак, и ја се одмах кретох. Морао сам проћи испод дуплог лука, који су правиле турске гранате са Калипоља, и оне из два наша дванајест-фунташа, јер то ми беше најкраћи пут.

У 3 сахата по подне, био сам под Василијиним врхом.

На нашем десном крилу мирно, док на левом и пвици центра, гроху пушке и грувају топови.

Оставих људе и комору под Василијиним врхом са северне стране, а ја се испех на вис, да осматрам борбу, на нашем левом крилу. Самном пође и професор Велике Школе Ђока Ђорђевић, који се ту случајно десно.

Пре по што сам се на вис испео, наиђох на подножју Василијина врха на два батаљона рудничке бригаде I кл., моравски и качерски. Првим је командовао капетан Алекса Вуковић, а другим поручник Радоје Ломић. Батаљони су били заклоњени, те их Турци ни са које стране нису могли видети. Казато им је, рече ми Вуковић, да ту чекају наредбу у ком ће се правцу кренути напред. Батаљони остадоше онди где их затекох, а ја се испех на вис.

Ни са највишег врха нисам могао видети кретање наших трупа, јер оне беху у шуми, док сам турске групе

видео врло добро. Чак сам голим оком посматрао турске стрељачке низове. У првом низу беху Арнаути, а за овима у извесном одстојању наступају низами. Гди су управо наше трупе као што рекох, нисам знао, али сам нагађао по диму, који је се после сваког плотуна дизао у вис.

Познавајући земљиште на нашем левом крилу, обра-сло буковом, боровом и јаворовом шумом, нисам могао веровати да ће Турци моћи потиснути наше из шуме. Сваког часа очекивао сам пораз и одступање Турака, који су наступали чистимом. Али сам се грдно преварио!

Око 4 сахата по подне дође на Василијин врх, капетан Мих. Илиј. Како дође он седе на један камен, док смо Ђока и ја остали стојећи. Разговарали смо о нашим недаћама. Од једном узвикну Илиј: „ево Арнаута. Иду онима, показујући руком на турско десно крило, у помоћ.“ И сам угледах Арнауте, којих је могло бити 1400 до 1500 људи, како у развијеном фронту журе преко Калипоља њиховом десном крилу. Од времена на време они су застајкивали, као да се нешто предомишљају!

Од једном Илиј ће ми рећи: *„два дана и две ноћи нисам тренуо. Тако сам уморан, да се једва држим на ногама. Молим те, имењаче, сиђи до Вуковића и Ломића, и кажи им да одмах дођу овамо са својим батаљонима.“*

Стрцах низ брдо, саопштих ову наредбу и вратих се на вис. Но скоро замном дођоше и команданти са својим батаљонима. Илиј се диже са камена на коме је седио, и рече Вуковићу: „Ви видите ону гомилу Арнаута. Сјурите низ брдо, а чим дођете на домак, отпочните пуцати на Арнауте. Они се морају пошто по то зауставити, иначе је пропало наше лево крило.“

Капетан Вуковић командова: „трчећим кораком, напред,“ и сјури се низ Василијин врх у правцу Арнаута. Но још не беху стигли на подножје брда, кад отпочеше пуцати, и ако је одстојање између њих и Арнаута било преко 2000 м. Наши метци нису могли ни допрети до Арнаута, али сама појава наших трупа беше довољна да их ускомеша, те се вратиле откуда су и дошли.

Са калипољског утврђења избацише Турци 15—20 граната на ова два наша батаљона, али гранате не допиху до нас. Падаху на њ до 600 м. пред нама.

Илијџ оде, како ми рече, на наше лево крило, да види шта се тамо ради. Са Илијџем оде и професор Ђорђевић. И ја сиђох с виса и дођох код моје трупе.

Она два рудничка батаљона скретоше у десно, но куда су отишли, не знам? Изгубио сам их из вида, кад са виса сиђох.

Борба на нашем левом крилу, не престаје. Тамо је мора бити страشان окршај, јер грохот пушака и грмљава топова пролама и небо и земљу.

Око 6^{1/2} сах. у вече отпоче пуцњава и на нашем десном крилу — у десно и испред Василијиног врха. — Но пуцњава на десном крилу није дуго трајала, највише пола, или ³/₄ сахата.

Поред мене пројаха поп Жарко са 2 коњаника, и десетак добровољаца пешака. Назва ми Бога, и кад виде 2 сандука пољске апотеке, мислећи ваљда да су касе сандучаре, рече ми: „Ако немаш кога господине да ти понесе касе, ево мојих људи.“ Заблагодарих попу на понуди, додајући да гледа своја посла и иде тамо гди је пошао, а ја ћу већ наћи људе који ће ми касе понети, кад се кренем одавде.¹

¹ Сандуци наших пољских апотека, које смо имали у првом и другом рату са Турцима, па и последњем са Бугарцима, беху оковани гвозењем, и личаху у свему на ручне касе којих можда и данас има по среским канцеларијама! Ови су сандуци били некада, можда за време Марје Терезије или њеног сина цара Јосифа, својина аустријске војске. Кад су их Аустријанци шкартирали и продали као фурду, неки наш промућурни савителјаја откупи их од прекушца Еврејина, за нашу војску!

Ништа непрактичније није се могло замислити, од ових сандука. По пропису, апотеке су ношене на товарним коњима. Имале су чак и свој кајиш, за утврђивање на самару. Али кајиш беше тако дебео и крут, да је могао послужити само као претка уз лозу или врежу пасуља. Са њим се апсолутно ништа није могло ни везати, ни учврстити. Апотеке смо везивали конопцима за самар, а кајиши су ношени само ради форме.

Пред вече јавише ми се 12 рањеника са нашег десног крила, 1 Трнавац Чачанин, 9 Рудничана и 2 поп Жаркова добровољца. Међу рањеницима беше један тешко рањен, кога донеше његови другови.

У први сумрак дође на моје завојште капетан Јоца Мишковић. Њега је пратио један водник Рудничанин, и неколико редова. Мишковић ми шапатом рече да не чују остали, *да ћемо морати да напустимо Јавор!* Међу тим Мишковић је морао већ знати, да је командант јаворске војске са својим штабом око 3 сахата по подне, или можда још раније, напустио Јавор и отишао за Ивањицу, као и да је наша војска већ почела повлачити са Јавора. Да ми је сасвим Мишковић поверио ситуацију у којој се налазимо ја би се знао управљати, али овако не знам шта ћу, ни како ћу?!

Сви наши ђенералштабни официри почев од ђенерала Младена Јанковића па на ниже, сви су пуни тајанствености! Ја разумем да има много ствари, које не мора и не сме знати сваки официр у војсци, али за наше је Младене и то тајна, хоће ли једна трупа сутра мрсити или постити! То могу остали смртни сазнати само из наредбе, али од Младена никако!

Капетану Мишковићу, његовом воднику и редовима дадох по чашу ракије. Они одоше како ми Мишковић рече, на *Поглед*, а ја остадох сам са мојим људима, 2 тешко и 5 лако рањених пешака на Јавору.

Чим Мишковић оде, мени сену кроз главу, море ово нису чиста посла? Поп Жарко оде у позадину, а Мишко-

Па и распоред фјока у апотекама, беше незгодан и непрактичан. У осталом, ми нисмо ни имали Бог зна шта да распоређујемо у њима, У колико се још опомињем, имали смо од медикамената: 4 флаше Aq. Vulnagariae, 1 флашу сирћета, 2 Tinctur amarae, 2 концептрисане карболне киселине, и 2 хлороформа. Даље, *амонијака*, *хинина*, и сувише много *морфијума* и *опиума*, *Доверових прашикова* у форми колачића. Од прибора имали смо: један ампутиациони и 1 цепни хируршки етви, 3 клистиратрица, и 50—60 утега за килу. (Боже прости као да нам беше сва војска просута!) Најпосле имали смо, тифтика, удлога од дашчица, жица и блеха. И то беше све.

вић вели, да морамо напустити Јавор! Да га нисмо напустили већ?

Борба је престала у први сумрак на нашем левом крилу, још док је Мишковић био код мене. Киша поче ромњати. Магла паде тако густа, да човек човека није могао распознати на 3 корака.

Са једним мојим десетаром и 6 редова одох до јаворске механе и ђумрука, да видим имали тамо још кога живог од наших. Све беше мирно, само што се од времена на време чујаху људски гласови у лево од механе, али тако далеко, да нисам могао распознати говоре ли српски, турски или арнаутски?

Био сам у великој недоумици, шта да радим? Другог пута не знам за одступање са Јавора Кушићама, до јаворског друма. Али ко би смео да се одважи, да по овој помрчини изађе на Јаворски друм! Да узмем правац ка Кушићу и да се верем кроз шуму, морао бих оставити сву кољску, па можда и коњску комору на Јавору. Мислио сам и мислио, и најпосле се реших да останем до сванућа на Јавору, па шта ми Бог да.

Помакнем логор за 250—300 м. назад, и уђем дубље у шуму. Истањем страже, по 2 човека на путањама лево према механи, и десно позади средине Василијиног врха. Стражарима наредих да одма трче логору и јаве ми, ако приметите кретање турских трупа ка Јавору. И око логора истакох страже.

Пошто сам ово свршио, држао сам мојим људима у највећем узбуђењу један говор, какав никада и нико више од мене неће чути! Казао сам им, да ћу сваког оног убити ко пре одступи и побегне, но што ја наредим одступање. А ако их ја саме оставим и побегнем, дајем свакоме право да ме може убити, гди ме стигне и сретне.

Са поносом могу да кажем, да ме у сва три наша минула рата, никада ни један човек ни у најкритичнијим моментима није оставио. Сви су увек остајали узаме.

Чуо сам неке наше официре да се бацају блатом на наше војнике, и дају им епитете: *кукавице*, *страшљивице* и т. д. које наши војници незаслужују! Ја тврдим, да је

Српски народ изврсан је војнички материјал, и по издржљивости, и по куражи, па и по послушности. Истина је, да он нема иницијативе те га несмеш оставити сама без старешине, али док год је старешина поред њега, он је и срчан и храбар. Он незна за одступање. А зар је код других дисциплинованих војсака, другаче? И код њих је старешина све и сва. Ни њихов војник нема иницијативе као засебна чинџеница, и ако је годинама провео у касарни и на маневриштима.

Српски војни старешина, ако је сам лично храбар, и ако је умео стећи љубав и поштовање својих војника, може чуда да чини. Његови ће војници ићи за њим гди их год он поведе — у ватру и воду, у сигурну смрт. Има ли примера у ратној историји, да су војници ма које европске војске улазили у борбу голи, боси, па често и гладни, и да су се при свем том храбро борили, као што су чинили српски војници? Ја сам у борбама око Пирота, Ниша и Врање гледао читаве наше батаљоне, како само у гаћама, кошуљи и провидном шињеру, *наступају голим табаном* и иду у борбу, и ако температура беше 14 па и 15 ° испод нуле! Истина је, да су и друге европске војске издржавале зимске кампање, али њихови војници беху добро одевени и обувени, беху што но кажу: *сити и пити*.

Не грешите душе господо, неправедно нападајући нашег војника. Српски је народ у минулим ратовима најбоље показао, своју неоспорну војничку храброст и патриотизам. А српски народ, то је српска војска. Народ и војска, не делими су код нас. *Српски народ укидао је од својих уста и уста своје деце, да би могао што више принети на жртвеник Отаџбини. И кад је све то дао, позван да брани српску идеју, он се одазива драговољно позиву, иде на бојиште, и даје и последње што има — своју крв и свој живот!*

Узмите неверници ратну саститику у руке, и разгледајте је. Неумитне цифре најбоље ће вам доказати, да је наш војник и куражан и истрајан, да му нема равна. Сравните цифре губитака немачке и француске војске у рату

1870-71, губитке руске војске у рату 1877-78 год. са нашим губитцима у минула два рата са Турцима и последњем са Бугарима, па ће те се најбоље из њих уверити, да наши губитци, не само неизостају иза њихових, већ их у појединим борбама и премашају. Узмите размену између рањених и погинулих војника код поменутих војска и сравните је са нашом, па ће те и ту видети, да је и процент погинулих војника према рањенима код нас већи, но код њих.

Зар и неумитне цифре не могу да увере, противу наших војника огорчене поједине старешине, да је Србин душом и срцем војник, и то храбар и неустрашив војник?!

Нашим недаћама у појединим борбама не беху криви војници, већ немаће довољног официрског кадра. Наоружајте нашу војску савременим оружјем, дајте сваком воду водног официра, а четама, батеријама и ескадронима командира, дајте нашој војсци добре подофицире, па ће те тек тада моћи да цените вредност српског војника.

Пошто сам одредио 10 најјачих болничара, који ће на случај одступања носити наизменце нашег тешко рањеног војника, сћућурих се у средини мојих људи и заспах. Неколико сам се пути будио преко ноћ. Све беше мирно, само од времена на време чух тешко уздицање рањеника.

27-VII У први расвитак избудих људе, и кретох се напред у правцу Василијиног врха. Пред полазак рече ми мој водник, да је ноћас поред нашег логора прошло неколико Рудничанина и добровољаца, који су са стражарима нашим говорили и причали им, да Турци још нису посели Јавор?

Опрезно прођох поред Василијиног врха, и дођох до јаворске механе. Моји стражари, које сам ту синоћ оставио, рекоше ми, да се Турци ноћас нису јављали ни да су живи, и да је јаворски друм како они мисле, слободан.

Одмах сам постројио маршову колону. Напред су ишла воловска кола, на којима је лежао један тешко рањени. За колима је ношен други тешко рањен, на носилама, јер труцање на колима није могао издржати услед јаких болова. За рањеником на носилама следовала су остала коњска и воловска кола, а за овима товарни коњи. За то-

варним коњима ишли су болничари, у двојним редовима. Позади свију јашо сам ја, са моим сензом.

Сплазећи низ јаворски друм, био сам запрепашћен! Цео пут беше покривен, сваковрсним војничким потребама. Од војничких тораба, мањерки, чутурица, пушака, коњаничких голих сабаља, тобцијских четака, шињела, ћебади, шареница, тајина, пексимита, цакова са јечмом, пасуљом и пиринцом, већих и мањих буради, што је све по друму расејано лежало, ниси могао крочити, а да на коју од ових ствари не нагазиш!

Од места до места наплазиш на задњи труп коњских или воловских кола са душемом, канатама и лотрама, како леже на сред пута погнута у напред. Коморџија је стражњи труп са теретом у колима оставио, а он само са предњим точковима стругнуо.

Ово је морао бити страховит лом и кркљанац при одступању наших, са Јавора? Шта ли их је нагнало на ово дивље бегство, кад их нико није гонио, и кад су могли у најбољем реду да одступе, кад су се већ решили на одступање?!

Јашући низ јаворски друм, моја иначе мирна и послушна кобила беше узнемирена, јер је сваког часа нагазила на по какав предмет. Од једном цикну и поче рамати. Скочих са ње, и видим да је сирота нагазила на једну оштру голу коњаничку сабљу. При наступању сабља се искрете, те јој пресече све жиле под кичицом леве стражње ноге. Одмах је привијем и дам сеизу да је води, а ја појаших другог мог коња, кога је сеиз јашо дотле.

После овог малера који ми се деси, продужих пут. Уз пут ме сустиже један пешак Ужичанин, који ми на моје питање од куда иде и где ће, одговори: „Идем по наредби капетан Јеврема Вукосављевића ди тражим команданта узичке бригаде да му кажем, да је капетан прикупио 150—200 људи и преноћио на Јавору са још једним господином, зову га „Абердар“, и да га питам хоћемо ли остати гди смо, или ћемо се и ми спустити низ Јавор к њима?“ — Па гди сте преноћили, запитах пешака. На два пушкомета у лево од ђумрука, беше његов одговор.

Сад сам се слободније спуштао низ Јавор, јер добих уверење да га Турци још нису заузели.

Кад дођох до *Мешћеме* сјаших с коња, и дадох људима одмор.

На Мешћеми био је штаб команданта јаворске војске. Мајор Приљева са својим пионирима беше на том месту подигао неке плетаре и колебе, за официре и војнике штаба, као и наслоне за њихове коње. И плетари и колибе стоје недирнути. На неколико места у околини плетара виде се ложшта. На неким од њих, још тиња ватра. Позади плетара приметих десетину буради од по 10 ако не и више акова запремице, изрешетана пушчаним и револверским метцима! Из појединих рупа још цураше раница. Цела околина смрдила је на цибру, као да је човек код какве казанице.

При одступању прошле ноћи са Јавора, наши војници добили су дозволу од својих старешина, да из ових буради напуне чутурице раником. Како су војници хитали, да Јавор што пре напусте, нису имали ни толико времена да ваде чепове, већ како је који бурадима прилазно правно је отвор на њиховим данцима пушчаним или револверским метком. На данцу једног бурета набројао сам 11 отвора.

Иза буради наиђох на два Ужичанина, једног коморцију и једног пешака, мртве пијане. Пошто их немогах пробудити, наредих да се баце у кола.

Уђох у прву колебу. У њој бежу разбацане разне хартије, акта, формулари, новине и т. д. У једном углу угледах два сепета, оплетена од врбовог прућа, при дну узани, а горе све шири. Покренем један и осетих да је тежак. Дакле има нечега у њему? Заклопац сепета такође је оплетен од врбова прућа, и увезан жицом. Љубопитљив да видим шта је у сепету, извадих нож из канице, и пресекох жице. Подигох капак, и на моје велико изненађење угледах у сепету флаше са *дезерт вином!* На флашама француска вињета: *Шампањ, Малага, Бордо.* У сваком сепету беше по 30, дакле свега 60 флаша — 10 флаша шампања, 10 малаге, и 40 бордоа.

Увезах поново капке жицом, и бацих сепете на кола.

Шампањом и малагом крепио сам доцније у борбама

око Алексинца моје рањенике, а бордо сам ја попио, са мојим ратним камарадима.

Доцније сам сазнао, да су ово вино послали неки београдски трговци команданту јаворске војске, да га попије кад уђе у *Сјеницу* или *Нови-Пазар*. При наглом напуштању Јавора, штаблије су заборавиле да и сепете понесу. Није ли се и овди обистинила она српска пословица: *није коме је речено, већ коме је суђено?*

Тек што сам Мешћему оставио и кренуо се пут Кушића, сретнем капетана Михаила Илијћа. Могло је бити, око 6¹/₂, или 7 сах. у јутру. Илијћ иђаше својим гигантским кораком уз брдо, сам, а његов сеиз вођаше његова коња за њим. Како ме угледа, он повика изненађен: „од куда ти овди, имењаче?“ Са Јавора гди сам и преноћио, одговорих. „Па причај ми молим те како је на Јавору, и има ли још кога нашег тамо?“ Ово питање управио је спрома Илијћ на мене, готово плачним гласом. Одговорих му, да сам пре једног сахата срео једног пешака, који ми рече, да на нашем јучерањем левом крилу има око 150—200 прикупљених војника, Ариљаца и Моравчана, да је са њима капетан Јеврем Вукосављевић и неки господин „Абердар?“¹

Зашто болан напустисте Јавор, запитах Илијћа? Ако сте га из ма каквих војничких обзира морали да напустите, зашто не одступисте у реду, кад вас није гонио нико? Ваше дивље бегство, ја не умем себи да објасним! Погледај ово продужих, показујући му разбацане и по друму расејане војничке ствари. Зар ово није Богу пла-

¹ Капетан Јеврем Вукосављевић и сам је учествовао у јучерањој борби. Видећи да га нико не гони, он прикупи једну чету људи и са њима остаде и преко ноћ на Јавору. Ту је се случајно десио и Милан Кујунцић-Абердар, те и он остаде на Јавору да Јеврему прави друштво!

Капетан Вукосављевић је родом из крагујевачког округа, ако се не варам, из Блазнаве? Као младић отишао је у Русију, ступио у руску војску и дотерао до капетанског чина. Чим је Србија огласила Турској рат, похитао је браћи у помоћ.

Капетан Вукосављевић јуначки је погинуо, у једној од доцнијих бораба под Јавором. Нека му је светао помен међу нама!

кати, да оволики државни и приватни ма̄л без икакве нуџде и потребе у лудо пропада?!

На ова моја питања, Плиџ ми готово плачним гласом одговори: „Ево зашто. — Командант наше војске са својим шефом штаба и шефом артиљерије, чим су видели, да Турци свом жестином нападају на наше лево крило, са свим су изгубили главу. Сматрали су, да се Јавор не може одржати и да је изгубљен за нас, те одјуреше чак у Пвањицу, и ако су се наши још пуних 5 сахата после њихова одласка са Јавора, упорно држали и бранили њначки.

Од старешина остадосмо на Јавору нас тројица: Мишкових, Борисављевић и ја. Са једног положаја ишли смо на други, куражећи и анимирајући људе, да истрају у борби. Јуче си ме видео на Василијином врху, а одатле сам отишао на лево крило. Јединства већ не беше у командовању. Сваки је од нас радио на своју руку. У појединим моментима борбе обраћали смо се команданту за упут шта да се ради, мислећи да је командант још на Јавору. Али наши ордонанси нигде да га нађу! И кад пред ноћ наше лево крило попусти, маса војника напусти своје положаје, и појури у позадину. То већ нису били људи, којима је се могло командовати. То беше вулканска лава, коју нико није могао задржати. Чак и ми старешине сиђосмо са Јавора у њиховом друштву, и ако видимо да нас нико не гони!

„Јавор је изгубљен лудо и без нуџде, продујси Плиџ. И сувише много жртава треба, да се отме од Турака. Питање о Јавору, долази сада тек у други ред. У првом је реду питање, шта да радимо моментано? У штаб наше главне команде ушао је неки необјасњиви страх, и ако је чак у Ивањици! Одвукоше нам и сву артиљерију са собом! Нама опет наређују отуда да прикупимо војску, и повлачимо се и ми Ивањици. Носе се мишљу да утврђују Лису, па чак и Јелицу, и тек ту пред Чачком да даду последњи отпор Турцима! У овом моменту нити ми разумемо команданта, ни командант нас!

Заиста непојамно, утврђивати чак Јелицу! А погледај имењаче ове положаје, показујући руком у правцу Погледа, Пресеке, Мучња, Катинџа, Кадијне Стене, Чемерника, и Кушића. Зар то нису природни градови, какве је могао само Бог створити за одбрану? На овим положајима можемо се од 10 пути јаче силе, но што је Турци данас према нама имају, месецима бранити. И ако баш дође до нужде да се повлачимо, повлачићемо се стопу по стопу. Но командант је добио леп одговор од нас на његову наредбу, да војску прикупљамо и повлачимо. — Одговорили смо му из Кушића, да он седи на миру са својим штабом у Ивањици, а да ми остајемо где смо. Војску нећемо да повлачимо. Прву фигуру кадрила одиграо је командант на Јавору, а остале ћемо ми на овим врлетима, па шта нам Бог да.“ (Ово су дословно изговорене речи пок. Мих. Илијћа, које сам одмах прибележио, чим се са њим растадох. Разуме се, да сам поједине његове и сувише драстичне изразе морао ублажавати, а понеке и са свим изоставити).

У даљем разговору саопшти ми Илијћ жалосну вест, да је наш добри, племенити и храбри поручник Милош Андрејевић погинуо јуче на левом крилу јуначки, код својих топова. Парче турске гранате разнело му је груди, и угасило његов млађани живот.¹

¹ Е мој добри друже Мишо. Твоја слика коју си ми пред полазак у рат дао, на којој си својеручно написао: „мом добром пријатељу Д-ру Мики за сећање и т. д.“ и данас је после 30 година на мом писаћем столу. Ја те и данас гледам и разговарам стобом. Гледам у твоје живе и паметне очи, и слушах твоје разборите говоре, које си чешће у нашем друштву при чаши вина држао у Крагујевцу и на Јавору. Нарочито се много пута сетим твојих речи: „Српски официр, није обичан човек. Он не припада ни својој родбини, ни својој фамилији. Његова је дужност куд и камо светиља и светиља, но брига за опстанак своје фамилије. Српски официр, ради, живи и гине, само за свог Ђназа и Отаџбину, јер га за њих везу часна официрска реч, и положена заклетва.

Е мој узорити Мишо. Ти би се у гробу преврнуо кад би знао, како су појмови о официрској части и положеној заклетви изопачени

Испричах Илијћу шта сам нашао у штабном плетару на Мешћери, и запитах га шта да радим с вином?“ Не казуј ником ништа за сада о томе, јер ће ти штаблије одузети вино. Ти си га ноћас чувао на Јавору, па право је да га ти и попијеш. Тек кад га попијеш јави им, како ти је пријало њихово вино, на које су они свако право изгубили.“ И из ових Илијћевих речи види се, да су му штаблије кост у грлу!

Понудих Илијћу неколико флаша, но он ми понуду одби речима: „па ти знаш имењаче, да ја редовно никада непијем вина. Пијем га само кад морам.“

Пок. Илијћ заиста беше загонетан човек у многим приликама! Често сам са њим био у друштву, гди се пило, певало и веселило. По српском обичају, ту су падале и личне и патриотске здравице. Свака здравица пропраћана је искапљивањем чаша. Сви смо пили, сем Илијћа. На наше протесте зашто и он не пије, бранио је се неко време, а кад му протести досаде, он ће запитати: „па колико морам да попијем вина ноћас у вашем друштву: оку, две, три, или можда још више?“ Па за сада једну оку, а доцније ћемо видети, рећи ће когод од нас. Илијћ одмах повиче: „механиџа оку вина“. Оканица се доноси. Илијћ устаје, искапи је на душак, а празно стакло баца у буџак, да се у стотине комада разбије. Ја сам га гледао, да тако приморан друштвом по 2 па и 3 оканице искапи једне ноћи, али га никада нисам видио пијаног! Док ми сви у колико више пијемо у толико више и лармамо, певамо и

данас у Србији! Што за твога живота сматрасмо за највећи порок, данас је врлина, што некада осуђивасмо, данас се хвали и узноси.

Положена заклетва на верност и оданост Владоцу, заклетва која држи земљу и градове, која челпчи војске свију држава за одбрану Отаџбине, у Србији је погажена и оскрђављена.

Јадна Србијо, јадна наша Отаџбино! Да ли ћеш се икада повратити и доћи себи, од овог страховитог удара, да ли ћеш моћи преболети ране непреболне?

Благо теби мој Мило, што си за времена очи склопио и положио свој млађани живот на жртвеник за Књаза и Отаџбину, те и незнаш за ову нашу бруку и срамоту, која нам може и главе доћи!

веселимо се, дотле Илијћ ћути као заливен! Изгледа ми, да је алкохол депримишуће дејство имао на његове нерве? Док ништа није пио, он је весео, разговоран и расположен у друштву, шали се и пева, али чим окуси вина он заћути!

Са пок. Илијћем служио сам неко време у Гор. Милановцу. Ту смо се с дружили и с пријатељили. Ја сам био страсан ловац, док он није марио за овај спорт, али ми је чешће правно друштво, пратећи ме у лов.

Само страсни ловци знају дражи лова, на зечеве. То није више обична пасија, то је права болест. Зором у јутру полази се у лов, а из лова се враћа тек дубоко у ноћ. За све време лова, кланцаш и пропадаш до колена у снег, или какав поток и баруштину. Целог дана нити седнеш нити се одмориш. Кевћање је керово ловијци, што и компас морнару. Час те керећи глас изведе на вис, час баци у какову дубодолину, час си у шуми, а час на чистини, да се ускоро опет вратиш тамо, гди си мало час био!

Право вели наша пословица: *тешко ногама, под лудом главом*. Али ловијска страст, незна за размишљање.

Полазећи у лов, ја сам увек у својој торби имао парче хлеба, сланине, сира, или које обарено јаје, док Илијћ никада ништа није друго носио, до комад сува хљеба! По некад чак заборави да и хљеба понесе. Кад год сам му што од моје *заире* понудио, ни за живу главу није хтео примити! Обично би ми одговарао на моју понуду: „нека се пађе за тебе, ти си на то навикао. За мене је доста и парче хљеба.“ И он је заиста проводио по цео дан у лову, само са парчетом хљеба, увек задовољан, увек добро расположен!

Пок. Михаило Илијћ, био је врло интелегентан човек. Много је читао и много знао. Служио је се француским и немачким језиком, а разумевао је и руски. Он не беше само војнички образован. Са њим се могло говорити о свему, и свачему. беше врло скроман, без икаквих претензија. Нисам видео издржљивија раденика на послу, од Илијћа. Кад би га какво питање заинтересовало, остао би по 48 сахати за столом, читајући и пишући. На маршу и вежбама беше неуморим. Његови камаради, млађи официри и вој-

ници који су служили у његовој команди, дуго ће се још сећати његових усиљених маршева, и причати о њима млађим генерацијама.

Пок. Илијћ није знао за страх. Он беше Србин и војник, срцем и душом. А то је и делом доказао, жртвујући свој млађани живот *за Књаза и Отаџбину*. О Илијћевом јунаштву, чућете и данас читаве легенде у округу ужичком.

Нека ти је светао помен међу нама, мој добри друже и јуначе Михаило Илијћу!

Растадох се са Илијћем. Он оде на Јавор, а ја продужих пут за Кушиће.

Капетан Пера Борисављевић коме се јавих у Кушићу, предаде ми депешу упућену јутрос зором на мене, из Ивањице.

Депеша је гласила:

Др. Михаилу Марковићу

Кушићи, или где буде?

Са својим људима крените се одмах за Ивањицу.

Командант, ппиковник

Н. Чолак-Антић

Њима беше лако послати ми из Ивањице овакву депешу, али мени у Кушићу беше тешко одазвати се њиховој наредби.

У Кушићу маса непривијених рањеника из јучерање борбе на Јавору, а ни једног лекара нема. Сви се сјурили у Ивањицу!

Известих команданта да сам јутрос с Јавора, да сам његову наредбу примио, и да ћу се одмах кренути за Ивањицу, чим абсолвирам рањенике које затекох у Кушићу.

Борисављевић ми изјави највећу благодарност од своје стране, што остајем да укажем помоћ рањеницима, и почасти ме добрим ручком.

Распаковах завојни материјал, и отпочех радити са мојим болничарима. Радио сам до 3 сах. по подне. За све време мога рада, беше присутан капетан Пера Борисављевић. — Привијено је и спремљено за евакуацију, око 80 рањеника.

Насмејаш се Пери кад ми рече, да је намерно остао узаме за све време мога рада, из бојазни, да га и ја не оставим и не зајдим за Ивањицу!

По свршеном послу, седосмо за ручак. О ручку, говорили смо о нашим ратним недаћама. Борисављевић се беше околио на главну команду, као и Илијћ. Нарочито је изјављивао своје незадовољство према команданту јаворске војске, шефу артиљерије С. Г. шефу штаба Ј. М. и коњичком капетану А. С. Какве им је епитете давао, не смем да напишим, и ако их имам прибележене.

Моју јадну кобилу коју сам довео рањену до Кушића, морао сам да убијем. Рапа би јој се истина залечила, али би остала саката за свагда. Лакше ми беше не видити је никада више, но гледати је како рамље.

Марвени лекар Ј. Херцог, задао јој је Gnadenstoss.

Око 5 сахати кретох се за Ивањицу, гди сам стигао у 9^{1/2} сах. у вече.

28-VII У Ивањици. Пријем и преглед амбуланата.

Још јуче у Кушићу рече ми Борисављевић, да је командант ставио, или ће ставити капетана Јоцу Мишковића под суд, што је са својом трупом напустио 24. овог мес. *Боровац.*

Борисављевић је се том приликом најлепше изражавао о Мишковићу, као исправном и одличном нашем официру. Он мисли, да ову кривицу подмеће Мишковићу пакосни шеф штаба Ј. М.?

Данас ми и госпођа супруга капетана Мишковића, која је за својим мужем у Ивањицу дошла, да се нашим рањеницима нађе на невољи, потврди, да је Јоца заиста стављен под суд!

Баш су непојамни људи, у овој нашој главној команди! Они стављају под суд капетана Мишковића због напуштања Боровца, и ако он у време напада Турака на

наш боровачки положај и не беше на Боровцу, већ на Јавору! А шта ли је тек требало учинити са њима свима, за напуштање Јавора? Ако су Мишковићеве трупе силом околности морале напустити боровачки положај, они су без икакве нужде напустили цео Јавор!

Мишковић је истина стављен под суд, али на енергичан протест капетана Мих. Илијћа, истрага је прекинута, те до суђења није ни дошло. Доцнијим својим радовима, како у миру тако и у рату, Мишковић је се на dedu показао, као један од наших најраденијих официра.

29-VII. Јуче је био опет окршај, под Јавором. Турци сиђоше са Јавора и нападоше нас, али су са огромним губитцима одбијени. Наши су задржали све своје положаје. Такви нам гласови стигоше у Ивањицу, те нас овеселише.

Рањеници из јучерање борбе, почеше долазити у Ивањицу јутрос зором. Имао сам посла целог дана.

Око 10 сах. у вече добих наредбу, да се са својим одељењем вратим на Кушиће.

30-VII. Стигох на Кушиће у 8^{1/2} сах. у јутру.

31-VII. 1, 2, 3-VIII на Кушићу.

4-VIII. Данас су распуштена 2 батаљона добровољаца на Кушићу. Сирома капетан Борисављевић, има је муку с њима. Неће људи ни за живу главу, да положе оружје. Хоће пошто по то, да се наоружани врате у унутрашњост Србије! А ко би им наоружаним, смео одобрити повратак? Али им је довитљиви ужичанин Борисављевић, својим глатким и лепим речима најпосло подваљно, те положише оружје.

Тек што им је оружје одузето, Борисављевић нареди да се пред свима добровољцима изврши смртна казна над једним добровољцем, кога је ратни суд због извршеног разбојништва осудио на смрт.

Добровољци су се мрштили гледајући, како војена власт пред њима свима убија њиховог друга, али нису имали куд. Морали су остати мирни, јер позади њих стајала су три батаљона са пуним пушкама на руци. Све је то паметни

Борисављевић предвидео пре, но што је наредио извршење смртне пресуде.

Пред вече доведоше ми једну девојчицу, од 12—14 година, — све ми се чини да беше из Јованчевића, да јој укажем лекарску помоћ. — Она је сиротица чувала овце, и имала је на врату огрлицу од једног талира, и неколико цванцика. По њеном причању, неки човек кога она не познаје, приђе јој, бацн је на земљу, зграби руком огрлицу коју је дотле вукао док је није прекинуо, и с њом стругнуо. Сирото дете, имало је на врату позади усекотину од канапа, 6 м. м. дубоку.

Зликовац није ухваћен, али се мисли да је и овај злочин извршио неки добровољац, јер су пре тога догађаја приметили једног, да шврља по селу.

У први сутон стиже наредба, да се рудничка бригада сутра зором крене за Ивањицу.

5-VIII. У 2¹/₂ сах. по поноћи, полазак рудничке бригаде за Ивањицу. Са бригадом је пошло и моје санитетско одељење. У Ивањицу стигосмо у 9 сах. пре подне.

6, 7, 8 и 9-VIII У Ивањици. Вршио сам редован посао трупног лекара код Рудничана, обилазио посведневно болнице и радио у њима.

У једној болници видео сам један врло интересантан случај *суве гангрене*. У медико-хируршкој литератури, колико сам ја читао, нисам нигде наишао на сличан случај овоме. Стога ћу да га опишем.

Рањеник је лежао у засебној собици сам, одвојен од осталих рањеника и болесника. Неговала га је нека милосрдна сестра — Рускиња — Златковићева.

Златковићева ме уведе у собицу, и скиде покривач са рањеника.

Језовиту слику, која ми се створи пред очима, никада нећу заборавити! На чистом чаршаву, у краткој кошуљи, лежао је рањеник на леђима. Могао је имати 28—30 година. Беше прилично урањен, али му кожа лица имађаше жуто бледу боју, а очи му дубоко упале. На левој нози до изнад горње трећине бутине, ни трага од мускулатуре и ткања. Остале су само кости, и суве сене. Кости сто-

пале, голењаче, лисњаче, чашица и $\frac{2}{3}$ бутњаче, тако су чисте, да их не би умео препарирати лепше ни један анатом! На заосталој засушеној мумифицираној мускулатури бутњаче, гамизало је стотинама жућкасто белих црви, другачијих 3 до 4 м.м. Црви су живо гамизали, и журно жде-рали мумифицирану мускулатуру, а кад су се заситили, шеткали су уз, и низ голе кости!

Рањеник је са разигнациом мирно посматрао, како га црви једу жива!

Златковићева ми рече, да овог рањеника не обилазе више ни руски, ни наши лекари! Љути су на њега, што није дозволио ампутацију. Ја га вели, сама надгледам. Сваког јутра износим чаршав са црвима на поље, а подметнем чист. Код овог рањеника, вели милосрдна сестра, температура је увек нормална. Рањеник је при добром апетиту, и добро спава!

Приметих милосрдној сестри, да су лекари при оваковом стању били дужни да ампутацију изврше, и ако је се рањеник томе опирао. Она ми даде знак очима, да о томе неговорим пред рањеником.

Кад смо изашли из рањеникове собе, Златковићева ми исприча следеће: „Грешите г. докторе што бацате кривицу на лекаре, што операцију нису извршили. На њиховом месту, ни ви се неби решили на операцију кад би знали грехе овог рањеника! И руски и српски лекари чинили су све, да га приволе на операцију, али он није нипошто хтео пристати на ову. Пре неколико дана, овај рањеник ми је се исповедио. Он је грешник, велики грешник! Сад га сам Бог казни за његове грехе. — Замислите, из освете запалио је кућу свом рођеном брату! Нико није могао ни помислити, да је он извршио паљевину. Полиција осумњичи једног њиховог комшију, и судови га осудише ни крива ни дужна на неколико година робије. Рањеник сматра своје стање за казну Божију, те неће ни да чује о лекарској помоћи!“

Препоручих милосрдној сестри, да рањеникову исповест саопшти одмах полицији, те да се праведно осуђени пусти са робије.

10-VIII. Пред вече добих naredbu da se spremim za put, jer rudничка brigada polazi sutra zором за Делиград.

11-VIII. У 5 сахата у јутру кретосмо се преко Драгачева за Чачак, под командом капетана Мих. Илијћа. За ноћи смо у *Котражи*.

12-VIII. Продужење марша. Конак Чачак.

13-VIII. Данас прими команду рудничке бригаде ново наменовани командант капетан Рад. Путник. Капетан Илијћ врати се сâм на Кушиће. Са новим командантом Путником, крете се бригада у 4^{1/2} сахата ујутру, и стиже у *Краљево* у 4 сахата по подне.

14-VIII. Одмор у Краљеву.

15-VIII проведен на маршу за *Трстеник*, гди и преноћисмо.

16-VIII. Полазак за Крушевац у 2^{1/2} сахата по поноћи. У подне стигосмо у Крушевац.

17-VIII. У 3^{1/2} по поноћи, полазак за Делиград, гди стигосмо у 3 по подне. После 2 сахата одмора у Делиграду стиже нова наредба, те се вратисмо истим путем којим смо и дошли, у *Каоник*. Бригада је стигла у Каџник у 10^{3/4} сах. ноћу, посела 2 шанца и у њима преноћила.

18-VIII. У 4 сахата по подне стиже нам наредба за кретање напред. Ноћ у *Трњанима*.

19-VIII. Продужисмо марш за *Гор. Адровац*. У Адровцу смо били, у 1 сахат по подне. Бригада је одмах заузела положаје према непријатељу, и на овима остала преко ноћ.

20-VIII. У 5 сахата у јутру, чулисмо први топовски пуцањ, који је долазио са прџиловачких висова. Незнам који су први почели пуцати, ми или Турци? Првом пуцњу следовали су други, кад чешће а кад ређе. Било је и пауза од по 15—20 минута.

Пред подне, отпоче страховита плотунска палба и са наше и са турске стране. Пешачкој пуцњави придружи се поново и артиљеријска. Топови су грували са свију положаја и турских и наших. Судаћи по пуцњу топова и пушака, држим, да је се борба протегла чак до Мораве?

За непуна 3 сах., имао сам на привјалишту преко 200 рањеника. Највише је било рањеника Рудничана из I и II кл.,

а у колико се опомињем, имао сам рањеника и из београдске, ћупријске и крушевачке бригаде?

Бех и сувише занет послом, те нисам могао да посматрам ток борбе, а нисам ни распштаивао рањенике, да ли наши напредују, или се само држе на положајима са којих су отпочели борбу.

Око 5 сахати по подне или нешто доцније, престаде пуцњава на нашем десном крилу, док на центру и левом крилу, од Адровца према Прћиловици и даље ка Морави, још страховито грохћупушке и грувају топови.

Предамном, као што рекох, престаде пуцњава, али ја нисам могао ни слутити да ће наши на овом крају напустити своје положаје, и одступити!

Истина сам видно поједине групе наших војника. да журно поред мога завојишта пролазе, али сам држао да иду да заузму какав згоднији положај. На одступање, нисам ни помислио!

Баш сам почео подвезивати једном рањенику крвни суд на мишици, из кога шибаше алева крв, кад рањеник одскочи од једном од мене и повика: „*ево Турака*“. Погледам у правцу пружене рањеничове руке, и угледам заиста у једном шумарку на 350 до 400 м. даљине од мог привијалишта низамске црвене фесове! Низами су стајали мирно са спуштеним пушкама к носу, на пивици шуме. Очекивали су ваљда свог старешину, или заповест за кретање напред?

Повиках воднику: „*Пакуј што брже. Теже рањенике на носила, а лако рањени чека иду са вама. Одступајте ка Трњанима, одакле смо јуче дошли.*

У тренут ока беше све спремно, за напуштање завојишта. И мој сенз доведе спремне коње. Пре но што сам појашно, бацих још један поглед на Турке. Они су стајали онако исто мирно, као и кад сам их први пут угледао. Помислих, можда поштују мој бели барјак са црвеним крстом, — символ Женевске Конвенције — којој су и Турци приступили, те зато непуцају на нас?!

Моји болничари јурили су низ брдо, носећи на носилама и крчачи, теже рањене. Највише им је посла задавао

рањени учитељ *Јеврем Петровић* из *Калањеваца*. На његово запомагање морали су носноци сваког часа застајати, да га другаче наместе на носила. Јеврем је био комесар, али је јутрос драговољно примио дужност ађутанта командира качерског батаљона. Турски пројектил пројурнио му је кроз десно колено. И поред 2 инјекције „морфина“, грешни Јеврем осећао је ужасне болове при сваком и најмањем покрету.

За болничарима и рањеницима следовала је запрежна и товарна коњска комора, за овом воловска кола, а за њима јашно сам ја и мој сенз поред мене.

Ово беше најбоља прилика да човек види, како и волови у јарму могу да касају, као и коњи. Бар у овој прилици, нигди нису заостали иза коња!

Турци су нас при одступању засипали са разних тачака *Витфортовим гранатама*, које се срећом ретко распрекаваху, али су зато својим змајевским фијукањем и пиштањем страховито дејствовале на наше и иначе раздражене живце.

Са мојим људима и рањеницима стигох срећно пред трњанску механу. Пред механом и у механи беше маса рањеника, придошли са разних тачака бојишта. Сем 2 лекара Србина — Д-р Петар Остојић и Д-р Ђока Димитријевић — беше много руских и енглеских лекара и милосрдних сестара. Сви су били у послу. Придружих се њима, и отпочех и сам да радим пред механом.

Поред осталих рањеника приметих једног, који се на двоје пресамитио, и једва корача. Притрчим му и запитах, гди је рањен? Он показа руком своја леђа. Поврнем му шињел и кошуљу, и угледам на левом дужном леђном мишићу, мало више предела бубрега, једну од прилике 2 см. дугачку рану са разјапљеним ивицама. Из ране је вирило парче жутог месинга. Раширим рану скалпелом и извучем из ње цео месингани шраф Витфортове гранате. Један млад руски лекар, који је позади мене стајао и мој рад посматрао, кад виде шраф зграби ме за руку и повика: „*Прашу вас, уступит мње. Ја хотел би ето взјат с собој*

в Росију. Ето редкост, заслуживајушчаја особаго внима-
нија.“ У почетку му нехтедох уступити шпраф, али кад он
обисну око мене и продужи мољакати, ја му га дадох.

Око 7¹/₂ сахата пред вече бану од некуда шеф нашег
санитета Д-р Владан, пред трњанску механу. Још са коња
повика Д-ру Остојићу, да одмах пакује и креће преко Ђу-
нског моста за Алексинац.

Од рањеника, који последњи стизаху пред механу, са-
знадох, да смо данас на целој линији потиснути, а кад још
чух Владанову наредбу, видех и сам да се морамо чистити
што пре из Трњана.

Д-р Владан сјаши с' коња и оде у механу енглеским
лекарима, који су у њој комотно радили као у каквој опе-
рационој сали, да и њих пожури, ако нису ради да их за-
робе Турци.

Владана сам само видео пред трњанском механом, и
чуо његову наредбу коју издаде Остојићу, али му се нисам
јављао, ни говорио с њим.

Механа беше ускоро празна. Д-р Владан оде преко
Мораве, са неколико руских и енглеских лекара. Д-р Осто-
јић и Димитријевић кретоше се за Ђунис. Само ја са мојим
људима, комором и рањеницима, које бех потоварио на
кола, остадох пред механом. Размишљао сам, којим путем
да ударим за Алексинац? Преко Ђунског моста, или да
газим Мораву? У мом размишљању прекиде ме један од
мојих болничара, који дотрча и рече: *један странац уз-
јашно вашег коња, и неће да сиђе с њега.*

Коња је држао мој сенз пред механском кошаром, у
авлији. Отрчим тамо, и видим заиста на мом коњу седи
један млад Енглез, за кога сам доцније сазнао да је до-
писник неких енглеских новина. Он је седео у седлу и
захтевао мимиком од сенза узду, коју овај беше обавио
око руке.

Приђем Енглезу и подвикнем му немачки, да је то
мој коњ, и да одмах слази с њега. Он поче нешто мршкати
енглески, што ја нисам разумео. Понових и француски.

што сам му већ казао немачки. Кад видех да он на мој говор ни најмање не реагира, већ мирно седи у седлу, дохвати га преко средине и бацих као врећу на земљу. Енглез устаде, отресе се од прапине, баци ми један крвнички поглед па оде пешнице пут Ђуниса, праћен грохотним смехом мојих болничара. Овако неуљудан може да буде само Енглез, и то кад је ван Енглеске, јер је код своје куће и уљудан и учтив.

Реших се да газим Мораву. Газ срећом не беше дубок. Вода је једва допирала коњу до колена. Неки од мојих људи поскидаше опанке и засукаше ногавице, а неки у опанцима загазише. Срећно пребродисмо Мораву.

Идући кроз кукурузе, преко њива, сретнем Симу Костића, адвоката из Крагујевца, који беше комесар у рудничкој бригади. Он је долазио из Алексинца са тријестину коморџија, носећи војсци тајин. И он је на путу чуо за наш данашњи пораз те ме запита, у ком је правцу одступила рудничка бригада? Одговорих му да неznam, но да ће најбоље бити да се врати у Алексинац. Ту ћемо се моћи сигурно обавестити, гди ћемо наћи Рудничане. Сима пристаде на мој предлог, те удружени стигосмо у 9^{3/4} ноћу у Алексинац.

Пошто сам рањенике предао болници, потражих Д-р Владана. Нађох га у Трифунчетовој кафани, за вечером.

На моје питање, гди су Рудничани одступили, одговор ми да незна, али ће се одмах извести и јавити ми. Он оде, а ја остадох чекајући га у кафани. После неколико минута Владан се врати, и рече ми: *Рудничани су одступили ка Каонику. Они су добили наредбу, да поседну каоничке шанчеве. Тамо ћеш их сигурно наћи. Ти можеш преноћити у Алексинцу, али ја бих волео да си код своје команде.*

Познавајући Владанову педантну тачност у служби, разумео сам шта је хтео да каже, са *волењем*. Д-р Владан одобрава свом пријатељу и колеги, Д-р Марковићу, да може коначити у Алексинцу, али шеф војног санитета Д-р Владан хоће да је бригадни лекар Д-р Марковић, код своје

бригаде. То беше за мене јасно, као дан. Опростих се са Владаном, и кретох се на пут.

Из Алексинца сам пошао тачно у 11 сах. ноћу. Пут ка Делиграду беше закрчен артиљеријом и артиљеријским возовима. Ја и Костић једва смо се провлачили са нашом комором, кроз овај вапшар.

У Делиграду остависмо артиљерију и њихове возове, те продужисмо пут сами. Кад бесмо на рачвању друма цариградског, кога прави крак води Рањњу а леви Ђунису, којим се сада и ми упутисмо, приђе ми Сима и рече, да ни моји болничари ни његове коморције, не могу даље. Свакога часа, вели, падне по који од њих, од умора. И сам се осећам и сувише заморен и дремован. Али није ни чудо. Од 4 сахата јуче у јутру, нити сам сео, ни шта јео. Зауставих људе, и ту на једној ливадици крај пута прилегосмо.

21-VIII. У 5 сах. у јутру кретосмо се даље. Ишли смо доста брзо. За непуна 2 сахата стигли смо у *Каоник*.

На сред друма стајао је један прилично гојазан човек у униформи народног старешине, са посувраћеном јаком и златном латицом на овој. На латици је имао једну сребрну звезду. Био је дакле, у чину мајора. Војници су са свију страна придлазили, по 2 и 3, а и у групама по 10 до 15 људи. Неке од њих пратили су трећокласци, са спредњачама о рамену. Мајор је страховито грдио и црвело долазеће војнике, називајући их бегунцима и кукавицама. — Како је који војник долазио, трећокласци су их по мајоровој наредби затварали у круг каоничке суднице.

Ја сам равнодушно посматрао ову сцену, док ми Сима не рече: „*Па ови су војници Рудничани, које овај мајор тако грозно грди, и затвара у обор као стоку.*“

Погледам боље, и познам међу војницима заиста неколико Рудничана!

Одмах приђем мајору и представим му се, што и он учини. Рече ми да је помоћник начелства *Дуњић*, и да је начелник каоничке станице.

Приметих г. Дуњићу, да он ове људе неправично на-

пада, да они нису ни бегунци, ни кукавице. Они су се рекох, јуначки борили јуче на Гор. Адровцу. Услед надмоћне турске силе, одступили су и одвојили се од своје команде. Они не беже, већ иду да траже своју команду.

На то ми г. Дуњић одговори, да је он добио наредбу из Делиграда да све војнике, који појединце без својих старешина шврљају и тумарају, хвата и затвара. Услед ове наредбе он је велик разаслао патроле од трећокласаца, који бегунце хватају и доводе их!

Од г. Дуњића сазнадох, да рудничка бригада није у каоничким шанчевима, већ на Делиграду. Ноћас сам баш, рече, добио једну депешу од команданта бригаде рудничке. (Као што се види, Д-р Владан ме је рђаво известно, да ћу наћи Рудничанине у Каонику!)

Кад сам г. Дуњићу казао, да ћу ја да водим Рудничане у Делиград, он ми заблагодари што ће их се курталисати.

Рудничана беше прикупљено у Каонику 180—200 људи, међу њима два водника и неколико десетара. Наредних Сими да им изда тајин, који још од јуче носи из Алексинца. Чим је тајин војницима раздат, кретох се с њима за Делиград.

Кад сам стигао у Делиград, рапортирах команданту Путнику шта је све било самном од јуче, као и да сам му довео из Каоника око 200 војника. Командант ми рече: *Хвала.*

22 и 23-VIII. Одмор у Делиграду. За ова два дана не беше ни амбуланата, ни болесника.

24-VIII. Око 9 сах. пре подне дође наредба, да се одмах крећемо. Просусмо чорбу из казана, и раздадосмо полукувано месо људима. У 5 сахати по подне стигосмо на *Кревете*, и одмах заузесмо положаје према Турцима.

25, 26, 27, 28, и 29-VIII. На нашим положајима, све је мирно. А изгледа, да је и на другим тачкама тако исто? Бар ми не чујемо ни с које стране, ни пушчане ни топовске пуцње.

30-VIII. Са нашег левог крила чује се страховита

пуцњава, и пушака и топова, Пред вече сазнадосмо, да је се данас крвав бој био на *Бобовишту*, и да су наши пребацили Турке на леву обалу Мораве. Боже овесели.

31-VIII и 1-IX. Протекоше на миру.

2-IX. Понестало ми је *хлороформа* и *завојног материјала*. Одох на Делиград, да се снабдем и једним и другим. На Делиграду се упознадох са многим страним лекарима, и милосрдним сестрама.

Једна од милосрдних сестара, беше се припила узаме. Пратила ме је на сваком кораку, и никако да ме остави сама. Она беше ванредно лепа и стасита плавуша, са читавим пластом дуге и густе злаћане косе на глави. Могла је имати 25 до 26 година. Представи ми се као В. В. Н...ска. Пољкиња. Тужаше ми се, да јој је овај вапаш на Делиграду досадно, да се руски лекари и официри понашају према дамама врло неделикатно, и да у њима не гледају милосрдне сестре, које су у Србију дошле да укажу својој словенској браћи Србима милосрђе, већ за нешто са свим друго, нешто ружно и страшно! Са сузама у очима молила ме је, да је ослободим овог несносног друштва. и поведем собом на положај, гди ће моћи на миру да ради посао, због кога је и дошла у Србију.

За време мога бављења у Делиграду од само неколико сахати, уверио сам се да је жалба г-ђе В. противу руских лекара и официра основана. Ни једни ни други нису се према милосрдним сестрама понашали онако, како оне заслужују! Стога се одазвах молби г-ђе В., и доведох је у мој логор, Мислио сам, лако ћу је се курталисати, ако приметим, да није онаква каква ми се представља.

Г-ђа В. провела је у мом логору 12 дана. За то време сазнао сам њену биографију, и познао је боље. То беше ванредно лепа, племенита, паметна и питома жена, из пољске племићске фамилије. Беше високо образована. Говорила је неколико страних језика. Лепо је пртала и малала, а беше и музикална.

Једном приликом дирнух је у шали, да при свем свом образовању ипак незна оно, што свака Српкиња зна — незна

ручни рад. На то ми она такође шалећи се одговори, да и ручни рад зна, и да ће ме о томе уверити. И заиста ме је уверила. — Извезла ми је 6 ванредно лепих уметака за кошуље, какве Руси носе на јаци, прсима и зарукављу!

Руске је официре мрзила г-ђа В., преко сваке мере. Другог дана по њеном доласку у мој логор, радила је нешто пред својим шатором. Ја бех отишао послом, команданту бригаде. Два руска официра, идући с позиције за каоничку механу или Делиград и видећи је саму, сврате и замоле је за чашу чаја. Она их послужила. Руси попише чај, заблагодарише се и одоше, Сутра дан дођоше опет, и доведоше са собом још два друга. Она је се мрштила, али их услужила чајем. Кад одоше, г-ђа В. рече ми: *„Ови људи могу још само једном доћи, да ме посете. Али то ће бити и последњи пут. Никада им неће више ни на памет пасти, да ми дођу у госте.“*

Сутра дан дођоше у исто доба њих 4, 5 познаника и 1 приновљен. И ја бех присутан. Пошто се узајамно представисмо, одпочесмо разговор, док је г-ђа В. варила чај на ватри у једном бакрачету. Кад је са чајем била готова, она нали 5 чаша, и послужила г. г. официре. Мени би загонетно, зашто не нали и себи, па и мени, по једну чашу?!

Официри су пили чај мрштећи се, и правећи што рекао Шваба: *кисело лице*. Пошто попише чај устадоше и пођоше, али их г-ђа В. заустави речима: *„Мени су господо ваше посете непријатне, и ја их не желим. Видите шта сте данас пили, вадећи кашиком из бакрачета и показујући им, суво грмово лишће. Ако се усудите да ме још једном узнемирите, добиће те и што горе.“*

Г.Г. официри направисше: *eine gute Miene zum bösem Spiel*, насмејаше се слатко овој Пољкињиној шали, и одоше да се никада више не наврате на мој логор.

Г-ђа В. била је удата за једним вишим аустријским официром, али је се ускоро по удаји раставила од мужа.

Ја ни данас не умем себи да објасним, како је овако

њежна, анђелски лепа и образована жена, могла да залута чак у Србију, као милосрдна сестра?!

Једног дана доби г-ђа В. од некуда једно писмо, покупи своје ствари, опрости се самном и оде. После 6 недеља добио сам из Кракове једно писмо од ње, у коме ми благодари на гостопримству. На жалост, не могах јој на ово њено писмо одговорити, јер ми не даде своју адресу. И ако бех жељан ма и писмена разговора са онако паметном и племенитом женом.

Враћајући се данас са Делиграда на Крете, видох први пут у животу, обешена човека! На савијутку цариградске паде за Ђунис, поред самог пута, побијена два коца, а преко ових утврђена попречна мотка. На мотци виси човек, кога медуља поветарац! Обешени је млад човек, риђе браде и бркова, и страшно одвратна лица. На њему је црна мантија, а на глави чита, какве носе свештеници у Македонији и Старој Србији.

Изненађен овим призором распитах се, који је овај човек, и зашта је обешен? Рекоше ми да је поп, Бугарин, Черњајевљев повереник!

Једног дана један његов земљак опет Бугарин, који је служио у Межењиновој бригади достави Черњајеву, да је поп и турски увода. Претресосе попа и нађосе код њега нека сумњива писма, и око 500 златних турских мекедија у ћемеру. То беше довољан доказ за Русе, да је бугарски поп и турски шпијун, те га без икакве судске процедуре осудише на смрт и обесише!

3-IX. На креветским је положајима мирно, али се с лева и десна чује, од времена на време, по који топковски пуцањ и прасак пушака.

4-IX. Данас освану леп јесењи дан. Трубе засвираше збор. У тренут ока и официри и војници били су на окупу. Прочиташе нам наредбу команданта војске, генерала Черњајева, којом нам саопштава: *да је војска на Делиграду прогласила Њаза Милана за Краља српског, а Кнежевину Србију за Краљевину.*

Громогласно „ура“ и „живео“ Краљ Милан, орило се брдом и долином из хиљаде људских грла. И ја сам из

свег гласа викао : хура, и живео Краљ Милан, али сам се у исто време питао : *нашто сад ова трагикомедија, и шта мисле најпосле ови Руси са нама?! Ми губимо село за селом, општину за општином, губимо срезове па и целе округе, а они проглашавају Кнежевину Србију, Краљевином! Да чудне ироније!*

Војници су данас добили побољшано продовољство. Пило се и веселило, целог дана!

5-IX. И наше и турске истакнуте мртве страже, измеђају по који метак, а и тобције се узајамно поздраве са по којом гранатом, али ми смо већ оуглгали на те чарке, те нас њихови поједини метци неузнемирују ни најмање.

6-IX. Одјаших са сензом у Рибарску бању, да се окупам. Черкези су пре неколико дана напали изненадно на нашу посаду у бањи, и растерали је. Бањску зграду нису дирали, али су зато направили рушевину од бањске механе. Врата, прозори, клупе, столице, келнерај, све је то поломљено у парам парче. Види се на два места, да су пробали и да запале механу.

У бањи сам остао 2 сахата. За то време не видох живе душе!

7-IX. Од 4 ов. месеца војници су почели полагаати заклетву на верност Краљу Милану по појединим командама. Данас положи заклетву рудничка бригада.

Са Турцима је углављено примирје, за 5 дана. Саопштише нам наредбу главног команданта, да се за то време обуставе непријатељства.

8, 9, 10 и 11-IX. Свугди влада мир и тишина.

За команданта креветског положаја дође нам неки Рус — *мајор Флејшер*, или како га Руси зову, *наш поручник мајор Флејшер!*

Рудничка бригада добила је два руска официра на службу — капетана Емануела Левашова и поручника Лазара.

Капетан Левашов могао је имати 24 до 25 година. Беше малог раста, ситних костију и врло нежан.

Левашов није војник по занату. Кад је Србија огла-

сила Турској рат, он је учио пррава. Одушевљен словенском идејом, Левашов нам дође у помоћ.

Капетан Левашов је једини Рус кога сам познао да ништа друго не пије, до воду! Пиво, вино, ракију, па чак ни кафу ни чај, никада не окуша!

Поручник Лазар једва ако је имао 20 година? По пореклу је Влах, из Бесарабије. Свршио је негде у Русији јункерску школу, и као јункер дошао к нама. Черњајев му даде чин поручника у нашој војсци! Лазар је леп, жив, увек насмејан и добро расположен младих. Морао је бити богат од куће, јер се са империјалима играо, као ми са бакарушама.

Командант креветског положаја мајор Флејшер цлав је, жилав, риђе јарчеве брадице и малих ретких бркова, као да су му длаке што но кажу: *шилом сађене*. Могоао је имати 28 до 30 година. Беше доброћудан, али увек намрштен и важан. При говору, ужасно је гестикულიрао целим телом и млатао рукама. Сигурно услед кратковидости, тако је се говорећи са ким уносио под нос човеку, да си морао од њега одмицати, да ти не избоде очи претима.

Нашим официрима Флејшер није уливао ни најмањи респект, јер беше и сувише лак и детинраст.

Кад је примио команду креветског положаја, уместо да положај обиђе и осмотри, позна његове и јаке и слабе стране, на случај напада и одбране, уместо да позове сву г.г. официре и народне старешине, и са њима се позна, он проводи време у беспослици!

Надајући се да ће ђенерал Черњајев у скоро обићи све наше положаје, па и креветски, мајор Флејшер учи официре и војнике, како треба дочекати главно командујућег. Ђенерал ће нас, вели, кад дође, поздравити са: *здорово браци*, а ви му одговорите: *зравија желајем, ваше превасходство*. „Сад идите г.г. официри и научите ваше војнике овом отпоздраву.“

Сироти наши официри, па и ја са њима, учили смо и учили наше људе овом руском отпоздраву, а што их нисмо могли научити, нисмо ми криви.

Сад долази оно што је најдетињасте, а и најкомичније. — Командант положаја хоће да држи пробу, те да се сам увери, да ли смо војнике добро научили како ваља Черњајева отпоздравити. Људи се изводе и поравњују у фронт дуж пута, који води од Каоника ка креветском положају. Официри су са народним старешинама на крилима својих чета, односно батаљона. И ја сам у строју са мојим санитарским одељењем, позади средине фронта. *Наш поручник мајор Флејшер*, који сад изиграва ђенерала Черњајева, дојури на коњу у највећем карријеру до средине фронта, ту се заустави и повика: *здорово браци*. На овај његов поздрав захори се из хиљаде грла једно опште мумлање, да ни једне речи не разумеш!

Флејшер је незадовољан овом првом пробом, те позива сву г. г. офицере из строја, и вели им: *Господа! Људи плохо здоровајутеја. Прошу вас научит их, как ја приказал.*“

Вратисмо се својим трупама, и почесмо поново учити људе. После поновне наставе, која је трајала више од једног сахата, командант опет дојури до средине фронта. Опет поздрав и отпоздрав.

Ову пробу понављао је промућурни мајор Флејшер неколико пута. И ако од ових проба нисмо имали никакве користи, бар смо се овом приликом слатко пасмејали, и ми и војници.

Цела ова комедија са обуком и пробом беше међутим са свим излишна, јер смо одмах сутра дан чули Черњајева, да војнике поздравља српски, са: *помози вам Бог, браћо!*

12-IX. Данас истиче рок примирју. Черњајев обилазећи војску дуж целе наше линије, дође у 11½ сахата пре подне и на креветски положај са целим својим штабом. На нашем положају остао је само неколико минута, па оде даље.

13, 14 и 15-IX. Ни са које стране не чује се борба.

Од кад сиђосмо с Јавора у долину моравску, писам

имао ни једног случаја *крвавог пролива*, али ми се данас јавише двојица. Узрок катарима прева биће, без сумње, хладне ноћи, а и незреле шљиве на које војници наилазе на сваком кораку, и једу их *нашите срце?*

16-IV. За данас је наређен општи напад на непријатеља дуж целог нашег фронта, од Јастребца до Мораве.

Завојште сам постројено на ивици креветског положаја, позади батерије Марка Цинцар-Марковића за 100 м. и нешто у десно од батерије.

С десног крила иуче наш први топ, на што му готово у истом магновењу одговореше ваљда 20 турских?! Артиљеријска канонада учеста и са наше, и са турске стране. У том стиже и ђенерал Черњајев са својим штабом, на Крете. Поскидаше се с коња и стадоше на једну чистину, од прилике 20 до 25 м. у лево од мога завојшита, да одатле посматрају кретање наших трупа, и ток борбе.

Једна залутала, а можда и намерно на штаб управљена турска граната, паде у њихову непосредну близину. Черњајев поче да млата рукама, и да нешто виче. На то се његова свита распрште, и повуче назад. На чистини остадоше само Черњајев, пуковник Сава Грујић, пуковник Д-р Владан, са још два или три руска официра.

Рудничке батаљоне почеше уводити у борбу. Они су пролазили поред Черњајева, који их је поздрављао са: *помози вам Бог браћо, и срећан вам пут*. Рудничани пређоше ивицу положаја, и спуштају се у шумовиту дубодолину.

За Рудничанима је наступала бригада пуковника Межењинова. Сви леппи, кршпи и здрави људи, у новим чоханим блузама и чакширама. Прави кадровци. Пред једним батаљоном јашно је, на дивном коњу један, виши руски официр, пскићен орденима и тако спреман, као да ће на бал или у сватове! Рекоше ми да је пореклом Србин, и да се зове Прерадовић! Нека ти је халал материно млеко јуначе, које си посисао.

Наша пешадија чим стиђе у долину, отпоче да пуца на непријатеља, док су Турци на њих пуцали још за време снажења.

Сад се већ чује плотунска паљба, и с лева и с десна од нас. Напад је отпочео на целом нашем фронту.

За Рудничанима сам послао болничке патроле, да теже рањене износе из бојнице. И за Межењиновићевом бригадом послао сам моје болничаре, јер ова бригада није имала ни лекара ни болничара.

Како не беше још ни једног рањеника на завојишту, истакох се напред поред Цинцар-Марковићеве батерије, да посматрам напредовање наших трупа. У том се указа из долине један наш војник, корачајући тромо уз брдо. Пупку обесио о лево раме, а десну руку завио рукавом од неке старе масне памуклије, и придржавао је левом — „носи десну у лијевој руци.“ Притрчах му и запитах, је ли рањен? Јесам одговори. Хтео сам да видим рану и да га привијем, али он се отимаше и брађаше. „Остави ме, вели, добро сам привијен.“ Силом му смакох његов импровизирани завој. На његовој завијеној руци, ни трага од повреде! Наљутих се, те га почнем ударати оним масним рукавом по глави. Он се окрете и наже бегати у правцу откуда је и дошао, а ја се надао за њим низ брдо, док га не дотерах до ланца.

Черњајев је гледао ову комичну сцену, те посла Д-р Владана да ме пита, зашто сам јурио и тукао овог војника? Кад се вратих из долине, Владан ме дочека. Испричах му све, и он смејући се оде Черњајеву да и њега о томе извести.

Рањеници почеше већ долазити, на завојиште. Једна болничка патрола, донесе ми рањеног поручника Радоја Ломића на носилима. Сироме Ломић! Турски му је пројектил, просвирао кроз прса. Још беше жив, али крв му куљаше на уста. Почех му скидати блузу, да видим рану. И Д-р Владан дотрча, да му помоћ укаже. Али му се није могло помоћи. Јадни Ломић издахну на мојим рукама са последњим речима: „*несите ме кући.*“ Учинио сам му по вољи. Тело његово испраћено је у његово село Драгољ, гди је и сарањено.

Бог да ти душу прости јуначки потомче, рудничког јунака војводе Ломе.¹

На један сахат после Ломића, донеше ми болничари капетана Левашова. Он је ишао пред својим људима са сабљом у десној, и револвером у левој руци напред, кад га непријатељско зрно погоди. И његова рана беше продорна, кроз прса. Живео је спромах само пола сахата на завојништу. Пре но што ће изданути, поклони ми свој револвер за успомену, и замоли ме да његовој старој мајци пошљем иконнице које су му висиле на врату, о једном сребром ланчићу.

Испунио сам последњу жељу Левашовљеву. Ланчић са иконницама, на којима сам намерно оставио засушену крв овог племенитог брата Руса, послани су његовој ојађеној мајци у Русију.

Капетан Левашов сарањен је у Каонику, преко пута каоничке механе, између две дивљаке. Дај му Боже рајско насеље.

Турци се окомили на Маркову батерију, те је са свију положија засипају гранатама. Изгледа, да им је ова наша

¹ Спрома Радоје! Баш је предосећао да ће данас погинути. Синоћ ми је био гост на вечери. Ми смо комшије на креветима. Наши шатори једва да су 50 м. удаљени један од другог. Испратих га по вечери. Радоје ће ме од једном запитати? „Бога ти докторе, пробијали куршум памуклију?“ Насмејах се овом његовом напвном питању. Пробија не једну, већ и неколико памуклија. Данашњи је барут 5 пута ако не и више јачи од оног, са којим су наши стари у првом и другом устанку ратовали. Зато је тада толико наших јунака са по неколико куршума у телу, легло у гроб. Данас куршум остаје ређе у телу, јер пробија кроз, мањ ако пије дошао из велике даљине. Памук је истина тешко пробојан, и неколико памуклија на одстојању од преко 1200 м. могле би сачувати живот човеку. Али на блиском одстојању, тај панцир не помаже.

Спрома Ломић, који је у свима досадањим борбама био неустрашим, који је у најжешћим окршајима увек био пред својим батаљоном имао је данас на себи сем блузе и кошуље још и једну памуклију и 2 грудњака, и ако беше топло време. Зар то није предосећај опасности? Зар памуклијом и грудњацима није ишао на то, да се спасе смрти, која му је се предсказивала?!

батерија највише јада задала, а и редну им муницијску кару запалила? Бар тако се нама учинило.

Неколико турских граната падоше између мог завојишта и пропланка, одакле је ђенерал Черњајев посматрао борбу. Черњајев се са својим људима повуче више у лево и назад, а и мени нареди да се са завојиштем за 100 м. повучем назад. И ја се повукох, али ни на овом другом месту, нисам био у сигурности. Турске гранате или су прелетале преко завојишта, или падале у његову непосредну близину. Једна паде поред завојишта, распрште се и рани ми болничара, који је баш једног рањеника привијао. На овом другом месту нисам могао остати ни пул сахат. Морао сам се још за 800 м. повући назад, гди сам остао целог дана.

Данас сам имао преко 300 рањеника, међу којима беше знатан број тешко рањених, у прса, трбух и главу, а беше их и са размрсканим костима, горњих и доњих удова.

По подне дође ми на завојиште нека Рускиња, постарија жена неког добровољца Руса. Беше проста из нижег staleжа, али је болничарски посао разумевала врло добро. Она ми је данас много помогла. Хвала јој.

Од кад сам се стацио на овом завојишту, нисам више видио ни Черњајева, ни његову свиту. Око 3 сах. по подне, обиђе ме на завојишту Д-р Владан, да ме анкуражира да истрајем у раду. Нареди ми, да све рањенике пошто их привијем, упућујем у каоничку школу, одакле ће се доцније евакуисати у позадину.

Данашња борба трајала је, кад слабије кад јаче, до 7 сах. у вече. Најјача пешадијска и артиљеријска ватра беше између 3 и 5 сахата по подне.

Радио сам на завојишту до после пола ноћи. Ту сам и преноћио.

17-IX. Зором почеше ми долазити рањеници са околних положаја, који су у јучерањој борби рањени, а остали непривијени. Веле, да су случајно натрапали на моје завојиште! Било их је преко 30.

Данас сам пријатно изненађен! Командант бригаде рудничке, код кога одох јутрус у 7 сах. да га питам, имали

за данас какве наредбе, предаде ми „сребрну медаљу за храброст“, коју ми је подарио командант ибарске војске. Ово одликовање мотивисано је тим, што сам се храбро држао и службу ревносно вршио у борбама 24, 25 и 26 VII на Јавору.

„Сребрну медаљу за храброст“ добио сам и од ђенерала Черњајева, трећег дана по борби на Гор. Адровцу. Сад имам две.

Данашње пријатно изненађење, платио сам са два непријатна. Да испричам. —

Још у почетку овог нашег херојског рата издао сам наредбу мојим болничарима, да износећи рањенике из бојне линије, неоставе ни једну пушку ни фишеклију на бојишту, већ да и ове са рањеницима понесу. Овој мојој наредби болничари су се одазивали. Са јучерашњег бојишта донели су преко 100 пушака Пибодуша, много фишеклија и 1 барјак добровољачки. (Свака чета Меженниковљеве бригаде имала је свој барјак.)

Коморцијама наредих да пушке и фишеклије товаре на кола, одвуку у Ражањ и предаду тамошњем начелнику станице. Коморције су бацили пушке у кола. Мој болничар Михаило Н., механиџа из Бѧра, који ми је био нека мука од куvara, хтео је и он да помогне коморцијама, те дохвати једну Пибодушу која беше пуна, а без сумње и запета за цев, и баца је у кола. У ком је магновењу убаца она се окиде, пуче, и разнесе му полеђину десне шаке. Одмах га привијем и унутим у болницу.

Михаило је и данас жив, али је остао сакат. То беше прва непријатност.

Да испричам и другу. — Враћајући се јутрос од команданта бригаде рудничке свратих у Меженниковљев логор, који беше 400—500 м. више мог логора. Саопштитх дежурном официру, да су моји људи нашли јуче на бојишту један њихов барјак, и замолих га да пошаље кога, да му предам барјак. Дежурни ми изјави благодарност и нареди једном поднареднику, да одмах самном пође.

Ја сам ходом полако јашпо напред, а замном сенз. За нама је ишао поднаредник пешнице, са пушком о ра-

мену. Не бесмо ваљада ни 150 м. одмакли од добровољачког логора, кад чујем иза себе глас: Еј докторе! *Wir sind auch in Arkadien, geboren!* Ни дан дани не знам, шта су ове речи требале да значе!

Освртох се да видим ко то виче, и коме виче. На 20 до 25 корачаји иза мене, угледах само поднаредника. Поднаредник сад продужи: „*ти си докторе на коњу, а ја петиачим. Чекај, да идемо у друштву. Ако ме не сачекаш, сад ћу те скинути с коња!*“ Говорећи ово, он узе пушку на руку, и прилазаше све ближе к мени. Ја га сачеках ван себе од љутине, због оволиког безобразлука. Кад ми приђе на два корака, запитах га, односе ли се оне речи, које је мало час изговорио, на мене? У ком магновењу он изрече, „на тебе“, опсовах нешто ружно, исуках сабљу и мазнух га сечивом по десној руци тако јако, да је пушку одмах из руку испустио. Сеиз скочи с коња, и диже поднаредникову пушку са земље. Поднаредник је јаукао од бола, а ја му ради утехе довикнух: кад ниси хтео доћи здрав у мој логор, а ти хајде сад рањен, да те привијем. То ће ти служити за памет, да у будуће будеш уљуднији и учтивји према старијем.

Поднаредник је дошао замном, на привијалиште. Привио сам га и упутио у болницу на лечење, јер рана на десној мишници беше неколико сантиметра дугачка, и доста дубока.

Барјак сам послао по једном болничару, Межењино-вљевој бригадној команди.

О непријатном догађају са поднаредником, известно сам рапортом још истог дана мога команданта, мајора Пунника. Командант беше увиђаван, те по мом рапорту није хтео да ради ништа. Рече ми само: „*ишло је безобразник тражио, то је и нашао.*“¹

¹ Овде би била прилика, да проговорим коју о нашим добровољцима у опште. Али шта да кажем? Гледао сам их на Јавору и Крветима у првом, а пред Пиротом и Врањом, у другом нашем рату са Турцима. За мене су добровољци *ћев војска*. Иду напред и боре се, ако су расположени за борбу, а ако нису, нико их у борбу не може увести! На њих се никада не може рачунаи, са сигурношћу. Добро-

Генерал Черњајев освану јутрос у Каонику. И он и његов штаб улогорили су се у једном шумарку, на 500 м. испод мог логора.

Говори се, да ћемо ако не још данас а оно насигурно сутра, опет да нападнемо Турке?

18-IX. Преварили смо се. Черњајев није дошао у Каоник да напада Турке, већ је дошао да се брани, јер је сазнао да ће они нас данас напасти. И заиста нас нападоше. Хтели су ваљда да се реванжпрају, за наш прекјучерањи напад?

Око 8 сах. у јутру зачусмо и пешадијску и артиљеријску страховиту пуцњаву, на нашем десном крилу —

вољци би могли корисно послужити само тада, кад би се свакој десетини дао по један официр, као што беше пок. Алекса Дамјановић, неустрашив, и неумолив. Тада би заиста чинили чуда, јер су сви мање више до лудила храбри. Тешко оној непријатељској трупи, на коју би добровољци са оваквим официрима ударили или је дочекали.

Међу нашим добровољцима, и у првом и у другом рату, било је заиста много часних и поштенх људи, које је само идеја ослобођења раскомаданог и подјармљеног Српства, довела у добровољачке легије. Али се мора признати да је било и таквих, који не заслуживаху да се уврсте у редове часних и јуначких бораца за спас Отаџбине. Да ово се докажем, ја ћу навести само 3 примера, из којих ће се најбоље оценити морал појединих добровољаца.

Први сам пример, напред поменуо. Оној сиротој девојцици у Јованчевићу испод Јавора, за мало добровољац неоткиде врат, због тричавих неколико бушених цвацника и једног талпра!

Другог примера био сам очевидца. Да испричам. — Наша војска имала је у првом рату нарочите коморнице — водоноше. Водоноша је на свог коња товарио по 2 буце, од по 30 ока запремне. Ове водоноше беху права благодат за војску, нарочито на маршу кроз села у којима или никако нема воде, или је има, али је сумњива квалитета.

Последњих дана м. септембра пролазило је десетак водоноша бригаде крагујевачке или београдске, сада се не опомињем добро, поред логора Межењиновићеве бригаде, путем између Каоника и крветског положаја. 20—30 добровољаца свију могућих народности зауставише водоноше, поскидаше буце са самара, и пошто се напише извадише из буца чепове, и просуше остатак воде! Па да су се бар на овоме зауставили, водоноше би се вратиле, понова зашпиле воде и однели својим људима у логор. Али обест добровољаца незадовољни се само тим. Кад просуше воду отпочеше буцама ударати о земљу, док их у парцад не-

Градетин Вукања, и даље у десно. Борба је, час са дужим а час са краћим прекидима, трајала до 6 сах. у вече.

Од рањеника са нашег десног крила, који доцне под ноћ натрапаше на мој логор, сазнадох, да је данашња борба била крвава, да смо имали осетних губитака, али смо при при свем том све наше положаје задржали.

19, 20, 21, 22, 23 и 24-IX. На целој нашој линији влада мир.

Крвави проливи учестали. Ноћи осетно захладнише, а наши војници немају на себи ништа више, до гаће, кошуљу, и већ ошљали и отанчали шињел. Зебем од „ср-добоље“.

25-IX. Зором је се чуло неко пушкарање у десно од раставише, дерући се: *„Кад наша команда нема водоноша, недамо да их имају ни друге!“*

Зар то није самовоља и вандализам, коме нема равна?!

Трећи је случај био у Враћи. — Добровољци су добили наредбу, да по паду Враће 19-I-1888 г. пројуре зором кроз варош и гоне одступајуће Турке са Рудничанима. Тако је гласила наредба, команданта шумадијског корпуса. Рудничани се одазваше овој наредби, а од добровољаца једва ако је се једна стотина придружила њима. Сви остали остадоше у Враћи, да ћелепире ако се шта може!

Другог или трећег дана пошто уђосмо у Врању, прегледао је Д-р. Мих. Хаџи-Лазих једну младу Врањанку — Срикињу, по наредби команданта корпуса, којој је један добровољац задао неколико убода ножем, отимајући јој с врата низу златних рубија! Рањена Врањанка познала је добровољца, који ју је напао. И њега је Д-р Хаџи-Лазих прегледао. На његовом образу и рукама нашао је огреботине, које му је сирота жева задала бранећи се од њега.

Да ли је овај зликовац суђен и како осуђен, неznam?

О изгредима руских добровољаца по нашим селима и варошима, кроз које су пролазили, могле би се читаве књиге написати! Али зар и ова три случаја, која испричах, нису довољна, да човек с правом може рећи: *тешко земљи, која за своју одбрану нема довољно редовне или народне војске, но је спала на добровољце, да је они бране.*

Ако се добровољци из ма каквих разлога у опште и у будуће морају прикупљати, најбоље ће бити да се појединци уврсте у редове војске. Од засебних добровољачких команда, биће увек више штете, но користи. То је моје непоколебљиво уверење.

нас. Трајало је само неколико минута. То ми је јавио дежурни логора. Ја нисам чуо ништа. Спавао сам у то време.

Данас пре подне јавише ми се два пешака Рудничанина, *повређена сабљом!* Један је ударен по левој плећки. Рана је неколико см. дугачка, и 1½ см. дубока. Други је повређен по глави. Кожа са темена заједно са косом одваљена за 12 □ см. површине, па пресамићена напред, те рањеник изгледа као да је скалпиран! Ране сам сашио и привио.

Запитах рањенике, пре но што сам их упутно у болницу, ко их је ранио, на што добих одговор: *„пошли смо јутрос са положаја у каонички забран, гди је наша комора улогорена. Јављено нам је, да су неке коморације из нашег села дошле, и донеле нам од куће чисто рубље и нешто заире. Хтели смо послатке да узмемо и разберемо се о нашимма. Два пијана руска официра, који нас уз пут среташе, почеше нас грдити да смо бегунци, и повадише сабље те јурнуше на нас. Као што видите, обранише нас сабљама. Они хтедоше још сећи, али ми одскочисмо од њих, узео смо пушке на руку и рекосмо: да ми нисмо бегунци, но идемо својим послом, да нам се не приближују више, јер ћемо пуцати. Руси нас тада оставише на миру. Они одоше певајући и смејући се на позицију, а ми дођосмо теби, да нас привијеш!“*

Треба ли да коментаришем овај жалосни догађај? Не. Боље ће бити, да оставим коментарисање за сада. Довољно је, што сам овај догађај нотирао.

26-IX. Данас добих једну депешу од главне команде, упућену лично на мене! Депеша је гласила:

Др. Михаилу Марковићу

лекару рудничке бригаде

Крешевска позиција

Придите сеј час к мње, у јенералштабну канцеларију.

ГЕНЕРАЛ, Комаров

Ову сам депешу примио у 9^{1/2} сахати у вече.

Бех у недоумици и изненађен, зашто се позивам у Делиград директно, а не преко свог команданта?!

Показах депешу команданту бригаде Путнику, појашних коња и одјурих у Делиград, гди сам стигао у 11^{3/4} сахати ноћу.

Ђенерал Комаров становао је у једном плаво обојеном дашчаном павиљону, који је, чини ми се, и саграђен само за њега, у непосредној близини делиградске школе? У школи је становао главнокомандујући, ђенерал Черњајев.

Наћох ђенералова ађутанта, који ме пријави. Комаров ме одмах прими.

Кад сам ушао у собу, угледах једног плавог око 40 или нешто више година старог човека, у ђенералској униформи, седећа за столом. Поред њега, или боље да се изразим више на његовом крилу но на столици, седило је једно младо, гараво, лепушкasto чељаде, са живим севајућим очима. На себи је имала блузу кестенасте боје, плаве чакшире од свиленог плиша, а на ногама чизмице са прикованим мамузама. Права Амазонка?

Чим уђох у собу, Комаров устаде од стола и приђе ми. Кад му се преставих, он ми пружи руку. Пошто се руковасмо, Комаров се врати писаћем столу, покупи са њега неке хартије, и пружајући ми их поче говорити: „*Турци су под једним нашим војником наложили ватру, и спалили га жива на градетинском положају. Јуче је одавде изаслана једна комисија у Градетин, да ово варварско дело констатије. У комисији су били: 1 српски, 3 руска и 2 енглеска лекаре. Из ових аката видићете, да се чланови комисије размимоилазе у мишљењу. Док Србин и Руси тврде, да је наш војник жив спаљен, дотле Енглези то негирају. Они веле, да је наш рањени војник лежао поред ватре, ту умро, те га је ватра мртвог опрљила!*“

„Услед несугласности чланова комисије, Српска Влада не може се обраћати Велесилама жалбом, противу овог вандализма турских војника. Стога сам образовао другу комисију, у коју од Срба улазите ви и Лонткијевић, три

друга руска лекара, и она два енглеска, који су учествовали и у првој комисији.“

„Настаните, Бога вам, г. Марковићу око Енглеза, да се са вама сложје, јер то ће бити тешка оптужба пред Европом противу Турака, а огромна добит за нас.“

„Гледајте да ваши извештај добијем сутра, најдаље до 4 сах. по подне.“

Генерал је говорио руски, али ја сам га ипак добро разумео. Као ђак велике школе бех се поред мог друга и пријатеља Светозара Марковића занео *социјализмом*, те сам много читао на руском језику о социјалистичким доктринама. Данас ми је добро дошло, ово мало знања руског језика.

Опростих се са Комаровом. При полазу он ме испрати до врата, и камарадски ми стиште руку. Поклоних се дубоко и њему и његовој дражесној дружбеници, те изађох да потражим Лонткијевића, носећи под мишком акта, која ми је предао генерал Комаров.

Иако ми беше рећи да потражим Лонткијевића, али беше тешко наћи га и дању, па у толико теже ноћу у овом вазару на Делиграду.

Ишао сам на све стране и распитивао, док једва на једвине јаде сазнадох да је Лонткијевић ту у близини, у једној сељачкој кући. Беше 2 сахата по поноћи, кад га нађох. Пробудих га, и саопштих му наредбу Комаровљеву.

Сирома Лонткијевић, онако стар, слаб и веретизан, устаде одмах и оде да се састане са Русима и Енглезима, који су у кампону одређени, и да спреми за њих и за себе кола. Ја остадох у његовом стану, прилегох на његову постељу и заспах мртвим сном.

27-IX. У 5^{1/2} сах. у јутру дође Лонткијевић са Русима и Енглезима. Енглеским лекарима беше се придружио и један дописник, неких енглеских новина.

Пошто се узајамно представисмо један другоме, и пошисмо по чашу чаја којим нас је домаћин послужио, кретосмо се за *Градетин*. Они на тројим колима, а ја на коњу.

Овај жалосни случај који је се десно нашем војнику, интересантан је у сваком погледу, те вреди да се опише детаљније.

Турци нападеше зором 25-IX изненадно наш Градетински положај, којим је командовао неки руски мајор. После кратког пушкарања наши напустише положај, и повукоше се дубоко у шуму.

При овој чарки нестало је једног нашег војника. Нико није знао, шта је се десило с њим?!

Командант се пред вече реши, да изгубљени положај отме на јуриш. Што смислено то и учинио. Нападе Турке свом жестином, растера их и заузео изгубљени положај.

На отетом положају нађоше наши војници поред једног убијеног низама, и свог несталог друга, мртвог. Он је грешник при јутрошњем нападу рањен од Турака, у десну слабинку. Зрно је пробило јетру. Турци га затекоше још жива, скидоше одело с њега, пободоше 4 коца у земљу, привезаше му руке и ноге за коље, а под њим наложише ватру, коју су непрекидно подстицали, док грешник није испустио своју мученичку душу!

Наши га војници нађоше у овако разапетом положају мртва, кад отеше положај. Под његовим леђима још тињаше ватра. Командант положаја нареди те га скидоше с коља, и одмах телеграфом извести о овом грозном вандализму главну команду у Делиграду.

Јуче 26 ов. м., изаслана је лекарска комисија на лице места, да констатује ово турско зверство. Чланови комисије, као што сам напред поменуо, не сагласише се у мишљењу, те сам ја данас требао да склоним Енглезе, да приступе већини и потпишу протокол!

Одкуда је баш мени пала у део ова мисија, нисам никада умео себи да објасним?!

Кад смо на Градетински положај стигли, гроб је ископан и леш извађен. (Леш је одмах закопан, чим је комисија јуче извршила преглед.)

Леш је лежао пред нама. Лопткијевић, ја и она три руска лекара, прегледали смо најсавесније сваки део тела, док Енглези неће ништа да чују о поновном прегледу! „Ми смо, веле, извршили преглед јуче, и дали своје мишљење, при коме остајемо и данас“.

Па зашто сте онда долазили с нама, кад ништа о поновном прегледу нећете да знате, запитих?

Одговор беше: „из љубопитства, да видимо шта ћете ви да радите!“

Овај неуљудни одговор Енглеза, јако ме је наљутио. Ја сам у неколико прилика у свом животу зажалио, што сам школован човек. Као нешколован ја би људима ове сорте, као што су ови енглески лекари, другаче доказивао, шта је часно, поштено и на науци основано. Енглези хоће пошто по то да прикрију један очевидан турски вандализам, својим софизмима. Они се не стиде да негирају и фалсификују медицинску науку, да би постигли свој циљ! И данас сам зажалио што носим титулу доктора, јер сам се као доктор морао уздржавати да не планем.

Прићох једном од енглеских лекара, који ми је изгледао озбиљнији, и који је говорио доста добро немачки. Ухватих га за руку, и готово силом довукох до лепа. Показах му изгоретину на леђима у површини 30 до 35 □ см. Учиних га приметним на пликове око изгоретине, од којих многи беху већ попрскали. Обратих му пажњу на интензивно црвенило коже до пликова, као и на то, да је кожа на леђима и слабинама у колико даље од пликова, све блеђа.

Зар не видите, рекох му, сва 4 степена, које дејство јаке топлоте изазива *на живи организам*? Зар не видите на леђима, гди је ватра непосредно дејствовала изгорелу кожу и мускулатуру, до ове пликове и Erythem, и најпосле интензивно црвенило, — хиперемичју, — која се даље од изгоретине постепено све више губи, да кожа постаје најпосле нормална?

Овако реагира јака топлота само *на живи организам*, док је дејство ватре *на мртви организам* — *леш* — са свим другаче. Ватра изгори и опрљи само оне делове, докле непосредно допире. У околини нема ни пликова, ни Erythema.

Ви сте се у вашем одвојеном мишљењу изјаснили јуче, да је по свој прилици рањени лежао поред ватре и ту умро. Ватра је се доцније разбуктала, дохватила одело умрлог и ово спалила. И ви тим хоћете да објасните изгоретину на леђима, пликове, Erythem, и т. д.

Имали и трупке логике, у овом вашем тврђењу?! Ни ви јуче, ни ми данас, поред свег тражења ненађосмо ни једног парчета од одела малтретираног војника. На основу вашег мишљења, одело је морало све изгорети. Није ли тако? Али у том случају, да је све одело на нашем мртвом војнику изгорело, зар неби и цео леп у колико га хаљине покриваху, био опрљен? А шта ми видимо? Видимо изгоретину само на леђима!

Сваки логично мислећи човек, па у толико више ви као лекар и стручњак у овим питањима, у чију савесност не сумњам ни најмање, морате признати, *да је под нашим војником за живота горела ватра.*

И Лонткијевић и сва три руска лекара, помагали су ме, изјављујући своју сагласност са мојим говором.

Ја сам говорио у највећем узбуђењу. За време мога говора приступи лешу и други енглески лекар, а за овим дође и коресподент енглеских новина, држећи у руци оловку и парче хартије на којој ме је цртао.

Дали услед мог објасњења, какве патолошко анатомске промене изазива дејство ватре на живи и мртви организам, или услед моје узбуђености за време говора, Енглези се после кратког споразума сагласише са нама?

Протокол написах српски, који Енглезима преведох на немачки, јамчећи часном речи, да је немачки превод дословно једнак српском.

Протокол сам предао Лонткијевићу, да га однесе ђенералу Комарову.

Опростих се са свима. Они одоше за Делиград, а ја се вратих на креветски положај.

Ни данас не знам, да ли је се Српска Влада користила овим протоколом? Јели се жалила европским силама на овај турски вандализам, и јесмо ли имали каквог успеха?

28, 29, 30-IX и 1-X. За ово неколико дана није било борбе, али су се и наше и турске предстраже посведневно поздрављале са по којим пушчаним метком.

2-X. Наредбом главне команде, наименован сам данас за команданта централног завојишта, у Каонику. По-

ред рудничког санитетског одељења, добио сам још 150 болничара на службу, из других команди. Сем болничара, упућени су ми на службу и три руска лекара, девет милосрдних сестара — седам Рускиња и две Српкиње, (г-ђа Драга Молеровић и г-ђица Стана Стојиљковић). Најпосле, стављени су ми на расположење 6 ордонанаса коњаника, неколико великих амбулатских кола, и 56 државних коња, ремонта за запрегу.

Данас у подне напустих логор, доселих се у каоничку школу, и примих нову команду. У школској авлији разапех мој шатор, под којим сам ноћивао.

До 4 сахата по подне, бех готов са уређивањем моје нове команде. Лекарима, милосрдним сестрама и болничарима, прописао сам дужности за све евентуалности, које могу наступити. Сваки је од њих знао своје место, и шта има да ради. Одредио сам и степене старешинства, како би унапред знали чија ће се слушати.

Око 10 сахата ноћу отпоче страховита плотунска пуцњава дуж креветског положаја, која је трајала више од пола сахата. И незнајући ко пуца, ми или Турци, појурих на креветски положај. Са собом сам повео једног лекара, и 25 болничара.

На Креветима сазнадох да су Турци пуцали, но нико неумеде објаснити, зашто су пуцали?! Са наше стране није испаљен ни један метак.

Остао сам на Креветима, до пола ноћи. Пошто се пуцњава непонављаше, вратих се са људима у Каоник.

3, 4, 5 и 6-X. Ових дана свуда је мирно. И наша и турска војска прикупља се, и концентрише на појединим тачкама. Турци су се и сувише нешто узмували на њиховим положајима!

7-X. Киша, која је почела падати још јуче, сишпа и данас. Осетно је захладнило. Од густе магле која се спустила, немогуће је распознати човека на 5 метара.

У 7^{1/2} сах. пре подне, отпочеше грувати топови и пуцати пушке на нашем десном крилу, а мало доцније и на Креветима. Турци су нас свом жестином напали, али се наши јуначки држе и бране.

Ток борбе нисам посматрао. Слушао сам само пуцњаву пушака и топова. Рањеници ми причаху, да су се у данашњој борби одликовали нарочито Рудничани и Чачани. Чачани су се, веле, тукли с Турцима, прса у прса. У појединим моментима борбе, кундацима су један другог нападали и хватали се за гушу,

Борба је трајала до заранка. Говори се, да су нам Турци отели данас 3 шанца на десном крилу?

У 9 сах. пре подне, дошао је на централно завојшште први рањеник. За њим навалише други у десетинама. Преко 300 рањеника имао сам данас, који дођоше директно са бојишта, на моје завојшште. Но сем њих, долазили су ми и са других завојшшта већ привијени, да се код мене одморе и окрепе.

Ја сам још јутрос, кад сам прву пуцњаву чуо, наредио, те је скувана јака говеђа чорба у једном великом казану за рањенике. Сем чорбе, рањеници су добијали на мом завојшшту и вина и ракије, које сам још пре два дана припремио.

Данас сам извадио 12 куршума, који се и по форми и по тежини разликују од оних, које сам до сада вадио. Ови су куршуми тањи, дужи и лакши од досадањих.

Више од половине рањеника евакуисао сам на великим амбулантским колима, на мојој комори и комори разних команда, које сам могао прикупити. Друга мања половина рањеника лежала је по ходницима, собама и авлији школској. Моји ордонанси јурили су на све стране да траже кола, али их не нађоше. Вратеше се празних шака.

Између 7 и 8 сах. у вече, дође Д-р Владан у каоничку школу. Како уђе у школску авлију и угледа на траву лежеће рањенике, он повика: „Командант завојшшта!“ Одазвах му се. Како ме угледа, он поче да виче: „*Шта ће ови рањеници овди? Зашто их нисте евакуисали? Гди је ваша позната досадања енергија и т. д.*“

Одговорих Владану, да рањенике нисам могао евакуисати из простог и јединог разлога, што немам кола на расположењу.

На овај мој одговор Владан се дрну. и повика колико га грло доноси: „*Никаква ваша правдања нећу да чујем! Рањеници морају бити евакуисани још вечерас. Нађите кола из ока, из бока. Гди ћете их наћи, то је ваша ствар!*“

Пошто ово изговори, он нехтеде ни улазити у школску зграду, већ изађе из школске авлије, а мене остави сама да размисљам, гди је то *око и тај бок*, гди би могао наћи подвозна средства за евакуацију рањеника?!

Бенерал Черњајев дошао је данас пред вече са својим штабом из Делиграда у Каоник. Са њим је дошао и Д-р Владан. Черњајев је одсео у каоничкој механи.

Један мој ордонанс, кога сам изаслао у околину да хвата коморџије, врати се и рече ми да у једној ливадници испод механе поред друма који води за Крушевац, има преко 50 кола, али је вели то Черњајевљева комора, те није смео да удара на њу. Тај ме глас овесели. Узех собом 10 болничара и три ордонанса, и са њима сиђох у ливаду. Коморџије се разбашкариле. Шале се и разговарају, а по неки од њих Бога ми и певуца! Повичем на коморџије, да одмах прежу. Оставих само шестора кола за која ми рекоше, да носе искључиво Черњајевљеве ствари. Остале доведох пред школу, потоварих тешко рањене, а лакше упутих пешнице у Ражањ.

Рањенички трен пратила су три ордонанса и 20 болничара. Ордонансима наредих да се журе, и комору зором врате у Каоник.

Сутра дан сам тек сазнао, да сва та комора не беше Черњајевљева. Било је око 25 коморџија крагујевачке и крушевачке бригаде. Умешали се људи у штабну комору, и употребили ту прилику да се мало одморе. Али им је, као што се види, пресео одмор.

Око 9^{1/2} сах. у вече дође поново Д-р Владан у школу. Кад виде да су рањеници евакуисани, беше сав блажен. Потапша ме по рамену и рече: „Браво Мико, ја сам се томе од тебе и надао.“ Ова Владанова похвала беше ми

пријатна, јер имам уверење да је Владан сâм неуморим раденик, да је иницијатор и администратор коме нема равна. Као старешина истина је до педантности строг, али је зато правичан. Сваком свом млађем признаје рад, и сва-чије заслуге истиче у свима приликама на видик. А то се мора поштовати, јер такве су старешине у нас реткост.

Саопштих Владану, да сам данас неке нове пројек-тиле видно и показах му један од ових. „То треба да зна и командант“ рече Владан, узе ме за руку и одведе у каоничку механу.

У механи је врло као у мравњаку, од добро распо-ложених руских добровољаца. Једном руском официру, без сумње командантовом ађутанту, рече Владан, да има нешто да саопшти главнокомандујућем. Одмах смо били примљени.

Бенерал Черњајев и пуковник Хорватовић, седели су за празним столом. Свећа је горела у соби, али не беше на столу, но на патосу, те и Черњајев и Хорватовић беху у полу тами.

Д-р Владан рече команданту зашто је дошао, а ја извадох неколико пројектила из џепа, и изручих на сто.

Черњајев подиже свећњак са пода, узе један пројек-тил у руку, и пошто га је дуже време са свију страна посматрао и на длану одмерио, повика! *Ето оружја но-вејшеј системи — Хенри Мартинија — Паулије Англи-чање, послали их Туркам, што би убиват Христијан!* Главнокомандујући се не устави само на овом објасњењу, већ настави грдити Енглезе небираним речима.

Оставих Владана са Черњајевом и Хорватовићем, а ја се вратих у школу, гди сам радио до пола ноћи, јер су нови рањеници са разних положаја пристизали.

8-Х. У 5^{1/2} сах. у јутру добих наредбу да напустим ка-оничку школу, да одмах идем у Ђунис, и ту постројим гла-вно завојште.

У 8 сахати у јутру, био сам већ у Ђунису. Десно од друма, идући ка ђуниском мосту, постројих завојште у авлији једне напуштене сељачке куће. Ова је кућа уда-љена од ђуниског моста за 3 до 3500 м. На капији иста-кох два барјака — обележје „Црвеног Крста.“

И данас пада киша, али то не смета ни нама ни Турцима, да се узајамно поздравимо са по којом гранатом. Изгледа ми, да су данас артиљеријесте особито расположене за шенлук!

На десном нашем крилу, чује се од времена на време и пуцањ пушака.

Пред вече дођоше ми неколико рањеника, чак из *Шиљеговаца и Гребца!*

9-X. Добих наредбу из главне команде, да упутим неколико болничара са завојним материјалом у шанчеве на вис „Св. Нестор“. Послао сам једног поузданог десетара и 10 болничара. Њима се придружи драговољно и једна милосрдна сестра — Рускиња.

И данас је чарка на нашем десном крилу. Бар отуда се чују пуцњи пушака и топова.

Са десног крила дођоше ми пред ноћ неколико рањеника, а са креветског положаја дође 5 рањених Рудничанина. Од њих сазнадох да је креветски положај данас напуштен, и да су се рудничани повукли у каоничке шанчеве!?

10-X. Пљусак. Небо превучено црним облацима. Осетно хладно. Дан прође без борбе.

11-X. И данас пада киша, како Бог хоће. Али Турци и при овој непогоди, нападоше наше десно крило. И са јужне стране Ђуниса, из долине моравске, чује се пуцњава.

Од рањеника упућених у Ражањ и Јовановац сазнадох, да су се наши на десном крилу повукли назад на целом фронту, и да су нам Турци заузели и запалили велики Шиљеговац, Каоник и још нека села?!

12-X. Ситна киша са суснежицом.

Наша је се војска заиста, услед јучерање изненадне навале турске, повукла назад. Наши су на десном крилу заузели висове око *Чокићиног гроба*, повише села *Гаглова*, *Мали Шиљеговац* и даље у десно. Рудничани су у каоничким шанчевима. Око Мораве пред Ђунисом, напуштен је нижи терен. Сва је се наша војска повукла на ђуниске висове, и око св. Нестора. Ово све бележим по причању рањеника, којима непоклањам много вере. Али кад ми све

то исприча и један рањени руски официр, који прође поред мога завојштва идући за Делиград, морао сам веровати.

13, 14, 15 и 16-X. Киша непрекидно пада, час са суснежицом, а час без ове.

Артиљерија се узајамно поздравља. Данас 16. прво су почели пуцати наше, док осталих дана почињаху пуцњаву обично турске топције.

Ноћас сам био непријатно изненађен свађом и лармом, мојих милосрдних сестара — Рускиња. Оне су све спавале у једној соби, а руски лекари до њих у засебној собици. Ја сам спавао у авлији под шатором. Њихова ме ларма, пробуди. И руски лекари и ја, муку смо имали да их измримо.

17-X. У 7^{1/2} сахати ујутру отпоче грмљава топова и пуцањ пушака плотунима, на нашем десном крилу.

Немајући никаква посла на завојштуру, ја сам још јутрос у 5^{1/2} сах. готово по мраку изјашио на ђуниски вис. Предосећао сам озбиљност данашње борбе, те сам хтео да видим прве моменте напада и одбране.

На десном нашем крилу, пуцњава са сваким минутом све жешћа.

Око 9 сах. пре подне, отпоче кретање турских колона према св. Нестору. Напред је гамизала пешадија у густим масама, а за овом на 1500 до 2000 м. коњица, у развијеном фронту. Кретање турских трупа пратиле су њихове музике.

Турска артиљерија пуцала је без прекида на наше положаје, а наша је одговарала пуцајући час на наступајућу пешадију и коњицу, а час на артиљерију.

Кад се турска пешадија приближи нашим предстражама, отпоче пуцати, на што и наши почеше одговарати. Но ово пуцање беше у ветар, јер растојање између турских и наших трупа било је најмање 2000 м., ако не и више.

Турска пешадија пође сад убрзаним кораком напред. То изазва још чешћу плотунску пуцњаву на њих, од стране наше. За мене већ не беше место, на ђуниском вису. Сиђох с виса и дођох на моје завојште.

Гледајући с виса безбројне турске колоне, које се про-

тиву нас крећу, и наше већ разређене 3 бригаде на св. Нестору и Ђунису, био сам на чисто да данас наше положаје неможемо одржати, мањ ако нам сам Бог недође у помоћ.

Рањеници почеше наваљивати са свију страна. Моје болничке патроле које сам на вис изаслао, долазе једна за другом доносећи теже рањене. Сви смо у послу, и лекари, и болничари, и милосрдне сестре.

Сва амбулантска и коморцијска кола која имам, и која сам могао прикуштити, стоје запрегнута на друму пред авлијом у којој је завојште. Оперирани и теже рањени пошто се привију, смештају се у кола и испраћају за Ражањ.

Одавно сам приметно, а данас ми је јако пало у очи, да моји послушни и савесни болничари нису подједнако расположени према свима рањеницима, које са бојишта доносе! Кад донесу рањеног Србина, они су озбиљни, хладни и намрштени. Не говорећи никуде ништа остављају рањена Србина, узимају празна носила и враћају се на бојиште, да и другим рањеницима на које наиђу укажу помоћ. А кад рањеног Руса донесу, без разлике био то официр или редов, они су весели и весели, па чак и разговорни, као да су учинили нешто више но што им је дужност! Изгледа ми, да својом веселошћу хоће да охрабре и развеселе и рањеника? Спустијајући носила, рећи ће обично који од болничара: *ево господине докторе донели смо брата Руса*. Непојамно. Као да им рањени Србин, није брат?!

У овом рату ја сам стегао уверење, да су наши војници у опште према Русима, били и сувише нежни и пажљиви. Нарочито су им болничари били одани. Они су се отимали ко ће пре рањеном Русу помоћ да укаже, понесе га из бојиште и донесе на завојште.

Откуда оволика нежност, пажња и љубав наших људи према Русима, неумем себи да објасним?!

Путем крушевачким поред авлије у којој сам радио, врви свет као на вапнару. Пешаци, коњаници, коморције, сељаци, жене, деца, све је то грабило да се дохвати мо-

ста и пређе преко Мораве, док на целом нашем фронту грме топови и грокћу пушке!

Ово одступање пешадије без икаква реда — о коњници нећу да говорим, јер је нисмо ни имали у првом рату — задавало ми је бригу. Изгледало ми је, да су старешине већ испустиле команду над својим људима?!

Још пред подне наредно сам, да се пакује. Руске лекаре, милосрдне сестре и све болничаре, сем 25 Рудничана, испратно сам са комором у Делиград. Самном је остала добровољно једна хрома милосрдна сестра — Марија Б. Док лекари и остале милосрдне сестре хитаху да што пре у сигурност дођу, она се сама понуди да самном остане. Хвала јој. Б. беше одвојила и иначе од других милосрдних сестара на мом завојништу, својом болничарском спремом и милосрђем према нашим рањеницима. Б. ми је вршила наркозу при операцијама.

Нови рањеници пристижу једнако. С ово мало људи, који су ми остали, једва отаљавам посао.

У подне или нешто доцније, прође Марко Цинцар-Марковић са својом батеријом поред мога завојништа, долазећи од Каоника и идући к Ђуниском мосту. Марково ме је одступање узнемирило, јер познајем Марка као одлична и куражна официра, који не напушта без велике нужде заузети положај према непријатељу.

Око 2 сахата по подне бех у највећем послу, кад од једном, на 20—30 м. позади завојништа, свали се с брда маса пешака, међу којима беше доста и руских добровољаца. Могло их је бити 120—150 људи. И они се упутише Ђуниском мосту.

И за мене већ беше крајње време, да напустим Ђуниш. Кретох се и ја за пешацима, и стигох пред понтонски Ђунишки мост и не слутећи какво ме тек изненађење чека на мосту!

Пред мостом стоји читав вод пешака, с пушком на руци. Не дају никоме да приђе мосту. Веле: *не може се преко моста. Мост је покварен!*

Угледах заиста да су 2 понтона изашла из реда, и

стрче мимо остале, низ воду. Понтоњери су доводили бегунце понтоне у ред и увезивали.

Згледали смо се и питали у чуду, откуда баш сада у овом најкритичнијем моменту, да се поквари мост?!

Једни говораху да је неком *паметном* старешини пало на памет, да мост са свим дигне, и тим спречи продирање Турака на десну обалу Мораве! Тек што су веле понтоњери почели по овој наредби да дреше понтоне, дошао је други старији и опозвао прву наредбу, те се сад мост доводи у ред. Трећи најпосле веле, да ни једно ни друго не стоји у ствари, но су се понтони покидали услед огромног терета?

Ко ће знати гди је права истина? Но било како било, тек нама на левој обали Мораве, пред поквареним мостом, беше хладно око срца.

Турци дошли до под Гаглово, а овди се већ пењу на ђунски вис.

На Крушевац не можемо да одступимо, те нам је ђунски мост једина одступница.

Пред мостом кркљанац од људи, коња и кола. Нове масе пешака спуштају се трчећим кораком низ ђунски вис, и јуре к мосту. Турске гранате већ прелећу преко наших глава. Два или три наша топа на десној обали Мораве у лево од моста пласирана, пуцају на Турке, да ко савњим бране наше одступање!

За себе се нисам плашио. Јашио сам добра коња за кога бех сигуран, да ће ме изнети на другу страну. Али баш да ме коњ и не изнесе, препливаћу Мораву. Но језа ме је подилазила кад погледам на моје болничаре, и на ову масу јадне пешадије. Шта ће бити са њима, шта ли са мојом хромом милосрдном сестром? Њима не остаје ништа друго до да скачу у Мораву и подаве се, или да их Турци живе похватају?

У зло доба, понтоњери доведоше мост у ред. Маса навали на мост. Прелаз беше доста опасан, јер услед гужве, гурања и потискивања напред, неколицина је се њих стрмоглавило с моста у воду. Понтоњери су их спасавали. Хвала Богу сви су спасени, нико се није удавио.

Комична беше једна сцена, којој сам се слатко насмејао, и ако не бех расположен за смеј. — Један коморција вођаше предамном своју кобилицу, на улару. Њој се ваљада не допадале ово гурање и мување, те кад бесмо на сред моста она скочи у Мораву, и повуче собом и свог газду те и он бућну у воду, јер не хтеде пустити улар из руке. Срећом, и коба и коморција, издераше здрави и читави на другу страну обале.

Пред вече био сам у Делиграду, гди нађох моје људе и комору, сем великих амбулантских кола, која се још не беху вратила из Ражња и Јовановца.

Преноћио сам у Делиграду, у једним коморцијским колима. Намерно нисам хтео да преноћим у механи, која беше пуна руских лекара, фелдшера, милосрдних сестара, официра и добровољаца.

18-X. У 5 сахати у јутру, извукох се испод арђева. Лако одевен и неспреман за зимску кампању, цвокотао сам од зиме. Снег покрио земљу, за неколико сантиметара. Одох у горњу делиградску механу, гди нађох масу руских официра, лекара и милосрдних сестара. Милосредне сестре које беху под мојом командом, почастипше ме чајем, те се мало загрејох.

Око 8 сах. изађох пред механу да се сунчам, јер сунце беше грануло. Од једном загрме топ са ђуниског вуса. За првим пуче ускоро и други. Граната из првог испаљеног топа прешипа Делиград, док друга паде у долину између горње и доње делиградске механе, и распрште се. То Турци траже сигурно одстојање између Делиграда и њиховог новог положаја на ђуниском вису, помислих?

Неки руски официри, који на први пуцањ истрчаше из механе, рекоше, да Турци шенлуче из наших топова, које смо јуче оставили на Ђунису?

Око 10 сах. пре подне пројури поред горње механе *тројка*, у којој је седео главнокомандујући ђенерал Черњајев, са још једним вишим официром руским. Тројка беше опкољена козацима, који су јахали с лева и десна од кола.

За Черњајевљевој тројком, низаху се каруце за каруцама пуне официра из штаба главне команде. Каруцама слѣдоваху штабне коморције.

Командант и официури његовог штаба, одоше у Парћин.

Бенерал Черњајев извршио је своју мисију. Сад напушта и бојиште и војску, и иде да се одмара на стеченим лаворикама!

Јутрос грану сунце, али нас није дуго грејало. Од једном се навукосе црни облаци. Киша са суснежицом, поче попово да пада.

Алексиначким друмом у правцу ка Рајњу, отегао се низ сељачких кола, у која су запрегнути ситни воџићи или кравлице. На кола набацане паћве, софре, треножне столице, ватраћи, вериге, бакрачи, тепсије, качице, пољаве, губери — сва сељачка имаовина. То су бегунци из оближњих села, које је наша војска јуче и ноћас напустила, те и они морадосе оставити своја огњишта.

Кола прате старије и млађе жене, девојке, шипарице и деца. По која од ових бедних жена носи сисанче на грудима, увијено у дроњаве пелене. Поред кола терају овце, крмачу са прасадима, јуницу, ждребе, а у ругама носе ћурке, петлове и кокоши. Лица су им тужна, бледа и испијена. Готово су сви боси. По нека од жена гласно кука и нариче, а већина тужно уздишћући корача каљавим друмом поред својих кола.

Спасавајући свој злеуди живот од обесних Черкеза и Турака, они беже, незнајући ни сами гди беже? Беже у неизвесност остављени сами себи, јер су им оцеви, мужевни и одрасла браћа далеко од њих, на војној служби.

Душа ме и данас заболе, кад се овог тужног и жалосног призора сетим.¹

¹ Сећам се свега, с болом у души. Сећам се Калипоља, Јавора, Гор. Адровца, Кревета, Ђупса, Ншора, Марковог Калета, Горце, Камаре, Грделце, Моштанчког поља пред Врањом и т. д. и т. д.

Колико је српске крви натопило ова бојишта, колико је српских бораца оставило своје кости на њима? Колико је мала српских држав-

У 4 сахати по подне добих депешу од шефа санитета главне команде из Параћина, у којој ми наређује, да се одмах кренем за Ражањ. Са собом да поведем све људе и комору. У Ражњу да останем, док он другаче не нареди.

У 6^{1/2} сахати у вече, био сам већ у Ражњу.

Јако сам прозебо. Неосећам се добро. Грозница ме тресе, а несносне болове осећам у свима зглавцима.

Данас ми је слава, мој патрон *св. Лука*. Припалих му воштаницу, помолех се Богу и легох у постељу — праву постељу после 4 месеца и 3 дана. Заспао сам задовољан, што после толико времена имам крова над главом.

19-X. Зором ме пробуди депеша из Параћина, да се одмах враћам натраг, и постројим завојнице на Цариградској пади у *Рујевичком потоку*, и да упутим 2 лекара или лекарска помоћника у манастир *св. Роман*. (Њад сам јуче пошао из Делиграда за Ражањ, мени се сами ставише на расположење још 3 руска лекара и 1 фелдшер, поред ових које већ имам, те и они пођоше самном).

Одмах сам се одазвао овој наредби. У Рујевичком потоку провео сам цео дан беспослен.

У 9 сах. у вече вратих се у Ражањ на преноћиште.

20-X. Лапавица је престала још јуче у подне, али нам место лапавице данас освану снег.

Јавна за време првог и другог нашег рата са Турцима, упропашћено? То износи на милионе!

Па ипак, ми смо све те огромне жртве прежалили, јер смо њима откупили независност, проширили границе наше Отаџбине, и нашу малу Кнежевину уздигли на степен Краљевине.

Дан прогласа Краљевине славилa је свака, па и најсиромашнија кућа у Србији. Овај је дан дочекиван од свију српских грађана сваке године, с највећом радошћу. Али се највећи људи, које овај свечани и епохални дан за Србију и цело Српство, избрисаше из народних празника!

Да би се додворили новом режиму, они плунуше на просуту племениту српску крв, и расејане кости српских војника по разним бојиштима, и ако је само та крв, и ако су само те свете кости малу Кнежевину Србију направили Краљевином, признатом од свију Велесила.

Докле ћеш трпети племенити српски народе, да се политички никоговићи, дрекавци и спекуланти, шегаче са твојим — српским светињама?! Хоће ли овоме бити једном краја?

Око 10 сахата пре подне, прође кроз Ражањ Књаз Милан. Он оде на Делиград, да обиђе војску. Из Делиграда је се Књаз вратио, и прошао кроз Ражањ, у 3 сахата по подне. У Ражњу се није задржавао, већ продужи пут за Параћин.

Око пола ноћи добих писмо од главне команде из Параћина, адресовано: *Д-ру Мики Марковићу, начелнику санитета делиградске војске*. Охо помислих кад писмо примих, и сувише велики авансман! У писму ми се наређује да се вратим у Делиград, и тамо постројим једну или 2 болнице, по потреби и мојој увиђавности, и да у опште радим како сам за најбоље нађем, да наши рањени и болесни војници неостану ни у којој прилици, без лекарске помоћи.

Дуго сам размишљао о томе, како и зашто баш ја — један паланачки докторић ни чувен ни виђен — да будем наименован за начелника санитета делиградске војске, код толиких виших и нижих активних санитетских официра, код толиких по плати, положају и годинама службе, старијих грађанских лекара?! Право да кажем, тада нисам умео ничим другим да објасним оvolико одликовање, до једино личном симпатном шефа војно санитета према мени.

Данас, као већ зрео и практичан човек, објасњавам ово одликовање са свим другаче. — Газда има 2 коња у запрези. Један је од њих жустар, те запиње свом снагом уз брдо, да му кичма пуца; док је други прилењ те вуче само толико, колико тек да се види да је и он у запрези. Прилењи више парадира, но што вуче. Газда их истина храни и негује подједнако, али више воле жустрог, но лењог коња. Па поред свог волења, кад дође до густог, газда шиба бичем љубимца, јер у њему има вере и поуздања, а мрзана оставља да вуче колико му се свиди! Тако ти је исто и у људском животу!

21-X. Кренуо сам се зором за Делиград. У Делиграду сам био већ у 7 сах. у јутру. Јавих се команданту делиградске војске, пуковнику Јоци Ђорђевићу — Шваби, који је већ имао извештај, да сам наименован за начелника санитета делиградске војске.

У горњој делиградској механи постројих болницу, и отпочех рад у њој.

Командант доби наредбу од главне команде из Параћина, *да се непријатељства обуставе, јер је закључено примирије са Турцима на 2 месеца.*

Око 2 сах. по подне, дођоше ми у болницу 11 наших рањених пешака. Турци су их напали јутрос у једном шанчићу, између Мозгова и Делиграда. Турци, дакле, невермају примирје! О овом случају, усмено сам рапортирао команданту делиградске војске.

22-X. Пријем амбуланата и рад у болници.

У подне добих депешу од Д-р Владана, у којој ми честита „*Таковски крст*“, којим ме је одликовао главнокомандујући, за услуге указане нашим рањеницима на бојишту. *Дакле 2 сребрне колајне за храброст, и Таковски крст на прсима,* изнесох из првог Српско-Турског рата.

23-X. Рад у болници. Већи део слободног времена проводим у друштву Јоце Петровића мајора, који беше шеф штаба у команди делиградске војске.

24-X. Добих наредбу из главне команде, да предам дужност најстаријем лекару, а ја да се кренем за Гор. Милановац, и примим управу тамошње резервне болнице.

Ова је наредба баш на време стигла, јер бех озбиљно оболео од *ревматизма*.

25, 26 и 27-X пробавио сам на путу, за Гор. Милановац.

28-X. Примих редовну дужност окр. физикуса рудничког, и управу резервне болнице, у којој застадох нешто више од 100 рањеника и болесника.

Д О Д А Т А К

Изасланик неког хуманог друштва енглеског, *Самарићанин Фром Хумфри Сандвит*, остао је још неко време по свршеном првом српско-турском рату у Србији, указујући материјалну помоћ сељацима напних пограничних села, које су Турци и Черкези поналили и опустошили. Овај добри човек, поред помоћи у храни и новцу, који је пострадалима давао, подизао им је чак и кућице на њиховим згариштама.

Пред повратак за Енглеску, г. Сандвит или из сопствене побуде, или по наредби друштва које га је у Србију послало, хтео је да учини још једно племенито дело. Хтео је да награди једног *Србина лекара*, који је се у овом рату најбоље одликовао стручном спремом и пожртвовањем за наше рањене и болесне војнике, са неколико стотина фуната штерлинга.

Г. Д-р Сандвит није хтео да прави избор сам, већ је се обратио комесару за приватну помоћ, пуковнику Д-ру Сави Петровићу с молбом, да му он именује личност која његову награду заслужује.

Како је се Д-р Сава за све време рата бавио у Београду, њему је рад наших лекара на бојишту био непознат. Да би се молби г. Сандвитовој могао одазвати, Д-р Сава је распитивао команданте, више и ниже официре, па и војне и грађанске лекаре, учаснике у борбама, да од њих сазна, који од наших лекара заслужује Енглезову награду?

После дугог распитивања и већања, награда је досуђена мени. Д-р Саву писам тада лично познавао, а он мене још мање.

Распитујући о мом раду на бојишту. Д-р Сава није се зауставио само на томе, већ је распитивао и о мојим личним особинама. По подацима које је добио, он је створио у себи уверење, да сам горд и сујетан човек, и врло добар Србин. (Ово ми је сам Д-р Сава причао много година доцније, кад се познадосмо).

Услед стеченог мишљења о мени, Д-р Сава саопштавајући г. Сандвиту да мене треба наградити, саветовао му је, да ми нипошто не нуди новчану награду, јер сам и сувише горд и осетљив, те ћу му новчану награду одбити и новац му вратити. Овом савету додао је, да ће најприкладније бити да ми се у место новца да какав поклон, ради успомене.

И данас благодарим пок. Сави, што је ово деликатно питање овако паметно решио, јер би иначе довео у неприлику и Д-р Сандвита и мене. Мени би истина као сиромасу човеку добро дошло 10—15 хиљада динара, али као Србину, који је у овом рату вршио само своју дужност, новчану награду ни под каквим условима, и ни од кога не бих примио. Новац бих вратио, што би без сумње увредило Д-р Сандвита.

Д-р Сандвит послушао је савет Д-р Саве, и у место новца послао ми је један богат и скупоцен хируршки етви, са својеручним писмом, које гласи:

To Michael Marcovich

From Humphrey Sandwith who admires the skill, energy, and humanity which has characterized the young Servian doctor during the war.

Belgrade 1 Dec. 1876.

(Михајилу Марковићу од Хумфрија Сандвита, који се диви вештини¹ енергији и човечанским осећајима, којима је се одликовао млади српски доктор за време рата).

¹ Д-р Сандвит посматрао ме је једном приликом у делиградској болници, при оперисању. По свршеној операцији он ми приђе, рече ми своје име, стиште ми руку и проговори неколико енглеских речи, које ја истина нисам разумео, али сам их протумачио, да ми честита на раду?

Ово г. Сандвитово својеручно писмо са хируршким етвином, послао ми је пуковник Д-р Сава Петровић у Гор. Милановац, преко рудничке бригадне команде.

И хируршки етви и писмо Сандвитово, пропраћа Д-р Сава својим писмом, које гласи:

Господине,

Радујем се, што вам је у део пао мали, али од срца поклон Д-р Сандвита енглеског лекара, јер знам да сте и веће што заслужили, вашим радом и заузимањем за наше јадне рањенике и болеснике.

Будите добри те ми одговорите да сте етви примили, а добро би учинили, да одговорите и доктору Сандвиту.

1—XII 1876 год.

Београд.

Ваш поштоватељ
санитетски пуковник
Д-р С. Петровић

ДРУГИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ

1877.—1878. ГОДИНЕ

ДРУГИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1877. И 1878. ГОД.

Русија је огласила рат Турској. Њена је војска већ прешла Дунав, и крвави се с Турцима. Црногорци и Румуни, савезници су руски. А Срби? О Србима, неће Русија ни да чује. Преко свог конзула у Београду *Карцова*, Русија нам поручује да се главом не шалимо, да поново улазимо у рат, већ да мирујемо!

Цела Србија беше запрепашћена оваквим понашањем Русије, према нама! Питали смо се у чуду, зашто нас Руси отурају од себе?! На ово питање, нико и ништа није умео тада одговорити. Доцније нам је све објаснио, *Сан-Стефански* уговор.

Руска је политика овим ратом ишла на то, да велику Бугарску створи само *номинално*; а стварно да сама добије једну своју губернију на обали доњег Дунава и дунавског ушћа, која би се простирала од Црнога до Егејског мора! То је данас за свакога јасно, као дан.

Русија отура Србију од себе, и поручује јој да мирује! А зашто? Ево зашто. — Чим Србија огласи рат Турској, Турци би хтели не хтели морали одвојити извесан део војске, коју имају према Русима, и упутити је на нашу границу. Тим би у неколико била олакшана акција Русима, те би стајали у обавези према нама као својим савезницима. А Руси баш то нису хтели.

Руској политици није ишло у рачун, да по срећном свршеном рату Србија с правом тражи онај део турског земљишта, који она својом војском поседне. Повећањем Србије, сузиле би се границе „Руске Велике Бугарске“. Ето, зашто су нас Руси отурали од себе.

Данас је руски план провидан за сваког. Но Плевна их је помела, те га не моглоше у целини извести онако, како су желели и хтели.

Наши државници и јавно мњење у Србији, беху у недоумици шта да се ради? Данас су сви ратоборци, сви хоће да се поново газни у рат, па куд пукло да пукло! *Кад нас Русија не прима у друштво, ми ћемо ратовати сами за свој рачун, као што смо и до сада радили*, говорило се у целој Србији. А већ сутра дан све је охладнело, те нико и не помисља више на рат. Тако је се расположење мењало из дана у дан! Овој нашој несталности не треба се ни најмање чудити, јер заиста беше и опасно и ризично, угазити поново у рат с Турцима, без јака и озбиљна савезника.

Неизвесност хоће ли бити рата или ће се без овога проћи, трајало је подуже. Једног дана пронесе се радосна вест по целој Србији, да је Књаз Милан са својим премјер-министром Ристићем отишао у *Плојеште*, у главни стан Цара *Ослободиоца*, да је Цар примио нашег Књаза врло љубазно, и одобрио му да и он огласи рат турској царевини.

Сад бесмо на чисто, с питањем о рату. *Маћушка Русија* смисловала је се на нас, и примила нас за своје савезнике. Рат је дакле на прагу, и ми са највећим нестрпљењем очекујемо наредбу за мобилизацију и концентрацију наше војске.

На 3 или 4 месеца пре, но што је питање о поновном нашем ратовању са Турском решено, добио сам једно писмо од Д-р Владана у коме ми у поверењу саопштава, да је његовом иницијативом, а по одобрењу Књаза Милана, наше друштво „Црвеног Крста“ донело одлуку, да на руско-турско бојиште пошаље Русима у помоћ један санитарски одред. Наш „Црвени Крст“, хтео је се тим, бар колико толико, одужити браћи Русима за онолика добротинства, која су нам они у прошлом рату указивали. Овај санитарски одред имао би једног шеф-лекара — команданта, 3—4 лекара — ординаријуса — толико лекарских помоћника, око 80 болничара, 16 великих амбулантских кола са запрегом, и т. д.

Д-р Владан вели даље у свом писму, да ће он овим санитарским одредом командовати и пита ме, на случај да

се ова његова намера оствари, би ли и ја пошао на руско-турско бојиште?

Нисам хтео писмено да одговарам Владану, већ дођох у Београд да му лично одговорим на ово питање. Састадох се са њим и рекох му, да његову понуду примам драговољно. Заблагодарих му, што ме је се овом приликом сетно, и што ми ставља у изглед, тако озбиљан и хуман посао.

Намера нашег друштва Црвеног Крста остала је неостварена, јер је и Србија ускоро за тим ушла у рат.

Ово испричах само с тога, да се види, да је и Књаз Милан био у прво време неодлучан, да ли Србију још једном да увуче у рат с Турцима, или да мирује по савету Русије?

На неколико дана, пре но што је обнародована мобилизација војске, позва ме пандур у начелство. Јавих се начелнику Н. А. који ми најзваничнијим тоном рече: *„Команда рудничке бригаде јавља ми, да јој је потребно још неколико коморџија са товарним коњима. Ви сте данас окружни физикус у оставци, и немате никаква удела у војсци, па послужите бар као коморџија. Ја ћу одмах саопштити бригадној команди списак нових коморџија, у који ћете ући и ви. Спремите све што коморџија са товарним коњем треба да има, да сте готови кад вас војна власт позове“.*

Шта сам знао да радим, но да послушам наредбу? Имао сам коња те купих само самар, 2 вреће, покровац и једну кракасту тољагу. Истина ћу, помислих, мало смешан изгледати као редов коморџија, са две сребрне колајне за храброст и „Таковским крстом“ на прсима, које сам из првог рата изнео! Али то не чини ништа, нека је само ред у војсци. Ни колајне ни крст, не морам прикачити на прса.

Моји познаници официри, који пролажаху кроз Милановац, идући из Београда у своје команде — Чачак, Ужице — причаху ми, да је министар војни примио велики број ђака медицинара у службу, са платом од 10—15 дуката месечно, а да градунраним лекарима, странцима, плаћа месечно по 50, па и 60 дуката!

Кад сам ово чуо мени сину кроз главу: *па ти би „МОЈЕ УСПОМЕНЕ“*

у овим приликама куд и камо више користио српској војсци као лекар, но као коморџија. И кад министар не тражи тебе, потражи ти њега.

Написах и испратих депешу министру војном, и ставих му се на расположење, пошто сам без опредељења. (Не рекох му, да сам већ коморџија) Од министра добих још истог дана одговор, да ме прима за привременог војног лекара II класе, и упућује ме команданту рудничке бригаде на службу. Скидох самар с коња, оседлах га и јавих се команданту.

Дужност бригадног лекара, до тада вршио је ђак берлинске медицинске школе, Светозар Атанасијевић. Светозар постаде сада мој помоћник.

Тек много доцније по свршеном рату, сазнадох, колико је копаља поломљено између Врховне Команде и министра унутрашњих дела, због мог наименовања за бригадног лекара рудничког! Министар је пошто пото хтео да останем на служби у округу и резервној болници у Милановцу, док се Врховна Команда узјогунџла и силом ме задржава при трупи, стављајући министру на расположење за округ и болницу, једног по годинама старијег лекара од мене.

Најпосле је Врховна Команда победила, и ја остадох код војске.

У овој борби о мојој маленкости најинтересантније је то, што је Врховна Команда била тврдо уверена, да сам ја министров *протезе*, и да ме он заклања и брани од ратних штрапаца и опасности, задржавајући ме у округу, док у ствари, беше обратно. Тадањи министар полиције послао би ме чак на *Камчатку* или *Сахалин*, кад би могао, само да нисам у додиру с војском. Министар ме је, по извешћу својих полицајаца, сматрао као човека из кола тополских побуњеника, те је се бојао да ћу као такав бити опасан елеменат за војску, у којој и иначе врп. Међутим, ја данас дајем часну реч, да о тополској побуни нисам имао ни појма, и да би и сада, после толико година, све провокаторе ове побуне најмирнијом савешћу осудио на смрт, па ма ко они били и ма како се звали. Ја их

сматрам за најординарније политичке спекуланте, кад су могли у овом епохалном тренутку за Србију и цело Српство, изазивати перед и одрицање послушности у војсци. *Сматрам их за издајнике Отаџбине.*

Да нисам био љубимац тадањег министра полиције најбољи је доказ, што ми је полиција на месец дана по мом одласку на границу претресала стан, тражећи ма шта што би ме могло по тополској афери компромитовати.

При претресу стана, полиција је нашла у фиоци мог писаћег стола неколико писама мог доброг друга социјалисте Светозара Марковића, Аћима Чумића, Милана Пироћанца, и још неких мојих пријатеља. Сем писама нашли су међу мојим књигама и „Преодницу“, од професора Лицеја Исидора Стојановића, у којој поред осталог беше описана и трагична смрт српског војводе Кара-Ђорђа. Преодница ми је остала од оца, у наслеђе.

И писма и „Преодницу“ полиција је конфисковала. Полиција у то време беше моћна и страшна. Част, иметак, па и живот грађана Србије, зависили су од полиције. Најчаснији, најбогатији и највиђенији људи нису били сигурни, да им полиција, ако јој то иде у рачун, не створи какву кривцу и преда их суду. Срећа беше још једина, што тадање судије, и ако стручно неспремнији, но што су данашњи, беху савесни људи, те је се полициска обест често ломила од чврстину судијског карактера.

Мобилизација је наређена. Војска је се почела прикупљати на зборна места 15-XI-1877 г.

Рудничка бригада требала је да се крене на границу 21-XI из Гор. Милановца, али на успутним станицама не беше спремно ни хране за људе, ни фуражи за стоку. С тога смо пошли тек 25-XI у 6 сах. у јутру, пут Крагујевца.

Пионири и болничари завоћили су у *Бараму*, а пешадија у околним селима крај друма — *Рогојевцу*, *Кикојевцу* и *Кутлову*, у кантонманима.

26-XI у 9 сах. пре подне, искупи се цела рудничка бригада пред кутловачком механом, гдн смо положили заклетву на верност *Књазу и Отаџбини.*

Заклетва је требала да се изврши тек сутра дан у Крагујевцу, али због побуне неких крагујевачких батаљона, заклесмо се данас у Кутлову.

У 10 сах. пре подне, кретосмо се напред; у 5 сах. по подне били смо у Крагујевцу, гди смо и заноћили.

Још јутрос у Кутлову чули смо, да је било неког метежа у Крагујевцу, а сад сазнадосмо детаљније како је побуна почела и како је се свршила, као и како су се неке војне старешине у овој прилици не војнички понашали! Но пошто то не спада у ратне белешке, нећу ни да пишем о томе.

27-XI. Полазак из Крагујеваца у 6 сах. ујутру. Конак *Баточина*.

28-XI. Полазак за *Јагодину*, гди смо и преноћили.

29-XI. У *Параћин* стигосмо у 2 сах. по подне.

30-XI. Одмор у *Параћину* за целу војску, али не и за мене.

Данас је извршено комбиновање кадроваца, са народном војском.

Одмах по подне донесе ми ордонас команданта II шумадијске дивизије пуковника Љубомира Ивановића службено писмо, у коме ми саопштава да сам наименован за шефа трупних лекара II шумадијске дивизије, и наређује ми се да се одмах спремам за пут, јер се штаб креће кроз један сахат за *Јовановац*.

Опростих се са рудничком командом, и јавих се новом команданту на службу. У 3 сах. по подне кретосмо се на пут. У први сутон стигли смо у *Јовановац*, гди смо заноћили.

1-XII. Командант са својим штабом продужи пут. Конаковали смо у *Соко-Бањи*. Преноћио сам у једним коморцијским колима, под арњевима. И ако је Соко-Бања варошица, не могах наћи ни једне једине постеље ни у механама, ни у приватним кућама. Све је војска окупирала, која је пре нас дошла.

2-XII. У 4 сахата по подне стигосмо у *Књажевац* — Ко је Књажевац познавао пре првог нашег рата са Турцима, данас га неби познао! Остале су само рушевине.

Човек неможе да представи себи черкеско-турски вандализам, док не види ове рушевине.

3-XII. Одмор у Књажевцу.

4-XII. Кретање напред. Заноћисмо у селу *Бурдимо*, које су Черкези прошле године спалили. Преноћисмо у једној земунци, јер у целом селу нема ни једне куће.

Снег је повише колена. Температура — 15 С°.

5-XII. У 11 сахата пре подне стигосмо на *Пандирало*. Наш ђумрук и механу спалили су Турци, у прошлогодишњем рату. Од механе су остали само зидови. Преко зидова изукрштане греде, а преко ових набацано сено, да брани од кише и снега. Права кровњара. У кровњари заузете све стаје. У једној је телеграфска штација, у другој командант Ивановић са својим шефом штаба, мајором Рафом Милетићем, а остале су резервисане за команданта шумадијског кора, ђенерала Белл-Марковића и његов штаб, које очекујемо сутра. За мене опет нема места. Не остаје ми ништа друго, до да се као и обично сместим у каква коморцијска кола под арњеве.

Тимочани су још јуче прешли турску границу, и посели *Бабину Главу*. Данас пређе границу и један део шумадијске војске у правцу села *Доброславице* — раскршће пиротског и видинског друма.

За нашом војском пређох и ја, на турско земљиште. Са собом сам повео и две пољске болнице. Једну сам постројио у *Мириловској кули*, а другу у *Јаловик Извору*. У првој оставих Д-ра Рада Петровића, а у другој Д-ра Михаила Хаџи-Лазгића са лекарским помоћником Мпланом Радовановићем. Пошто овај посао доврших. вратих се на *Пандирало*.

6-XII. С нестрпљењем очекујем долазак шефа санитета шумадијског кора, мајора Д-ра Лазе Докића. Ја сам силом околности узурпирао његову власт, те радим и наређујем као да сам ја шеф санитета шумадијског корпуса. Ваљада ће Д-р Докић доћи данас, са командантом кора?

Пред подне доби Ивановић депешу од Врховне Команде, упућену на команданта корпуса, коју он у његовом

одсутству отвори. У депеши наређује Врховна Команда: *да се све шумадијске пољске болнице врате у Књажевац.*

Ивановић ми предаде депешу са наредбом, да одмах по истој поступим. — *Како враћање пољских болница на овој цичи и зими, завапих?! То је безумље, г. пуковниче. Тимочка војска прешла је границу, а за њом и један део наше. Тимочани за сада немају ни једне болнице, а ми смо построили само две, о чему вам још нисам ни рапортирао. Шта ће бити од наших рањеника и болесника, ако пољске болнице вратимо чак у Књажевац? Од границе до Књажевца има више од 50 км., а то је на овој цичи и по оваквим снежним сметовима, више од два дана хода. Рањеника можемо имати а и немати, али ћемо сигурно имати велики број болесника и промрзлих. Они ће неминуно сви пропасти, ако их будемо евакуисали чак у Књажевац.*

Преклињао сам Ивановића да о свему овом извести Врховну Команду, да би се обуставило извршење ове наредбе. Ивановић ми у кратко рече, да он наредбу старијег мора да послуша, али ми дозвољава да болнице не враћам одмах, но да сачекам команданта кора, који данас стиже на Пандирало, па да радим онако како он нареди.

Ђенерал Бели-Марковић дође на Пандирало, али без шефа санитета. Д-р Докић задржао је се негде на путу.

Јавих се на рапорт ђенералу и упозорих га на штетне последице, које ће неминуно наступити за наше рањенике и болеснике, ако се пољске болнице врате у Књажевац. Ђенерал ме пажљиво саслуша, узме ме за руку и одведе у телеграфску станицу. Телеграфисти нареди да се веже са Врховном Командом и откуцава, а мени да говорим све оно што сам њему рапортирао. Ја сам говорио у име ђенерала, а телеграфиста је откуцавао.

Кад сам довршио говор, изађосмо из станице. Сад ћемо чекати одговор од Врховне Команде, рече ђенерал. За сада нека остану болнице, гди су.

Том приликом изјави ми ђенерал благодарност, што сам на своју руку постројио већ две болнице.

На ову депешу, упућену Врховној Команди, никада

никакав одговор није дошао, или је можда и дошао, али мени није саопштен.

Шумадијске пољске болнице остадоше уз војску, и пратили су ову на свима њеним кретањима за време целог рата.

Пред вече рече ми пуковник Иваковић у поверењу, да је се рудничка бригада узбунила и неће напред. ОDMA појаших, и одох Рудничанима.

Крагујевчани и Рудничани беху концентрисани на друму *Доброславица, Бабина Глава*. Састанем се са командирима и неким водницима. Све моји добри познаници. Почех разговор са њима о узбуни. Они ми рекоше, да су Крагујевчани навели Рудничане да откажу послушност.

Из разговора видех, да су и неки од њих у дослужку са својим војницима, те отпочех да их саветујем да умире своје људе. Апеловао сам на њихов патриотизам, упозорио их на опасност у коју доводе и себе и своје људе, ако остану непослушни. Упознадо их са досадањим успесима руске војске. Рекох им, да ћемо само уз овако моћног савезника као што је братска нам Русија, сада или никада осветити *Косово*, да ћемо вратити што је некада наше било — *Пирот, Ниш, Софију, Лесковац, Врању, Скопље, Прилип, Призрен и Приштину*, па ћемо можда чак пзићи на море, до *Солуна!*

После овог мог говора, опростих се са командирима и водницима. Они одоше војсци, а ја се вратих на Пандирало, гди стигох доцне у ноћ.

Командири и водници успели су, да умире Рудничане. Једном од командира, ако се не варам Чукљевцу командиру моравског батаљона, одузета је команда као посве сумњивом?

Ласкам себи, да су моји савети много више дејствовали на умирење Рудничана, но све опомене и претње команданата.

И ове и прошле ноћи спавао сам у колима. Температура је — 17 C°. Ноћас је нападао толики снег, да сам био стварно снегом завејан у колима. Снег ме је истина бранио од зиме, али сам се сутра дап дерао из петних

жила и звао у помоћ да одгрну снег, да би се могао извући испод арњева.

7-XII. Данас у 7 сах. у јутру, пређе и пуковник Ивановић границу са својим штабом. У Темској смо законачили. Ту застадосмо тимочке батаљоне, које ће шумадијске трупе сменити. Тимочани се крећу против *Ак-Паланке*.

Војска II дивизије шумадијског корпуса стиже доцне у вече за нама у Темску, те се смена није могла извршити данас. Обе војске, и Тимочани и Шумадинци, заноћише у Темској.

Пуковник Ивановић одседе у кули неког бега. Ја велим кули, јер је тако зову мештани, а у ствари то је један обичан наш чардак. Цео је доњи спрат штала за овце, коње и стоку, а на горњем су две собе и једна кујница. У једној је собици ошак, а у другој је била некада намештена плехана пећ, коју су без сумње однели мештани? Ошаклију беху заузели капетани Љуб. Бајаловић и Микхоковић, а собицу без пећи, Ивановић и ја. Око неко доба ноћи, пробуди ме Ивановић. „Молим вас г. Мико, рече, дођите да спавамо заједно. Ја се смрзох од зиме. Ваљада ћу се загрејати уз вас.“ Устадох са свог лежишта, сламе, и легах поред њега. Ивановић је имао један душечип и јорган. Бацих моје ћебе преко његовог јоргана, и занста нам беше топлије.

8-XII. Наше трупе поседоше положаје, на којима су били Тимочани. Тимочани одоше према *Ак-Паланци*.

У штабу смо остали данас, само Ивановић и ја. Шеф штаба, мајор Раша Милетић, отишао је још јуче на Бабиницу Главу, ради неког споразума са командантом тимочког корпуса, а ађутант капетан Крста Шећевић, однео је неко извешће ђенералу Бели-Марковићу.

Пред подне, упаде у нашу собицу један млад сељак. Рече да се зове Дојчин, и да је из села *Сопота*. Плачним гласом поче причати команданту, како су дванајест заптија Турака дошли у његово село, да вуку храну за низаме на *Нилиору*, и зоб и сено за њихову стоку. Морали смо им вели Дојчин дати све што су од нас захтевали. Дали смо им и двадесет саона за вучу. Заптије остадоше у селу

да товаре, а ја побегох овамо да те молим господине, како се Бог моли, да нас с твојом војском спасаваш ове беде.

Пошто Ивановић саслуша Дојчинову молбу нареди једном ордонансу, да зовне командира ескадрона Н. Тр. Ескадрон беше у нашој непосредној близини.

Командир дође, али беше у абнормном стању. Ноге су га једва држале, а језиком је преплетао, да му се ни једна реч није могла разабрати. Ивановић га изгрди и најури. Затим се окрете мени и рече: „Молим вас г. Мико, узмите ескадрон овог п., отидите у Сопот и ослободите село арамија ако можете. У борбу се немојте упуштати ако видите, да у селу има много Турака.“

Овој Ивановићевој наредби, која ме је истина изненадила, али право да кажем, која ми беше пријатна, одмах сам се одазвао. Појашних коња и поведох ескадрон. Самном пође добровољно и професор француског језика крагујевачке гимназије *Остоја*—Пољак. Он је у нашем штабу изигравао команданта стана. Поред ескадрона, ишао је Дојчин пешнице. Он нам је показивао пут.

Јашући пред ескадроном, зачух за собом коњски топот. Окретох се да видим ко јури за нама, и на моје велико изненађење угледам командира ескадрона.

Код нас Н. стиже, запиташ га куда иде? „Па идем са мојим људима, одговори смешећи се. Ваљда не мислите да ћу остати иза мојих људи!“ Мене је командиров одговор и његово држање, изненадило! Пре пола сахата оставих га у абнормном стању. А сада? Седи у седлу, као да је за ово прирастао! Па и језик му се одрешо!

Овом сам тек приликом видно, шта чини дисциплиновани, а можда и урођени осећај дужности, код војника и официра?!

Село Сопот лежи у једном котлу. Чим се испесмо на ивицу котла, угледах ред саона гди се пењу уз брдо у правцу ка Нишору, које су пратиле заптије на коњима.

Дан беше хладан али ведар, а сунце обасјало. Наредих да полуескадрон сјаши и преда коње. Пешаци се расуше у ланац и почеше слазити низ брдо у село. Командир ескадрона, *Остоја* и ја, ишли смо пред ланцем.

Рекох војницима да избаце неколико метака у вис. На први пуцањ заптије се обазреше и кад нас угледаше, оставише саоне и стругнуше карцијером уз брдо.

Сиђосмо у село. За непун четврт сахата, све се село скупи око нас. Нико не беше празних руку. Сваки је од њих носио по нешто — пљоску ракије, четурицу вина закићену сувом кадившцом, парче погаче, спра или сланине. Са очима пуним суза, али суза радости, они су нас поздрављали и нудили.

Оставих само десет људи у селу, а са осталима се вратих у Темску, да известим команданта, како сам његову наредбу извршио.

Ако се не варам, пред вече су дошле две чете добровољаца у Сопот, а коњаници се вратише у своју команду?

9-XII. Пре подне обиђох манастир *Св. Ђорђа*. Бех намерао, да у манастирској згради сместим једну пољску болницу. Манастирска је авлија затворена манастирским зградама. Простора има толико, да би се у њима могла сместити цела једна бригада. Али већина стаја беше без врата и прозора. Све су Турци, а без сумње и мештани, разнели! У овако рабатној згради могу рањени и болни по нужди само преноћити, те одустадох од намере да у њој постројим болницу.

Мом команданту пуковнику Ивановићу, десно је се данас велики малер. Враћајући се од ђенерала Белл-Марковића, коњ му се спотакне и падне. При паду нагњечи му леви кук и колено тако несрећно, да је ужасне болове осећао. Морао сам ушприцавати морфијум, да му болове ублажим. Леву ногу, у којој је осећао обамрлост и хладноћу, увио сам у једну овчију кожу. Више није могао јашити. Цео рат провео је, на свима кретањима војске, на колима.

Спрома Ивановић. Беше спреман и храбар војсковођа, али преко сваке мере осетљив, напрасит и сујетан.

11-XII. Данас су изведене наше батерије на *Периште*, према *Нишору*.

Известише ме, да ће наше лево крило само демонстра-

тивно напасти сутра Турке на Нишору, да би их држали у шаху, да венду у помоћ Ак-Паланци, коју ће сутра напасти Тимочани.

Наредих лекару бригаде крагујевачке, Д-ру Димитрију Куфасу, да спреми све што је потребно за сутрашњу борбу, а завојште да построји у селу *Ореовици*.

Данас пред подне стиже у Темску начелник санитета шумадијског кора, Д-р Лаза Докић. Рапортирах му, шта сам до сада радио у име његово. Том приликом начелник ми рече, да је оставио на Пандиралу IV пољску болницу са Д-р Александром Богдановићем и лекарским помоћником Љуб. Весовићем, а трећу којој је командир Д-р Адам Герман, оставио је у *Церови*.

12-XII. Демонстративни напад на левом крилу, извршили су данас Крагујевчани под командом свог бригадара, пуковника Светозара Хаџића. Нападом је постигнуто, што је се хтело. Турци према нама немогоше послати ни једног војника у помоћ Ак-Паланци, те су се Тимочани борили само с оним турским трупима, које беху истакнуте према њима.

По извешћу, које сам данас доцне у ноћ добио од бригадног лекара Д-р Куфаса, у данашњој борби имали смо пет погинулих и тридесет осам рањених војника.

По подне добих наредбу, да ћемо сутра зором напасти турску посаду на Нишору, те да спремим све што треба. Одмах сам позвао лекарског помоћника Светозара Атанасијевића и наредио му, да болничарима изда на руке још вечерас завојни материјал, рањеничка носила и остало, и да ме са својом трупом дочека у 4 сахата у јутру, код наше батерије на Игришту. И Д-ру Куфасу послах такође наредбу, да буде спреман за сутрашњу борбу.

Око 4 сах. по подне одјаших у манастир св. Ђорђа, да спремим сламе и дрва за гориво, како би рањеници, које ћемо у сутрашњој борби имати, преноћили у сувоти и под кровом. Надзорнику манастира наредих, да закоље неколико оваца, скува чорбу и припреми хлеба, вина и ракије за сутра.

Ова ме је спрема задржала подуже у манастиру, те се доцне под ноћ вратих у Темску.

13-XII. Тачно у 4 сах. био сам на Игришту, гди већ затекох Светозара са својим људима. О расвитању још не беше ни помена. Свугде мир и тишина. Наша пешадија нечује се, ни да је жива!

Посумњах, да синоћна наредба није промењена? Можда данас неће ни бити напада, или ако га буде почећемо доцније, а не у зору као што наредба гласи?

Нишорски положај, који су Турци утврдили, лежи истакнут и одвојен од осталих околних узвишница. Са северне стране, с које ћемо нишорско утврђење напасти, стрм је одсек, покривен снегом од 0,70 до 0,80 м. дебљине, Одсек се спушта у једну дубодолину, која дели Нишор од нашег положаја.

Са наших положаја до турских откопа на Нишору, нема ваљада више од 1300 до 1500 м?

Чекајући да чујем живост у нашем логору, размисљао сам о томе, како ће наша пешадија ако се по мраку не спусти у дуболину, бити изложена непријатељској ватри за време силажења, као и да ли ће се наши људи моћи успети уз ову стрмен, покривену тако дебелим снегом?

Питао сам се, не би ли било паметније да оставимо Турке на Нишору, а ми да идемо право у Пирот? Турска посада на Нишору и Будим Делу осечена је од Ниша Тимочанима, који су већ у Ак-Паланци, а биће осечена и од Софије, чим ми уђемо у Пирот. Тада ће Турци сами напустити и Нишор и Будим Дел, и разбећи се куд који.

Тако сам ја лапчки мислио, али наше војсковође мисљаху другаче! Њима није дала слава пуковника Хорватовића, који је јуче Ак-Паланку узео, да мирно спавају. те су и они хтели пошто по то, да данас узму нишорске опкопе, на јуриш! Нико од њих да се користи прошлогодњим ратним искуством, нико да помисли, да су фронтални напади на утврђења код данашњег оружја и сувише опасни, нико од њих да се сети, да је у нашем прошлом рату турска регуларна, морално јака, и фанатизирана војска, ретко кад успела да напу милицију напа-

дом с фронта, истера из опкопа. А и кад је успела, овај је успех и сувише скупо платила. Сетимо се само *Шуматовца*. Али наше главешине неће, на жалост, да море свој мозак памћењем шта је тако рећи јуче било, већ хоће са нашом народном војском да узму Нишор на јурпш!

У овом размишљању, остао сам дуже од једног сахата. Наша пешадија још се не јавља жива, и ако је већ први расвптак.

Реших се да не чекам више пешадију, већ да сиђем са својим људима у дубодолину, док се још није сасвим расвануло. Дадох знак за полазак. Почесмо се спуштати. Напред сам ишао ја, замном Светозар, а за њиме болничари један по један. На појединим местима пропадали смо у сметове, до појаса. Спустисмо се у поток, а Турци нас из својих опкопа не опазише.

У потоку наложисмо ватре и сћућурисмо се поред њих, очекујући заказани напад.

Турци нам с виса нису могли нахулити, баш и да су знали да смо у потоку, јер смо у мртвом углу. А да Турци неће напустити свој положај, и силазити низ литицу да нас нападну, били смо више но сигурни.

Тек у подне отворише наше батерије жестоку ватру, противу нишорских утврђења. Мало доцније поче се и наша пешадија спуштати к нама у поток, трчећим ко-раком.

Оно што сам предвиђао и од чега сам зебао, обистинило је се на жалост. Чим су Турци приметили нашу пешадију да у поток слази, отпочели су плотунима пуцати на њу. Док је пешадија до нас у поток сишла, ималисмо преко 80 рањених и пет мртвих војника! Крвљу покапани траг наших рањеника, црвенило је се на снегу, јер су и рањеници јурили к нама у поток на завојиште.

Ови су људи рањени и поубијани, а ни једног метка нису избацили на непријатеља. Дрхтао сам од узбуђења и љутине, што оволике људе жртвовасмо без потребе, без којих смо жртава могли бити, да је и пешадија сишла у дубодолину по мраку, кад и ја са мојим људима.

Мој умни и увек добро расположени Светозар, хтео

је софизмима да ме стиша и умирн, али и ако је често успевао у овоме, овог пута није ме могао умирити. Ја сам грдио и цсовао, што ми је на уста дошло.

Ово је ваљада јединствени случај, да болничка трупа *пре почетка борбе*, пстакне се пред непријатеља, а тек за њом да наступају борци. Ја нарочито наглашавам, *пре почетка борбе*, јер за време борбе често се дешава, да команданти један другог тако изманевришу да се болничка трупа од једном нађе у средини, између два непријатеља.

Наша пешадија спусти се к нама у поток, и поче се уређивати за напад. Напред су ишли стрелци, а за њима остала трупа.

Пењање уз стрмен иде споро. Турци пуцају плотунима. У почетку наша трупа, испреламаним земљиштем, литицама и великим снегом, беше у заклону, али кад доспе до извесне висине, била је и сувише изложена непријатељским метцима. Но и у овој тешкој ситуацији, наша је се пешадија полако пузала уз вис.

Сваког минута слазио је по који рањеник на завојниште, а теже доношаху болничари.

Наша војска у данашњој борби, била је овако распоређена: на нашем левом крилу Крагујевчани, под командом пуковника Светозара Хаџића, на центру Рудничани, који су непосредно на нишорска утврђења напали, под командом мајора Радомира Путника, а на десном крилу Београђани. Београђанима је командовао пуковник Јован Поповић. Батерије беху постројене на *Игришту* и *Равништу*. Оне с Игришта дејствовале су противу Нишора, а са Равништа противу Будим Дела, јер су Турци и на Будим Делу имали посаду и опкопе.

Будим Дел и Нишор стоје један према другоме. Раздваја их само долина, којом иде пут Видин, Доброславца, Пирот.

Ако се неварам, данашњом је борбом дирижирао шеф штаба II шумадијске дивизије мајор Раша Милетић? Командант пуковник Љуб. Ивановић лежао је болан.

На центру, Рудничани су се пели полако уз литицу пуцајући и приближујући се турским опкопима. Кретање напред и на левом и десном крилу, ништо је много спорије.

Од једном, на десном крилу направи се пометња. Београђани почеше нагло одступати, што је још разуме се рђаво дејствовало и на централну трупу — Рудничане, — те и они застадоше, прилегоше у снег, и из лежећег положаја пуцаху на Турке.

Наше трупе, на левом крилу и центру, остале су на месту на коме су се затекле, кад је десно крило почело одступати, и одатле су продужили борбу.

У први сумрак, пуцњава престаде са обе стране. Кад се сасвим смрче, наше се трупе вратише у логор.

Тако је завршена данашња борба, у којој смо имали преко 400 рањених и 30 мртвих војника. По мојим белешкама, качерски батаљон имао је данас највише губитака.

Да ли је требало оволико број људи безцељно и безсмислено жртвовати, на то питање нека одговоре војници по занату.

Сви рањеници са завојашта упућивани су на преноћиште у манастир св. Ђорђе. Имали смо око 30 саона на расположењу, за превоз рањеника.

На завојашту сам радио до 8 сахата у вече, са Атанасијевићем. Тада га оставих сама, а ја одох у манастир да видим како су рањеници смештени. У манастиру сам остао до пола ноћи, указивајући помоћ рањеницима, и поправљајући завоје гди ово беше потребно.

По поноћи вратих се у Темску на конак.

14-XII. Изгледа, да су надлежни ноћас после толиких јучерањих губитака стекли уверење, да је Нишор незаузимљив с фронталне стране!

Данас је наређено, да се 150 до 200 куражних војника из крагујевачке бригаде, који се добровољно јаве, упуте преко *Доброг Дола* на *Чуку*, те зађу Турцима за леђа. Тада је се говорило, да је паметна идеја за ову диверзију потекла од пуковника Халића, коју је командант кора одобрно.

Чим је Халић добио одобрење од команданта, да своју идеју оствари, одабрао је људе и ставио их под команду поручника Степана Степановића. Са пешадијом је пошао и артиљеријски капетан Марко Вучићевић са својим

брдским топићима, који је као старији по рангу од Степана командовао целим одредом.

Овај је одред успешно извршио своју задаћу користећи се густом помрчином, и стигао је на место одредења неопажен од непријатеља.

Данас ме је зора застала у манастиру, те обнових завоје гди беше потребно. По мојој јучерањој наредби, већ је чекало пред манастиром преко 30 сељачких саона. Надзорник манастира спремио је за рањенике више, но што сам захтевао. Дао им је јуче сира, хлеба, чорбе, печења меса, вина, ракије, па чак и кафе. И јутрос врн чорба у казану, за рањенике.

Теже рањени потоварени су на саоне, и упућени у пољске болнице у позадини.

На два сахата по мом доласку у манастир, дође и начелник Д-р Докић. Начелник је готовим новцем платио надзорнику манастира све намирнице, које су утрошили рањеници јуче и данас.

Изгинули у јучерашњој борби донесени су данас у манастир, и ту су сарањени. На гробу им је подигнут велики црно обојен дрвени крст.

Јуче је погинуо у борби и храбри капетан Карановић, који је водио Београђане. Кад Карановић паде, његови се војници разбегоше и оставише га сама. Турци му јадном одсекоше главу. Колико је непријатно видети у опште мртва човека, у толико је страшније видети труп људски без главе! И за мене лекара беше непријатно, кад сам видно обезглављен труп Карановићев.

И Карановић је данас сарањен у авлији манастира св. Ђорђа.

15-XII. Турци су зором приметили наш одред, према себи. Они беху запрепашћени! Наш одред избаци на њих неколико граната из брдских топића, на што и Турци одговорише. То беше сва и наша и турска акција за данас!

16-XII. После пола ноћи Турци напустише Нишор и све остале положаје пред Пиротом, и одступише у разним правцима. Турци су се плашили да им наш одред не зађе

сасвим за леђа и тим их одсече од Пирота, одакле су добијали профијант и доносили муницију.

Чим је наш одред приметно, да су се Турци узмували на Нишору, он је пошао напред, али Турци беху бржи, те их наши немогоше стићи.

Турци су морали у највећој журби напустити Нишор, јер су оставили у шанчевима доста оружја, муниције, седала, запрежног артиљеријског прибора, профијанта и т.д.

Данас пре подне уђоше у Пирот, и Тимочани и Шумадинци.

Грб тимочке војске са Хорватовићем на челу, ушао је у Пирот пре Шумадинаца. Али ађутант II шумадијске дивизије капетан Крста Шећевић са неколико коњаника, ушао је у Пирот читав сахат раније од Тимочана. Шећевић је како се тада говорило, и научио Митрополита и Пироћане, како ће дочекати нашу војску и војсковође.

Тимочане је при улазу у варош дочекао Митрополит, са литијом и грађанством. Митрополит и његови свештеници још не беху ни поскидали одежде, кад се с друге стране Пирота појави шумадијска војска, те и њу дочекаше са истим почастима, као и Тимочане.

Сад настаје ривализам између ђенерала Белл-Марковића и Љубе Ивановића с једне, и Хорватовића и Јеврема Марковића с друге стране. Први доказују да је пад Пирота дело Шумадинаца, док други уписују у заслугу себи, и пад Ак-Паланке и Пирота!

Ова свађа беше и сувише детинјаста, јер је за сваког мислећег човека, па ма и небои војник по занату јасно као дан, да овде не може бити делимичних заслуга за пад Пирота. Тимочани су пошли на Ак-Паланку, а Шумадинци на Нишор. Кад су Нишор и Ак-Паланка пали у наше руке, морао је сљедствено пасти и Пирот. Сарадњом дакле оба корпуса, узели смо Пирот. Но ово што беше јасно за сваког мислећег човека, не беше јасно за наше команданте, нарочито за повинарског јунака и војсковођу Хорватовића. Опијен извештаченом славом, он постаје по кад кад чак и смешан! Јављајући Врховној Команди да је његова војска заузела Пирот, он додаје: „*Турци напус-*

тише Пирот. Пре напуштања запалише варош. Пирот је у пламену. Половину војске послао сам да гони Турке, а другу сам половину задржао у Пироту, да гаси пожар!" Међутим, Турци при напуштању Пирота нису запалили ни једну једину кућу. Тек доцније пошто је наша војска ушла у Пирот, изгорело је неколико кућерака, које су наши војници запалили непажљом.

17-XII. Још јуче у вече наредио ми је начелник санитета Д-р Докић, да постројим у неколико подесних кућа провизорне болнице са 200 постеља. Данас сам сабапне, приступио послу. Изабрах четри турске, и једну еврејску кућу. Оне беху празне. Њихове сајбије оставиле су варош и избегле два дана раније, но што ми уђосмо у Пирот.

Турску болницу у Пироту, примили су два или три тимочка лекара? Ја сам је обшпао из љубопитства. У њој беше приличан број, и болних и рањених нпзама. У болници је највећи неред и нечистоћа, какву човек не може себи да представи! Без сумње су је тимочки лекари доцније довели у ред.

Лекар крагујевачке бригаде Д-р Димитрије Куфас, услед старости и слабости, смењен је са дужности бригадног лекара, и остављен у Пироту да врши службу у болници. Код крагујевачке бригаде, на његово место, дошао је Д-р Павле Стејић.

Тражећи погодне куће за болницу, наиђох у једном сокачипћу којим се излази из Пирота на ак-палавачки друм, на два наша убијена војника. Судаћи по шарама на чарапама, они беху Тимочани. Њима су псп или мачке оглодали усне, образе и хрскавицу носа, те изгледаху ужасно накарађени. Наредих, те лешеве пренеше у најближу кућу намењену за болницу.

О овоме сам одмах известио писменим рапортом команданта вароши Пирота пуковника Јеврема Марковића, и молио га да нареди, да се ова два леша саране што пре. У рапорту сам нарочито нагласно: *да ће овакви призори врло рђаво утицати на наше војнике. Војници несмеју да виде, да се њиховим изгинулим друговима, који су за ослобођење Српства свој живот принели на жртвеник,*

ни толика пажња непоклања, да се бар пристојно саране, но се као мрцине остављају на друму, да пси парче по парче меса са њих мртвих кидају, и кости им глођу и развлаче.

Пуковник Ивановић љут као осица. Ни са ким лепе речи да проговори. Једини сам још ја остао неизгрђен, у штабу. А како и неби био љут?! Он се са својом војском мучио и крвавио на Нишору, а други дошли на готово и засели у Пироту, као да је њихова заслуга што је Пирот пао у наше руке!

Седосмо да ручамо. За столом смо били: командант Ивановић, шеф штаба мајор Раша Милетић, ађутант капетан Крста Шећевић и ја. Жватали смо и гутали ћутећи. Нико речи да проговори. Сваки је од нас осећао и поштовао срчбу командантову. Од једном рећи ће Ивановић Раши: „напишите наредбу командиру А. К. да се са својим ескадроном одмах крене софијским путем у Х. Ту да чека моју даљу наредбу. Ако случајно наиђе на бегунце Турке из Пирота, да их задржи и о томе одмах ме извести и т. д.“

Раша извади блок из џепа и поче писати. Кад је био готов, пре но што ће наредбу дати команданту на потпис, поче је гласно читати. Незнам шта би Раши, тек он после сваке речи коју прочита, додаваше реч: *ефендум*?! „Командиру, *ефендум*, да се одмах *ефендум*, са својом трупом *ефендум* и т. д.“ Приметих да се Ивановић мршти, и постаје зелено жут у лицу. Од једном скочи као опарен. А шта ми ту ефендате, повика, истрже наредбу из Рашиних руку, и исцепа је на стотину комадића. Затим одгегуца у своју собу, а нас остави саме. За Ивановићем изађе одмах и Раша, те за столом остадосмо само ја и Шећевић, згледајући се шта то би?! Преседе нам ручак.

Неколико минута по овој сцени позва Ивановић Шећевића у своју собу и нареди му, да он напише наредбу.

Шећевић се врати, седе за сто и отпоче писати. Спрома Шећевић, он беше храбар војник, али неписмен официр. Гледајући га како са до пола исплаженим језиком шара по блоку неке јероглифе, слатко сам се насмејао,

сећајући се оне Његошеве: *аманати ће научи тако, ваљда су те у Мљетке шљали?*

Грешни Шећевић написа нешто, прочита полугласно, па ваљада му се није допало, откпиде исписани лист из блока и поцепа га. Те је исте судбине био и други, па и трећи лист. Од једном диже главу, управи тужан поглед на мене, и запита ме: „ама Бога ти докторе, знаш ли ти шта је командант наредно Раши да напише командиру А. К? Сад је наредно мени, да ја то исто напишем, али као што видиш мучим се и мучим, па не умем ништа да саставим“. Знам, одговорих. „Па кажи ми молим те, јер ја несмем да изађем пред команданта без написане наредбе“. Казаћу ти Шећевићу, али под условом да ми даш два ордонанса на службу, које ја изаберем. (У штабу смо имали 12 или 14 ордонанаса. Њима је командовао Шећевић, као командантов ађутант. Мени одреди једног, са сакатим коњем. Са њим сам био увек без ордонанса). Даћу ти 3, 4, колико хоћеш, одговори ми Шећевић, само ме спаси сад ове беде“. Пздиктирах му наредбу, и он је однесе команданту на потпис.

Између 4 и 5 сах. по подне седео сам са Ивановићем у његовој соби, слушајући његове жалбе противу Хорватовића и Јеврема Марковића, који хоће да му отму његову муком зарађену тековину. Ивановић беше и на Бели-Марковића љут, што га не брани енергичније од ових „модерних лопова“, кад он најбоље зна, да је заузео Прота дело II шумадијске дивизије.

Лампа у соби још није запаљена, и ако већ беше сјутон. Неко куцну на врата. На Ивановићево „слободно“ уђе у собу коњички официр А. К. и поздрављ команданта са: „Bonjour, Љуба“. *Comment vas-tu?* пружајући му руку, да се рукује са њим. Ивановић не прима пружену му руку, већ подвикну: „ја нисам ваш Љуба, ја сам ваш командант. Шта ћете ви овди? Зашто нисте отишли тамо, гди вам је наређено да идете? Ја ћу вас ставити под суд, за неизвршење моје наредбе.“

А. беше изненађен оваквим дочеком, те промуда, да је баш и дошао к њему да му се извини, што се није одазвао његовој наредби.

„Моје сам људе упутио вели гди сте паредили да иду, али ја са њима нисам могао ићи, јер сам болестан. Ево лекарског уверења које сам добио од Д-р Докића, из кога ћете видети да сам заиста болестан, и да ме он лечи.“ На ове речи Ивановић још жучнијим тоном цикну: „противу несавесних лекара који олако и без потребе издају уверења официрима не могу ништа, јер они на жалост имају права на то, али вама кажем, да је од вас као најближег књажевог рођака стидно, да избегавате службу у најозбиљнијем моменту, кад је у питању част српског оружја, и слава Владаоца и Отаџбине. Остављате сељацима да они уздижу углед Владаоца и српске војске, а ви официр — — —“ Ивановић продужи, а ја изађох из собе, што сам требао одмах да учиним, чим је А. у собу ушао.

(А. није заслужио ову грдњу. Ја га познајем као часна, ваљана и храбра официра, неспособна да симулише. Али нервозној србци пуковника Ивановића, не беше граница.

18-XII. Продужих постројавање још две провизорне болнице. Три су готове и већ функционишу.

Пре подне надзирао сам рад болничара, који пуњаху сламњаче и уносаху их у кућу еврејског рабина, који је пред наш улазак у Пирот побегао, и напустио пуцу кућу. Од једном искрену предаме неки водник књажевачке бригаде, поздравиле ме по војнички, и рече: „*Послао ме командант Пирота потпуковник Јеврем Марковић да купим и однесем њему све ствари, које се у овој еврејској кући налазе. Довео сам шесторе саоне. Молим за дозволу да отпочнем товари.*“

Ни једну једину стварчицу недам да се из ове куће изнесе, док зато не добијем писмену паредбу од команданта града Пирота, одговорих воднику.

Водник оде, а саоне остадоше пред кућом. После пепуна пола сахата врати се водник, и пружи ми један оцепак хартије, на коме беше оловком написано: *све ствари које се у рабиновој кући налазе, предаћете одмах доносиоцу ове наредбе. Командант потпуковник Јеврем Марковић.*

Одобрих воднику, да купи ствари. Он их покупи, по-товари на саоне и одвуче.

У колико се још сећам покупљено је и однето, безброј јастука и душека напуњених вуном, ћилимова, сицадета, један нов клавир на 3 ноге, стотине старих еврејских књига у кожном повезу, једна рабинска одежа од најфинијег свиленог фланера проткана златом, столица, астала, кујнског посуђа, тањира, чапа, флаша и т. д. У оцаку беше и преко 50 ока полусувих говеђих кобасица. Ове нисам дао воднику. Раздао сам их болничарима.

19-ХVII. Рад у болницама. Имамо велики број болесника од запалења плућа, и катара дишућих органа. Имамо неколико случајева и промрзлости.

Ваши ми је суђено, да и данас имам посла са командантом места пшуквником Јевремом Марковићем. Али је данашњи посао много непријатнији, но јучерањи.

По подне обиђох болницу, у коју су још прекјуче донета са сокака два наша мртва војника. Болничари ми рекоше, да још нико није долазио да их носи и сарани! То ме наљути. Одмах написах рапорт о овоме мом команданту Ивановићу, који га посла команданту кора Бели-Марковићу. Рапорт сам написао и сувише општро, и у њему напао на команданта Пирота, што изгинули војници ни до данас нису сарањени, и ако сам га још прекјуче о њима известио, и захтевао да се саране.

Генерал Бели-Марковић, како га је Бог створио тачна и напрасита, чим је мој рапорт добио, позва Јеврема и поче га грдити, зашто изгинули војници већ три дана леже несарањени? Јеврем опет брз на инат и на свађу, поче се бесомучно дерати и доказивати, да је мој рапорт лажан, и да су изгинули војници још прекјуче, чим је за њих из мог рапорта сазнао, сарањени. *Јеврем категорички захтева од Бели-Марковића, да се ја за ову лажну доставу ставим под суд.*

Бели-Марковић верујући Јеврему више но мом рапорту, нареди Д-ру Докићу да ме одмах ухапси!

Беше већ прошло 9 сахата у вече, кад Д-р Докић дође у мој стан и саопшти ми паредбу ђепералову о мом

халшењу. Њега су пратили два коњаника. Нађена је чак и ладњача, у коју ће ме затворити.

На Докићев позив да идем у затвор, одговорих, да ја у затвор нећу да идем, јер је мој рапорт дословно тачан и истинит. Онакажене лешеве наших погинулих војника, видео сам, рекох, својим очима данас у 4 сах. по подне, на истом месту и у истом ћилеру, у који су прекјуче пренети са сокака,

Замолих Докића да одемо до болнице, те да се и он лично увери о истиности мог рапорта. Докић се одазва мојој молби. Одосмо у болницу. Показах му онакажене лешеве. Болничари га уверише, да лешевн леже овде још од прекјуче, и да за све то време нико није долазно да их носи и сарани.

У највећем узбуђењу, изађох из болнице. Са Докићем дођох у Бели-Марковићев стан, да се и са њим лично објасним. И ако већ беше близу поноћи, ђенерал је још био на ногама. Пошто га Докић увери да је мој рапорт тачан и исправан, а Јевремова одбрана лажна, ђенерал ми рече да идем у свој стан, а он ће се већ сутра рачунати са Јевремом.

Ето, како ни крив ни дужан само због моје ревности, мал те не награисах од обести једног несавесног човека!

Јеврем је без сумње по мом рапорту, упућеном на његову личност као команданту места, наредио да се лешевн саране, али није водио рачуна да ли ће се ова његова наредба и извршити. Он је пљачком Пирота био толко окупиран, да није имао времена ни нашта друго да мисли, до само на пљачку!

20, 21 и 22-XII. Рад у болницама. Број болесника од запалења дишућих органа, знатно је нарастао.

23-XII. Командант II шумадијске дивизије крете се са својим штабом у 1 сах. по подне за Ак-Паланку. У Ак-Паланку стигосмо у 5 сах. у вече.

Командир једне тимочке пољске болнице Д-р Јован Данић, која је функционисала неколико дана у Ак-Паланци, доби наредбу да болеснике и рањенике одмах евакуише,

болницу затвори, и са болничким се материјалом врене за тимочким трупама.

У Ак-Паланци беше преко потребна бар једна болница, како за трупе које из Пирота хитају Нишу у помоћ, тако и за рањенике и болеснике, који се са бојишта око Ниша, евакуишу за Шпрот.

И ако ни од кога нисам имао наредбу, позвах Д-р Раду Петровића и наредих му сâм, на своју одговорност, да болницу построји и отпочне одмах примати и болеснике и рањенике.

24-XII. Преданих у Ак-Паланци.

У подне бех за ручком са пуковником Ивановићем, кад изненадно бану у нашу собу начелник санитета Врховне Команде пуковник Д-р Владан. Пошто је се прописно јави команданту, приђе мени, стиште ми пријатељски руку и рече: „Хвала ти Мико што шумадијске пољске болнице ниси вратио у Књажевац, и што си и без наредбе постројио оне две у Мириловској кули и Јаловик Извору. Шумадијске болнице спасле су стотине живота рањених и болесних Шумадинаца, па и Тимочана“

Данас сам наредбом Врховне Команде наменован за команданта шумадијског корпусног санитетског одељења. Одмах сам примио нову команду. Опростих се са мојим командантом пуковником Ивановићем и осталим особљем у штабу. Ивановићу беше јако жао што га остављам, а и мени право да кажем, не беше овај растајак пријатан. Бесмо се навикли, један на другог.

Пред вече добих наредбу, да се сутра зором вренем у правцу ка Нишу. Уз пут ће ми се саопштити, гди имам местимце да дођем и шта да радим.

25-XII. Данас је први дан Божића. Пре 5 сахати у јутру, пзишао сам са својим људима и комором из Ак-Паланке.

Пуцање топова и пушака око Ниша, разлеже се на све стране. Пред подне стигох у *Нишкy бању*. Ту се мало одморих на кретох даље, незнајући ни сам куда идем? Стигох у *Кутину*. Ту застанем Д-р Саву Димитријевића, командира пожаревачког санитетског одељења. Сиром

старац, једва је се држао на ногама од умора и хладноће. Помогох му да рањенике који су се на његовом завојишту прикупили, привијемо и за евакуацију спремимо. Моја два ордонанса које испратих у околна села, доведоше 12 саона, на које потоварисмо теже рањене, и упутисмо у пољску болницу у *Плоча хану*.

Око 4 сахата по подне бану од некуда у Кутину Д-р Докић, начелник шумадијског корпусног санитета.

Нови рањеници пристижу, борба која је још од јутрос отпочела око Ниша, непрестаје.

Д-р Докић ми нареди да останем у Кутини док борба траје, и док има посла. Кад престану долазити рањеници да се вратим у Нишку бању, гди ћу и њега наћи.

Пошто престаде борба кретох се за *Нишку бању*, гди сам и преноћио.

26-XII. Око 5 сахата у јутру Д-р Докић доби наредбу од команданта корпуса, да одмах упути на службу два или три лекара са извесним бројем болничара, команданту шумадијске дивизије пуковнику Бучевићу. Лекарима ће постројити завојиште, гласила је наредба, за наше трупе које данас имају задаћу, да нападну Турке ушанчене на *Марковом калету* и *Ђурлинским виноградима*.

Д-р Докић немајући кога другог да пошаље, нареди мени да идем тамо. Рече ми да похитам, и да ће и он ускоро доћи замном.

Хитао сам што је се брже могло, и стигао сам баш на време.

У 8^{1/2} сахата стигох у село *Габровац*. Већи део мојих људи оставих у селу, а са мањим привукох се под Марково кале и ту постројих завојиште.

Наше трупе застадох, гди се формирају за напад.

Два одреда смедеревске бригаде потпомогнута Колубарцима, нападоше у једно и исто време и на Марково кале и на Ђурлину.

Услед нашег куражног надирања напред, Турци напустише најпре Ђурлину, а затим и Марково кале.

Колубарци су се борили данас, као лафови. Нисам рад да потценим храброст Смедереваца, али ми се посматра-

јући данашњи напад, чини, да је само сложено и одважно наступање Колубараца, нагнало Турке да оба положаја напусте, и одступе ка Горици тако брзо и без великог отпора.

Рањеници су долазили и доносили на завојиште. Пред наших рањеника донеше ми болничари и једног рањеног низама. Име му беше *Мустафа Мемерокон*, прави Анадолац. И ако беше лако рањен, он се претварао да осећа ужасне болове.

Пошто сам Мустафу привно, послах га пуковнику Бучевићу. Од њега су добивени најсигурнији податци, о жалосном стању у коме се Турска посада налази у Нишу. Из његових речи видило је се, да су Турци већ решени да капитулирају, али још оклевају надајући се помоћи од *Хафиз наше*, који је се кренуо Нишу у помоћ.

Одмах по подне јави ми се Д-р Докић једном цедуљцом, да је и он приспео у Габровац, и да ће ту остати и преко ноћ.

Заноћно сам под Марковим калетом.

27-XII. У 5 сах. у јутру, већ сам био на Марковом калету, на коме су ноћас пласиране наше батерије.

Постројих завојите позади батерије поручника Жике Бошковића, иза 3 велика стога сламе.

Све је још мирно. Ни од куда се не чује пуцњава.

Корпусни је штаб заноћно у Габровачком манастиру, а начелник санитета Д-р. Докић у селу Габровцу.

Спихоу у село да попијем чашу чаја код Докића, јер бех скроз промрзао. Људе оставих на Марковом калету. Наћох Докића, који још спаваше. Његов писар Срета Анђелковић стајао је код прозора, који гледа на Горицу. У моменту кад му прићох да се са њим поздравим, прште прозорско окно у стотине комадића, а Срета јаукну колико га грло доноси. Један турски куршум са Горице, залутао, пробио прозор и ранио Срету у горњу трећину бутине с преда. Срећом, куршум је дошао из велике даљине, те повреда не беше озбиљна. Бутина отече и помодри, а болови су трајали неколико дана. На томе се све свршило.

Куршум из прве турске пушке која је данас пукла,

нашао је једног Срету у соби, а ко зна коме беше намењен, и на кога је низам пуцао?!

И непопих чај због кога сам у село сишао, већ се вратио одмах на Марково кале, јер првом пуцњу следоваху други, најпре појединце, а доцније грохтаху пушке и грмљаху топови са свију положаја, и с наше и с турске стране.

Око 10 сахата престаде пуцњава, да се по подне са још већом жестином обнови, и до у мркли мрак продужи.

И при оваком огромном утрошку пупчане и топовске муниције од стране Турака, имао сам данас само тријестину рањеника, највише Смедереваца са нашег левог крила. Наши су пуцали иза заклона, стрељачких ровова, који су прошле ноћи подигнути. Само се тим може објаснити, што с овако мало губитака прођосмо данас.

Данас су рањени поручници, Жика Бошковић и Милан Маринковић.

На завојиште ми донеше болничари, једног бесвесног рањеника. Њему је однет коштани део темена за 5—6 □ см. Пулзација мозга види се. С парчетом здраве коже са главе, заједно са косом покрио сам рану — Transplantatio упио и привио. Рањеник као што рекох, беше бесвесан кад је донесен. Пулс једва 48 у минути. Непрестано је повраћао. Пошто га привих он дође себи, а пулс се попе на 62 ударца. На моје питање како му је име, презиме и одакле је, знао је само како се презива. Име и село из кога је, није знао. После кратког одмора на исто питање, знао је само да каже своје име, док се презимена већ није сећао. Понављајући овако питања неколико пути, сазнао сам његову националу.

Овог рањеника упутио сам на саонама у пољску болницу, у Нишку бању. Болничар који га је до бање отпратио, рече ми у повратку отуда, да је се рањеник осећао добро на целом путу! Шта је са овим рањеником било, је ли је оздравио, или услед јаког потреса мозга умро, нисам могао сазнати?

Преноћио сам на Марковом калету.

28-XII. Прошле ноћи добио сам наредбу од Д-р Докића, да будем спреман за пут. Д-р Докић у наредби вели,

да ће Шумадинци ићи Хафис папи у сусрет, а тивочке трупе заузеће наше положаје на којима се сада налазимо. Но од ове промене неби ништа. Ми остадосмо гди смо.

Са наше је стране мирно. По која турска граната из опсадних топова са градских бедема, прошупти преко наших глава, или падне у нашу близину, зарије се у земљу, и при експлозији избаци по неколико кубних метара земље, којом нас заспе.

Страшне су турске гранате, из опсадних топова. Видео сам једну која не беше експлодирала, и коју су наши војници ископали из земље. Изгледа као осредња фучица! Но хвала Богу оне нам нису често досађивале, јер су Турци врло ретко пуцали на нас из опсадних топова. Без сумње су били штедљиви, што нису имали довољно муниције за градску артиљерију?

Од официра сазнадох, да је Врховна Команда одобрила предлог команданта шумадијског корпуса, да са својим трупама изврши јуриш на турске положаје. Општи напад треба да почне данас, у 4 сах. по подне.

Пре 3 сахата дојаше на Марково кале командант I. шумадијске дивизије, пуковник Коста Бучевић. Бучевић је имао на ногама огромне чизме, постављене изнутра курјачином, а преко шињела обукао курјачку бунду. Овако натронтан, Бучевић беше једна инертна маса, коју су једва четире војника скинула с коња. Колико ли ће њих тек требати, да га на коња попну?!

Лепо ће нам ићи, помислих. Команданту I. шумадијске дивизије душа у носу. Уфачлован као египатска мумија, а командант II дивизије командује с кола, са завијеном ногом у овчију кожу! Хвала Богу, те нам је командант кора још крепак и окретан, те може и хоће свуда да стигне, види и нареди шта треба.

После пуковника Бучевића дојаше мало доцније на Марково кале, пуковник Светозар Хаџић, а за њим дође пешнице прота Рушчуклија.

У 3^{1/2} сах. по подне јави се Бучевићу наредник сталног кадра Живојин Вукосављевић са 45 до 50 кадровациа, махом из крагујевачких батаљона, који су се добровољно

јавили да нападну турски редут на Горици. За кадровцима стиже II грузански батаљон, који доведе капетан Пера Радивојевић. Милана их беше погледати. Сви, почев од њиховог вође капетана Пера, па до последњег редова, бежу лећи, стасити и отресни људи, у најбољем добу живота. И ако знађаху за опасност у коју иду, они су сви ведри, весели и насмејани!

Са Грузанима дођоше и десетак бандиста, остаријих људи, које је командант Хадџић повео са својом бригадом из Крагујевца.

Тачно у 4 сахата по подне Бучевић се помоћу напном диже са земље, поздрави Грузане и добровољце — кадровце — овим речима: „*Грузани, јунаци! На вас гледа данас не само Србија, већ и све Српство, ван граница Србије. Као ваш земљањ, ја сам срећан, што је баш вама додељена улога, да ви отворите капије гордом Нишу. Знајте јунаци, да Нишу откуцавају последњи часови. Чим горички шанчеви, које ће те сада напасти, падну у наше руке, Турцима је у Нишу одзвонило. Турски Ниш, постаје Српски Ниш. Пођите моји јуначки Грузани у име Бога напред, и нека вам је срећан пут.*“

Чим је Бучевић последње речи изговорио, бандисте као на команду почеше свирати марш: *радо иде Србин у војнике.*

Наредник Живојин са својим кадровцима сјурн се десно од нас у долину, да што пре до мртвог угла дођу, одакле ће се петн уз горичку косу. Капетан Радивојевић са Грузанима узе правац ка централном горичком утврђењу. У исто време и Рудничани са Пожаревљанима почеше се кретати према *малој Камари* (Ћувику), па којој су Турци имали такође поседнуто утврђење.

Кретање Рудничана и Пожаревљана посматрали смо слободним очима, јер је Камара према Марковом калету у десно и врло близу. Раздваја их само долина, којом тече габровачки поток.

Напредовање наших трупа и према Камари и према Горици ишло је споро, услед стремости земљишта и ве-

ликог снега, по коме су војници до по више колена газили. Од часа на час, морали су застајати да се издувају.

Кад Турци приметеше примицање наше војске њиховим утврђењима, отпочеше плотунима пунати на наше стрељачке низове. Грохтање пушака и рика топова, беше страховита. Рекао би човек ово је смак света, ово су последњи часови, које ове две војске преживљују!

Већ се беше почео хватати мрак. Напредовање наше војске противу Горице, нисмо више могли посматрати, јер падоше у једно удоље, али смо зато добро видели напредовање Рудничана и Пожаревљања према Ђувику. Пламени појас из њихових пушака, показивао нам је њихово нагло примицање турском утврђењу.

Трубни сигнали *јуршиша* понављали су се сваких 4 до 5 минути, а громогласно *ура, ура* наших војника, проламало је ваздух.

Сасвим се смрче, а још ни једног рањеника нема. Пуцњава пушака и топова, непрестаје.

Седосмо на ивици шанчића, поред Бошковићеве батерије, који послужи служи за заклон. У средини је седео Бучевић, с десна до њега пуковник Хаџић а с лева ја. Пред нама је тињала злеуда ватрица, од сламе и чокоћа. Истина је се више пушила но што је горела, на ипак беше толико жара, да нам прота Рушчуклија скупа по једну кафу у његовој цезвици, коју је увек са собом носио.

Од једном умакоше са обе стране и пушке и топови, а место пуцњаве захори се громогласно ура, ура, и са Ђувика и Горице! Мене подиђоше жмарци. Сви смо ћутали као залвени. Само је прота Рушчуклија заматао шале и правно вицење, на које нико од нас није реагирао. Сви бесмо занети својим мислима.

За време овог нашег ћутања и размишљања, дође од некуда поручник Светозар Радојичић, поздравил Бучевића, наже се према Хаџићу и шану му нешто на уво. Хаџић скочи као опарен, поклони се Бучевићу и рече: *Честитам вам г. пуковниче. Горица је у нашим рукама.* Бучевић се трже из заноса, који беше њим овладао услед данашњег и сувише великог напрезања и умора за њега

болесног. А од куд ви то знате, запитаће Бучевић Хаџића? Па сад ми рече поручник Радојичић. А од кога је чуо, Радојичић? Радојичић одговори мало збуњено: „па рекоше ми баш сада неки наши војници, који се враћају са Горице.“ На то Бучевић мало општријим гласом подвикну: *то су коморџијске вести, са којима се не излази на рапорт пред команданта.* Јашите одмах Хаџићу, нађите капетана Радивојевића и видите, шта је са њим и његовим Гужанима?

Хаџић одјаха у правцу ка Горици. Ако се не варам, са њим оде и поручник Радојичић? Нас тројица остадо смо сами. Нико ни речи да проговори. И прота Рушчуклија, који је обично весео и говорљив, заћутао! У том ћутању прође 20—25 минути, а можда и нешто више, док од једном зачусмо снажан глас пуковника Хаџића гди пева! *развија се ружа у градини, развија се барјак у Србина, у Србина који никог нема и т. д.*

Сад смо били на чисто. Знали смо да је вест коју нам поручник Радојичић донесе, сушта истина, а не коморџијска вест. Знали смо, да су горичка утврђења наша.

У скоро дође Хаџић и саопшти Бучевићу, да су Гужани на Горици, а горичка утврђења у нашим рукама. Ура, ура, које смо са горичке стране чули, био је последњи напорни јуриш Гужана, рече Хаџић.

Камара је, такође, нешто раније по Горица, пала у наше руке.

Пуковник Бучевић и прота Рушчуклија одоше у манастир Габровац, или село Барбатовоц, не сећам се сад добро, на преноћиште, а пуковник Хаџић својим трупима. На Марковом калету, остадох ја сâм са мојим корпусним санитарским одељењем.

Одмах, чим су Гужани пошли противу горичких утврђења, дођоше на завојиште два лако рањена војника. За тим наступи дуга пауза, те ни један не дође. Читав сахат доцније, пошто је пуцњава са обе стране престала, почеше долазити један по један. Двојицу тешко рањених, донеше болничари на носилима. Они су сви много раније, још за време наступања рањених, али се нехтедоше изла-

гати опасности, да враћајући се са бојишта буду поново рањени. У првом мртвом углу, на који су наишли, склонили су се, и ту су сачекали завршетак борбе.

Радио сам на завојшту до 11 сахати ноћу.

Према успеху који смо данас имали, број рањеника незнатан је. На мом завојшту имао сам само 40 и неколико рањеника.

Кад посао доврших, поједох парче смрзла тајина и попих неколико гутљаја вина, па се зарих у сламу. Спавао сам као заклан, срећан и задовољан успехом данашње борбе, и ако температура беше — 10 С°.

29-XII. Пред зору пробуди ме један плотун. Глас пуцња долазио је са горичке стране. Ни данас не знам ко је пуцао, ми или Турци, а још мање зашто је пуцано?! На овом једном плотуну и остаде.

Ми на овој страни ништа не знамо, да се већ два дана воде преговори с Турцима, о предаји Ниша! Тек данас сазнадосмо, да су се Лешјанинове трупе још јуче у вече примакле периферији Ниша, на десној обали Нишаве.

И ноћас сам преноћио на Марковом калету.

30-XII. Преданих и преноћих на Горици. Неке наше трупе, већ су ушле у Ниш. Нишлије долазе на Горицу, са пивом и јестивом. Али непоклањају ништа, већ продају. Хвала им и на томе.

31-XII. Са војском II шумадијске дивизије сиђох у 10 сах. пре подне низ Горицу, и уђох у Ниш.

У Нишу је врло од грађана и наше војске.

Устависмо војску пред црквом. Старешине уђоше у цркву да се помоле Богу, и благодаре му на досадашњим успесима.

По свршетку службе, гњавио нас је више од пола сахата пишки митрополит *деда Виктор* својом беседом. Говорио је неким грчко-бугарским наречјем, да сам само поједине речи могао разумети. Сећам се, да су кошуље, гаће и чарале, које народ треба да даје озеблој српској војсци која га је ослободила, неколико пути повтораване у његовој беседи. Али то беше све што сам запамтио, од овог интересантног митрополитовог говора!

1-I-1878 г. Данас дођох у сукоб са начелником санитета Д-р Докићем. Докић ме позва и нареди ми, да построим две пољске болнице у Нишцу. Најутри ме ова његова наредба, те му одговорих: каква посла имам ја као командант корпусног санитетског одељења са пољским болницама, и докле ћу ја бити Mädchen für alles? Постројавање болница је посао њихових командири и начелника санитета, а не мој. Умирујући ме, Докић рече да он немисли да баш ја лично постројавам болнице, но само да помогнем у овом послу саветом командирима, јер сам практичнији од њих. На то сам пристао. У вече су већ биле постројене II и VI пољска болница шумадијског кора.

2-I. Из љубопитства обиђох турску болницу смештену у артиљеријској касарни под Горицом, и у једној новоподигнутој бараци пред касарном. Рањеника и болесника могло је бити нешто више од 400, а међу њима и седам рањених официра. — У болници је владао највећи неред, и нечистоћа. Рањеници су лежали, на крвљу и гнојем умрљаним чаршавима. Већ неколико дана нису привијени. У рањеничким собама није се могло дисати од кужног захаха, јер се собе никад непроветравају!

Упознадох се са три турска лекара. Један од њих беше Грк, други Немац из Минхена, а трећи Еврејин из Беча. Ни апотекари не бежу Турци. Јерменин шеф, а његови помоћници Грк и Бугарин.

У апотеци беше доста лекова, нарочито *хиџина*. Приметих много француских специјалитета, о којима нисам знао ни да постоје! Хируршких инструмената беше мало, па и то мало у неисправном стању. Нишлија апотекар Фредић рече ми, да је било много хируршких инструмената у болници, али су их турски лекари благовремено склонили?

3-I. Долазак Књаза Милана у Ниш, са својом свитом и штабом Врховне Команде. Књаза је свечано дочекала наша војска, Нишлије и сељаци из околних села. Разуме се, да без литије, деда Виктора и његове беседе, није се могао обавити овај свечани дочек.

Нашу војску која беше постројена у кару, поздравио

је Књаз Милан једном таком језгровитом беседом, да су нас жмарци подилазили, да нам је се коса у вис дизала. Наше офицере, подофицере, народне старешине и војнике, Књажеве су речи електрисале. И ако нам сва војска беше мање више заморна, гола, боса и прозебла, на Књажеве речи сви војници и њихове старешине оживеше и испрсише се. Њихове до тада заморне и без сјаја очи, засветлише горућим пламом. Наши војници постадоше од једном сасвим други људи, вољни и способни да без застоја и одмора поново ступе у борбу, са вековним непријатељем!

Своју ораторску беседу заврши Књаз Милан речима: „*Живео цар Ослободилац, Александар. Живео командант руске војске Велики Књаз Никола, живела руска војска!*“

„Живео и живели“, хорило је се из хиљаде грла наших војника и скупуљеног народа.

4-*I.* Одмор у Нишу. Пред вече добих наредбу од корпусне команде, да сам спреман за полазак.

5-*I.* У 8 сах. у јутру, кретох се са људима и комом корпусног санитетског одељења за Лесковац.

Пут од Ниша до Лесковца беше једна ледена кора, као какво огледало. По овом леду нисмо могли ићи, већ смо клизнили и гампзали. Од зимског кова, и ако сам коње јуче у Нишу потковао, никакове вајде. Морао сам сјашити и ићи пешнице. С највећим напором, једва докотурасмо у *Литовац* на конак.

6-*I.* У Лесковац стигосмо пред подне.

7-*I.* Одмор у Лесковцу.

8-*I.* Пријем рањеника, који доцне у ноћ стизаху са *Копачничког бијелишта*.

9-*I.* Зором добих наредбу, да се кренем за *Дервен*. Одмах сам пошао на пут. Нисам путовао ни пун сахат, кад ме стиже ордонанс с наредбом, да се одмах вратим у Лесковац. Ни тада нисам умео себи да објасним ове две контра наредбе, а данас још мање.

По повратку у Лесковац, одох у болницу Д-ра Адама Германа. Д-ру Герману помагао сам у раду око привијања

и оперисања рањеника, којих се од јуче и данас беше накупило преко 100. Радили смо до пред поноћ.

Данас су Шумадинци I дивизије имали очајну борбу са Арнаутима, пред Грделицом. По причању, и Београђани и Смедеревци држали су се добро у данашњој борби. Смедеревци јуришем вратише један наш топ, који нам бежу отели Арнаути.

10-*I.* Турски рањеници који нехтедоше остати на нашој нези у Нишу, испраћени су отуда. Они се евакуишу за Скопље. Јуче су стигли у Лесковац. Одавде ће продужити пут кроз *Момину клисуру*.

Турске рањенике пратили су она два лекара њихова, са којима сам се у Нишу познао — Немац и Евреин. Трећи, Грк, беше спекулативнији. Он је пустио рањенике да сами иду, и вратио се сам преко Београда у Турску? Тако ми бар рекоше познаници, турски лекари.

Рањеним низанима, указана је помоћ. Овде су поново привијени, нахрањени, потоварени на саоне и испраћени за Врању. Нашим предстражама је наређено, да их пропусте.

Турске лекаре и њихове рањенике, испратих до изван вароши.

11-*I.* Добровољачке предстраже у грделичкој клисури, нехтедоше пропустити турске рањенике. Вратише их на траг у Лесковац. Сироти рањени Турци, сутра ће истим путем. Данас је испраћена најстрожија наредба, да се пропусте.

12-*I.* Построј нових болница у Лесковцу за још 300 постеља, поред оне две које већ имамо.

Наредбом команданта кора наименован сам данас за шефа свију болница у Лесковцу, поред редовне дужности.

Рањеника и болесника имамо и сувише много — преко 400. Највише рањеника има из београдске и смедеревске бригаде, које су 9 ов. м. биле крвав бој са Арнаутима на улазу у Момину клисуру.

13 и 14-*I.* Рад у болницама.

15-*I.* Око подне стиже наредба од корпусне команде, да се *одмах* са својим одељењем кренем за *Дена хан*. У

1 сах. по подне био сам већ на путу. Заноћих у селу *Бријану*, у једној рушевини од механе.

16-I. Продужих пут кроз Момину клисуру, прођох поред Џепа хана и зауставих се на друмској узвишици пред Владичиним ханом. Ту смо заноћили у турској караули. (Испод овог виса, прокопан је данас железнички тунел).

17-I. Кретање напред. Уставих се у селу *Стубли*, гди стиже предвече и начелник санитета Д-р Докић. Докић ми рече, да нас јака турска трупа очекује пред Врањом, гди ћемо се без сумње сударити с Турцима. Он је вели, оставио Д-р Васу Булића са једном пољском болницом у Џепа хану, а са другом Д-ра Александра Богдановића у *Грделици*.

Приметих начелнику да је Џепа хан сувише удаљен од Врање, те нећемо моћи све рањенике да евакуишемо истог дана чак тамо, нарочито нећемо моћи евакуисати оне, који буду пред ноћ рањени. Добро би било, рекох, да у Стубли спремимо једну етапу за преноћиште рањеника.

Д-р Докић прихвати мој предлог, и нареди ми да ја то извршим. Одмах сам спремио све што треба: дрва за гориво, сламе, меса, хлеба, вина и ракије за рањенике.

Заноћио сам са својим људима, у Стубли.

Око пола ноћи добих наредбу да се приближим нашим трупама, које ће сутра напасти турске положаје пред Врањом.

18-I. У 6 сах. у јутру, био сам пред *Моштаницом*. Ту оставих људе и возове, а сам изјаших напред да се оријентирам, гди би према терену било најзгодније да построим централно завојниште. Изабрах једно удоље поред насипа, који у Врању води. Добро дошла ми беше једна чесма поред насипа у близини удоља, које сам изабрао за завојниште.

Послах ордонанса те ми доведе људе и комору која носи завојни материјал, апотеке и инструменте. Осталу комору, оставих иза Моштанице.

У 7^{1/2} сах., ватре бежу наложене, материјал испакван и болничке патроле издвојене. Завојниште беше постројено.

Дан је ведар. Чак је и сунце грануло, али је хладноћа осетна. На мом је термометру — 13,5 С°

Командант кора беше доконао, да напад отпочне тек у подне. Наша је војска у кретању. Ишла је полако напред, да заузме положаје са којих ће напасти на непријатеља. Но Турци осујетише командантову намеру. Несачекаше да ми њих нападнемо, већ око 10¹/₄ пре подне, нападоше они наше трупе које бежу у кретању.

Турске пешадијске колоне из села *Ранутовца*, појавише се од једном пред нашом још за борбу неспремном пешадијом. Врањским друмом јурила су према нама два, ако не и три ескадрона турске коњице? Турска артиљерија засипала је гранатама нашу пешадију.

Ми смо имали нешто мало трупа, истакнутих још јутрос према непријатељу. Турска пешадија навали најпре на њих. Наши батаљони и поред убилачке артиљеријске ватре непријатељске, журно су јурили напред. Сад настаје очајничка борба. Турци нападају, а наши се бране. Грохот пушака и пуцњава топова са обе стране, не престаје ни за једну минуто.

Око 11 сах. пре подне, дође на моје завојиште лекар бригаде смедеревске Д-р Радмило Лазаревић. После кратког одмора, Радмило оде да построји завојиште за своју бригаду у десно од централног завојишта. Но у скоро се врати и остаде самном целог дана. Сиром Радмило. Цвкотао је од зиме, јер беше нешто слаб и у грозници.

У подне приметих команданта кора ђенерала Бели-Марковића са својим штабом, на једној узвишици позади мог завојишта, одакле посматра ток борбе. Овде је се командант кратко време задржао, па одјури каријером на наше десно крило.

Борба траје већ више од три сахата Наши се јуначки држе, и одбијају нове нападе турске.

Око два сах. по подне Турци концентрисаше и пешадијску и артиљеријску ватру, противу нашег центра. Турска пешадија пође на јуриш. Овој новој турској навали немогоше наши одолети, те одступише на мошта-

ничку косу. Ту их прихватише Гужани и Подунавци, са једном батеријом.

На моштаничкој коси наша пешадија даде такав отпор, да су низами не само заустављени од даљег продирања напред, већ их нагнаше на одступање. Окуражени одступањем низама, наши појурише бесно напред.

У то време, око три сахата по подне и наше трупе на левом крилу кретоше се напред, у правцу *златокопског моста*. Овај наш нагли и јуначки напад, примора Турке да напусте Ћувиц и Чеврљугу. Турци су се побојали, да им наша левокрилна колона не зађе за леђа, и одсече им одступницу ка Враћи.

У повлачењу, низами су се заустављали на сваком згодном положају, и отуда давали отпор нашој наступајућој пешадији.

Борба је трајала до у мркли мрак. Наша је пешадија почела преко ноћ копати стрељачке ровове на месту, гди је се наша кад је борба прекинута. У нашим рукама био је сад *Ранутовачки вис* и *Брезничка коса*, са *Чеврљугом*. Нашу војску раздвајала је ранутовачка јаруга, од турске војске.

Командант се кора одлучио да сутра зором понови напад на Турке, и у том смислу беше издао нужне наредбе. Али до продужења борбе није дошло, јер Турци преко ноћ напустише све своје положаје према нама, и одступише кроз Врађу ка Куманову.

Говорило је се, да се ово нагло одступање Турака има приписати у заслугу капетану Барјактаровићу, командиру једног рудничког батаљона — ако се не варам моравског — који је извршио ноћни препад на Турке? Барјактаровићев је батаљон заиста био најистакнутији, према непријатељу. Незнам, да ли је ова прича и у колико степенита?

Барјактаровић је Србин, родом из округа ђупријског. Још као младић отишао је у Русију, ступио у војску и дотерао до чина капетанског. Из Русије се вратио у Србију, чим је чуо за оглас рата. Капетана Барјактаровића познавао сам лично. Био је добар Србин и куражан официр,

али преко сваке мере скроман човек. Можда је ова његова претерана скромност и узрок, што нигде није поменут његов ноћни препад на Турке?

У данашњој борби имали смо преко 200 рањеника, и око 120 погинулих војника. Ово су заиста и сувише незнатни губитци кад се узме у обзир, да је борба вођена на отвореном пољу, да смо ми у последњем моменту борбе нападали, и да је непријатељ био бројно надмоћнији од нас! *Јако пада у очи, да на два рањена војника долази један погинуо, коју сразмеру нисмо имали ни у једној битци до данас!*

На завојишту сам радио до 11 сах. у вече, према факљама и фењерима. Ту сам и завођио. Имао сам нешто више од 120 рањеника, међу којима беше неколико тешко рањених, којима је требало правити гипсани завој и завоје са удлагама.

Од официра погинуо је у данашњој борби пешадијски поручник *Ђока Стојићевић*, а рањени су: коњички поручник *Љубомир Христић*, пешадијски поручници, *Милан Божич*, *Коста Бокшан* и *Јован Шпанић*.

Кад су наши батаљони данас пре подне увођени у борбу прањени болничким патролама, пао је један војник смедеревске бригаде погођен непријатељским куршумом. Вођа једне болничарске патроле приви га на двоје на троје, натовари на носила и донесе на завојиште. Донесени беше мртав. Рањен је с преда, у котлац. Пројектил је пробио душник, једњак и кичму, па изашао напоље.

По причању болничара, од времена кад је овај војник пао, до њиховог доласка на завојиште није прошао ни пун сахат. Међу тим, леп је био укочен као проштац! Ни један зглавак, ни на рукама ни ногама, није се могао савити. Овај нагли Rigor mortis није могла изазвати хладноћа, већ без сумње повреда кичме?

Овај случај нагле мртвачке кочиње наводим као реткост, која ће интересовати г.г. лекаре.

19-I. Командант корпуса генерал Бели-Марковић одмах је извештен, чим су Турци напустили своје положаје и одступили кроз Врању пут Куманова, Чим је Бели-Марковић примио овај извештај, нареди, да Рудничани и до-

бровољци гоне Турке. Рудничани и непуна стотина добровољаца пројуреше зором кроз Врању, и нададоше се за непријатељем, док остала маса добровољаца нехтеде ни да чује за ову командантову наредбу, већ се сербез разазурн по Врањи!

На централно завојште снесено је јуче и ноћас 30 и неколико погинулих војника, које је требало данас саранити.

Овом приликом хоћу да изнесем једну своју радњу, за коју сам носим одговорност, и која ће ми се можда у грех уписати? Већина изгинулих Смедереваца и Београђана имала је на себи узане сукнене чакшире, јелек и памуклију, а на ногама чарале и добре опанке. Преко свега овог одела државни олињали шињел и шајкачу на глави — једино обележје српског војника. Они беху без сумње бољег материјалног стања, те су опанке и чарале кушили за свој новац, пошто пређосмо границу?

Била би грехота помислих, овако топлу одећу закопавати у земљу, кад имамо живих грешника међу нашим војницима, који сем кошуље, гаћа и шињела немају ништа више на себи. Наредних болничарима и пешацима који су гробове копали, те поскидаше са погинулих све, сем гаћа кошуље и шајкаче. Тако смо их саранили. Поскидано одело, чарале и опанци раздати су нашим голим и спротим војницима.

Као што рекох, ја носим одговорност за ову самовластну радњу, а примам и грех на своју душу ако сам зато Богу згрешно!

Пред подне вратих се у Стублу, те евакуисах рањенике који су ту преноћили за Лесковац, јер још не бех на чисто како стојимо у Врањи.

У Стубли сам са својим људима преноћио.

20-1. Са корпусним санитарском одељењем, зором се кретох за Врању. При самом улазу у варош сретох једног попића на коњу, гди се враћа из вароши. Затурно на раме једну малу гвоздену ступу са гвозденим тучком, за туцање кафе. Пошто ми попа назва Бога, повикаше весело: *поплачка смо ги м... им, крволоци*, па одјашн даље. Благо

теби попо помислих, кад ти у домазлуку недостаје само ступа за кафу. Сад идеш блажен кући, јер си је упљачкао од Турака.

У Врању сам ушао у 8½ сах. у јутру. Ту сазнадох, да су се јуче на ноћ предали и положили оружје 4 батаљона низама — 1685 редова и нижих чинова, са 48 официра. — Они беху остали у посади на *Пљачковици*, незнајући да је остала турска војска напустила бојиште пред Врањом, и одступила ка Куманову.

Око 11 сах. пре подне одох на Панађуриште гди су низами биваковали, да их видим. Ту је бивак и наше трупе, одређене за чување заробљеника. Каква огромна разлика између заробљеника, и чувара! Низами млади, снажни и добро одевени момци, док су чувари у подераним опанцима, и прљавом па и дроњавом оделу. Па при свем том, чувари су ведра и весела лица, свесни и поносни своје победе, док су заробљеници тужни, невесели и убијени, осећајући своју немоћ.

Данас у подне примио сам по наредби корпусне команде једног рањеног турског капетана, и 72 рањена низама. Сви беху тешко рањени. Лакше рањени низами, отишли су са одступајућим Турцима претпрошле ноћи. По причању Врањанаца, Турци су имали огромне губитке. Стотине саона одвукле су њихове рањенике за Куманово,

Заостали турски рањеници беху смештени у једну зграду, поред Саборне Цркве. У колико се сећам, ова зграда била је пре рата српска школа? Бар тако ми рекоше Врањанци.

Турски рањеници које сам примио, беху у бедном стању. Нису имали ни најпречих потреба. Код тројице рањених у доње удове, беше наступила *гангрена*, те сам морао ампутирати. И Д-р Павле Стајић, лекар бригаде крагујевачке, извршио је на једном низаму ампутацију.

21-1. Построј болнице у Рамиз пашином конаку. Конак је опасан високим и дебелим зидом, те изгледа као каква тврђава. Капија закључана. Једва смо обили браву, да уђемо у двориште. У конаку сам нашао дванаест сандука

муниције за Хенри-Мартинијеву пушку, а у једној закључаној шуци, један нов фијакер талијанске израде.

Муницију сам предао команданту београдске бригаде пуковнику Јов. Поповићу, јер је са Хенри-Мартинијевим пушкама, које од заробљених низама одузесмо, наоружан један или два његова батаљона? Фијакер сам задржао за себе. Мислио сам, ја сам фијакер тако исто ушљачкао као што је ушљачкао и онај попа кога јуче пред Врањом сретох ступу за туцање кафе, па је право да се ја на њему и возим. Моји ратни камаради, артиљеријски официри, скрипише ми два ама, а један ми позајми и свога коња, јер мој коњ кога сам јашно није никад вукао кола, док је други кога је сеиз јашно, презан.

Два дана сам парадирало кроз варош и по околини са мојим фијакером, а трећег ми наредише, да га предам корпусној команди! „Авај наше за мало бијаше“, заваших, и тужно се растадох са својом пљачком.

22-I. Данас се пронесе глас по вароши, да је закључено примирје између Руса и Турака?! Ако се ово обистини, зло и напакано по нас. Примирје је мање више сигуран предзнак мира, а ми још нисмо ни у Скопљу, ни на Косову.

23-I. Данас се обистини пронесена вест, о закљученом примирју између Руса и Турака! *Командант кора изве-стио је о томе све потчињене му команде, и наредио да се обуставе непријатељства и кретање трупа напред. Сви команданти остадоше са својим трупама тамо, гди их је затекло примирје.*¹

Од 24-I. до 2-II., пробавих у Врањи на разним дужностима, поред редовне.

3-II. По наредби команданта кора кретох се данас у

¹ Тополска побуна успорила је акцију српске војске, најмање за 15 дана. Да не беше ове побуне, нашу би војску затекло примирје на Косову, у Мигровици и Скопљу, ако не још и дубље у Старој Србији, јер после турског пораза на Врањи, ми нисмо имали више непријатеља пред собом.

Грех на душу онима, који претпоставише своје свиђане личне интересе великим интересима Отаџбине, и назваше ову побуну.

4 сах. у јутру за *Гиљан*, да инспицирам тамошње болнице. У Гиљан сам стигао у 3¹/₂ сах. по подне.

4-II. У Гиљану.

5-II. Полазак из Гиљана за Врању, гди стигох пред вече.

6-II. Командант II шумадијске дивизије пуковник Ивановић телеграфисхе команданту кора, да је опасно оболео, и моли га да ме што пре упути у Гиљан да га лечим!

Наредбу за полазак добио сам у 3 сах. по подне. II ако ми ова наредба не беше пријатна, кренуо сам се одмах на исти пут, са кога сам се тек јуче вратио.

Од јуче је одјужило. Пут је тако проваљен, нарочито кроз *Кончуљску клисуру*, да су точкови западали до главчина. На колима сам једва дошао до *Кончуље*. Даље се није могло путовати на колима. Ту испрегох коње. Једног појаших без седла, само на њебету, и продужих пут. У Гиљан стигох, у 2 сах. по поноћи.

6-II у Гиљану.

8-II. Изјаших до села *Паралова* да видим наше предстраже, које су на ивици нашег тужног *Косова*.

9-II. Повратак у Врању, али не на голом коњу већ на оседланом.

10, 11, 12, 13, 14-II. Редован посао у команди. Сваки дан држим болничарима предавања из ратне санитарске и болничке службе, као и о завојима, по два сахата пре, и два по подне.

15-II. Поред редовне дужности добих и дужност управника провизорне болнице, смештене у митрополији. Застадох у болници 86 болесника. Већина их је боловала од *запалена* *дишућих органа*. Троица су имала *трбушни тифус*, петорица *крвави пролив*, а двојница *велике богиње* (*Variola vera*).

Данас ми је из корпусне команде саопштена радосна вест, да ме је *Његова Светлост књаз Милан*, по предлогу команданта и I и II шумадијске дивизије, одликовао *златном колајном за храброст*, за указане услуге нашим рањеницима на Нипору и Нишу. Хвала Књазу.

16-II. Наша војска напусти ивицу Косова и Гиљан. Повукосмо се на одређену демаркациону линију.

17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 и 25-II. Рад у болници и команди.

26-II. Данас се муњевитом брзином пронесе глас, да је командант шумадијског кора добио наредбу да напусти Врању, и сву војску са демаркационе линије повуче чак у Лесковац, *јер је Русија која ствара „Велику Бугарску Књажевину“, наменила Врању Бугарима?!!!*

Овај нас је глас све поразно! Нисмо знали ни шта да мислимо, ни шта да почнемо! Душа ме је болела слушајући јаук и писку Врањанаца, њихових жена и деце, који настаде кад и они чуше да ће се вратити под Турке, или припасти Бугарима.

Ја сам се у неколико и надао овако несрећном исходу по нас. А ево зашто. — У Врању је пре кратког времена долазио *руски пуковник Бобриков*, који је иначе био врло добро расположен према нама, не знам по каквом послу? У Врањи је се бавио само неколико дана, призивајући к себи виђеније Врањанце и дошаптавајући се нешто са њима! Бобриков се поболе у Врањи од реуматизма, и обрати се команданту кора молбом, да му упути једног лекара. Генерал Бели Марковић нареди мени, да га лечим.

Једне вечери при чаши чаја, пошто смо дуже о разним стварима говорили, запитах сасвим наивно Бобрикова шта мисли Русија са нама? Хоћемо ли добити Нови Пазар, Сјеницу, Куманово, Скопље, Гиљан, Призрен и Приштину, или само ово земљиште, што је наша војска посела? Бобриков беше изненађен, овим мојим питањем! Погледа ме испод очију, и после кратке паузе одговори ми, поантирајући сваку своју реч: *„Шта ће Србија добити, не знам за сада. Али Срби треба да знају, да све велике државе, па и Русија, имају своју политику, која незна за сантименталност, која не води рачуна ни о крвном, ни о верском сродству! Свака држава има извесни циљ пред очима, који је намерна да оствари. не бирајући средства зато, и необзирујући се ни на што. То треба да имају на уму Срби!“*

Мене млада човека који још идеалише, поразиле су ове Бобриковљеве речи! Из њих изведох закључак, да је братска нам Русија неискрена према нама, и да нам не мисли добра. Русија има свој циљ пред очима, а са Србима нек буде што буде! Србија се Русије не тиче ни најмање, јер она не улази у сферу руских интереса!

Данашња наредба команданта кора гласи: II шумадијска дивизија да се врати у Лесковац. У Врањи ће остати, само једна болница. Све остале да се затворе. Болесници и рањеници да се евакуишу у Лесковац, гди ће се пренети и сав болнички материјал.

27-II. Испразних моју болницу, у којој беше преко 100 болесника. Неколико теже болесних задржах у Врањи, а остале испратих за Лесковац. Са њима сам испратно и сав болнички материјал.

Крагујевачка и рудничка бригада опростише се такође данас са Врањом, и одоше за Лесковац. На демаркационој линији и у Врањи, остадоше само Београђани и Смедеревци.

Жалосан приказ који сам јуче гледао и слушао, понови се данас још драстичније, кад се војска II шумадијске дивизије крете из Врање за Лесковац. — Врањанци, њихове жене и деца љубљаху војницима руке и пешеве од шињела, тукући се у прса, плачући и гласно запомажући: *„Нете браћо, не идите од нас. Аман, не остављајте нас саме. Не остављајте нас на милост и немилост Бугарима и Турцима. Ми смо Срби као и ви, ми смо ваша браћа. Помозите нам. Недајте нас Турцима и Бугарима у руке“*.

Плакао сам и ја гледајући ове бедне људе, и слушајући њихов плач, писку и јадиковање. У овој мојој тузи, сетих се Бобриковљевих речи: *„Политика незна за сентименталност. Она не води рачуна ни о крвном, ни верском сродству. Она има само свој циљ пред очима!“*

Тешко нама малим, слабим и инокосним.

28-II. Рад у команди.

1-III. После двадесет ведрих, сунчаних и пријатних пролетњих дана, данас освану снег, а температура паде

на + 2 С°. Изгледа ми, као да је се и сам Бог разгневно на неправду, коју Руси много нападеном народу српском чине, предајући га у руке турској тиранији, или што је још куд и камо горе, бугарском шовинизму!

2 и 3-III. У Враћи. Пред вече добих наредбу, да се са људима корпусног санитетског одељења сутра зором кренем за Лесковац.

4-III. Полазак у 4^{1/2} сах. у јутру. Целог дана тукла нас је киша, са суснежицом. Законачисмо у Џепа хану.

5-III. У 4 сахата по подне стигосмо у Лесковац, скроз мокри, јер нас је и данас целим путем тукла хладна киша.

6-III. Данас грану сунце, и време се пролепша.

Од 6 до 13-III радио сам у болницама, помажући колегама болничким текарима.

14-III. Данас сам деградиран. Наредбом корпусног команданта, наименован сам за лекара бригаде рудничке! Вратио сам се дакле на исти положај, који сам имао кад сам у овај рат пошао!

Од 14-III до 7-IV пробавих у Лесковцу, вршећи трупну санитетску службу код рудничке бригаде.

7-IV. Изјашних до Власотинаца. Ту се нађох са својим добрим пријатељем још из ђачког доба, Пајом Михајловићем, који је вршио дужност начелника среза власотиначког. Паја ме је другарски и пријатељски дочекао, и угостно.

Целог дана остадох у Власотинцу. Тек сам се пред вече вратио у Лесковац.

Од Лесковца до Власотинаца, биће 12—15 километара? Ја сам овај пут прешао на коњу за један сахат. Истина сам више касао и галопирао, но ишао у ходу.

Власотинци леже на левој обали реке Власине. Од прилике на пола пута између Лесковца и Власотинаца, тече Морава. На Морави је још под чувеним Митад нашом саграђен сталан мост, али га је данас обишла Морава, те сад стоји на сувоти и смеје се у брк инжењерима, који су га тако zgodно поставили!

Власотинци као варош, одвојила је се од осталих тур-

ских вароши. Док Ниш, Пирот, Лесковац и Враћа, имају са свим тип турских вароши, дотле су Власотинци приближни нашим варошницама. У Власотинцима нема зидом ограђених авлија, да сајбџија не види белог Бога на сокаку, ни ко њега у авлији; нема оних ћор-сокачића, као у осталим турским варошима. Куће су чисте, окречене, ћерамидом покривене и фронтом изнесене на улицу. Има и двоспратних кућа. Пијаца и сокаци су калдрисани и чисти, као у каквој европској вароши!

На први поглед кад сам ушао у Власотинце, учинило ми је се да улазим у наш Крушевац.

Власотинчани и околни сељани, бистри су и вредни људи. Свесни свог имена и своје народности, они су бољи Срби и патриоте и од Нишлија и од Пироћана. Тај њихов патриотизам није скорашњи. Он се датира још из давнашњих времена. И у првом и другом нашем устанку под Карађорђем и Милошем, и Заплањчани су устајали. Њихови су их устанци истина скупо стали, али они при свем том остادоше добри Срби, непоколебљиви у вери и нади, да ће ускоро кццнути час њихова ослобођења и уједињења са Србијом. Њихова вера и нада није их издала. Они су то и дочекали.

8, 9, 10 и 11-IV. У Лесковцу.

12-IV. Пред вече добих наредбу, да будем спреман за пут.

13-IV. У 6 сах. у јутру полазак за Враћу. Са рудничанима пође и крагујевачка бригада, и једна батерија. Заночисмо у Џепа хану.

Уз пут сазнадосмо, да се II шумадијска дивизија враћа за Враћу стога, што је командант кора добио извешће од наших повереника из Турске, да се Арнаути прикупљају и намеравају напасти на Враћу?!

14-IV. Долазак у Враћу у 5 сахата по подне, где и заночисмо.

15-IV. У 4 сахата по подне, крете се рудничка бригада на демаркациоу линију.

Заночисмо у *Бујановцу*.

16-IV. Данас је први дан Ускрса. Божић проведех на

путу и на Марковом калету, а Ускрс? Но недај Боже горе несреће. Зиму, глад и умор, подносим радо за спас и славу Отаџбине и сјај српског оружија.

Рудничка бригада добила је наредбу, да поседне демаркациону линију од *Кончуље* у десно дуж *Брезничке реке*, до иза села *Муовца*.

Командант бригаде мајор Путник оде са 3 батаљона пут Кончуљске клисуре, да размести војску дуж демаркационе линије. Мени нареди да идем краћим путем са II гружанским батаљоном, који није имао официра но само народног старешину, за *Брезницу*, гди ће и он данас стићи.

Испод Ушпију, (Уши су Каршински пропанак) оставих моје људе и комору, а са батаљоном пређох планинско седло, и дођох у Брезницу у 2 сах. подне.

Ускоро стиже и командант. Рапортирах му, да сам дошао сâм са батаљоном, а људе сам своје и комору оставио испод Ушпију, јер туда нема пута за кољску комору.

Пред вече оставих Брезницу, и вратих се својим људима међ којима сам и преноћио.

Задовољан са досадањим радом рудничких болничара, хтео сам да их почастим и подсетим на данашњи празник *Христова Васкресења*.

Растајући се јутрос са њима, дадох воднику новаца да купи 3 јагњета и 60 ока вина. Кад сам се вратио у вече из Брезнице, сва 3 јагњета беху већ печена на ражњу. II мој шатор разапет, а пред њим наложена велика ватра.

Одмах смо сели за вечеру. Добра вечера и добро вино, учинили су своје. Болничари почеше певати и играти, уз двојнице. II сâм сам певао и играо са њима. Веселе је трајало до после пола ноћи.

17-IV. У зору ме пробуди песма славуја! Никада у животу, нисам чуо лепшег концерта. Не верујем, да игди има толико славуја на окупу, колико их беше овде! Из сваког жбунића, надметаху се својим умилним гласовима.

Данашња зора, остаће ми најпримјатнија успомена у животу.

Кољску комору вратих у *Гор. Вртогош*, а са људима

и товарним коњима кретох се за Бресницу, где сам сти-
гао пред подне.

18-IV. Са командантом бригаде мајором Путником
обиђох целу демаркациону линију, коју су посели Рудни-
чани. До Рудничана су, у десно, Крагујевчани. Они се
везују код *Голака* са тимочким трупима. У лево су од нас,
Смедеревци и Београђани.

19-IV. Сазнадох и уверих се, да у неколико арнаут-
ских кућа у Бресници има случајева великих богиња. На-
писах наредбу којом се забрањује нашим војницима ула-
зак у арнаутске куће, и састајање са мештанима.

О великим богињама известно сам и корпусну команду,
с молбом, да ми се пошаље „лимфа“ за ревакцинацију војника.
На овај мој рапорт никада и ништа није одговорено, а још
мање ми је послана тражена лимфа!

20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 и 30-IV. На де-
маркационој линији, коју су Рудничани посели, све је мирно.
Здравље је код наших трупа, да се боље неможе пожелети.
Преко дан јавиће ми се по један или највише два грозни-
чава амбуланта, а често нема ни једног.

Бресничка река пуна је риба — кркуша. Већи део
времена проводим хватајући рибу. Једног дана одвратисмо
реку, и ухватисмо пола чабра рибе. И ја и моји болничари
имали смо тога дана изврсну аласку чорбу, и печених кр-
куша у процепу.

1-V. Ситна киша сипи већ три дана, али од јутрос
као да је се небо провалило! Пљусак никако да престане.
Мој шатор, који ми је мој добри пријатељ и ратни кама-
рад пок. Мих. Илијћ покљонио, и који ме је до сада тако
добро послужио, издаде ме данас. Прокисао је на три места.

Пијонерски полубатаљон који је јуче у Бресницу
стигао, отпочео је са пешацима копање стрељачких ровова
дуж демаркационе линије, али киша јако смета раду.

2, 3, 4, 5, 6 и 7-V. У Бресници. Данас престаде киша
и грану сунце.

8-V. Са командантом изјалших на вис *св. Илије*. По
мишљењу г. Путниковом, висина је 750—800 м. На најви-
шем врху налази се једна развалина, за коју мештани при-

чају, да је некада у старинско доба била црква посвећена св. Илији. Отуда и име овом вису?

Са св. Илије дивотан је поглед, на све стране. Јужно видиш *Шар планину*, са њеним највећим врхом *Љубетином*, покривеним вечитим снегом. Гледајући га, рекао би човек да дошире до неба! Пред нама је равно и тужно поље Косово.

Кад би нам хтео нешто Љубетин да прича о некадашњој српској слави, сјају и величини, кад би од њега чули истину о нашем херојском боју на Косову, на коме пропаде српска царевина, на коме погибе кнез Лазар, на коме остави своје кости цвет српског племства и госпитине, бранећи јуначки своју отаџбину од најезде дивљих и бесних Османлија, можда би нас његове приче очвршћале и осоколиле, да истрајемо у борби са вековним непријатељем Турчином, те да вратимо оно што је некада било наше.

Северно је од св. Илије *Голак*, са својим романтичним планинским огранцима. Источно је Врања, са плодном мравском долином.

Западно се виде рушевине *Новог Брда*, остатци некада нашег најиздашнијег рудника и најачег града. Турци га назваше *мајком свију градова*.

Још под деспотом Ђурђем Бранковићем, Ново Брдо била је најлепша и најуређенија српска варош. Имала је преко 6000 домова, у којима су становали грађани свију могућих народности. Богаство овог нашег рудника беше мамац, те су из целог света јурили људи к њему, као Турци на ћабу.

За владе Ђурђа Бранковића, Ново Брдо паде Турцима у руке. Турци су пуних 6 дана нападали на град, с огромном војском. Деспотов војвода *Михаило Абоговић*, који је град јуначки бранио, видећи да сили и навали турској не може одолети, предаде га Турцима под условом: *да је част и имаовина новобрђанских грађана неприкосновена, да сваки грађанин може напустити град, изнети своју имаовину и извести своју породицу, на слободно ићи куда је коме воља.*

Али Турци показаше и овом приликом, да су само

Турци — не људи — већ дивљи зверови! И ако су ове услове примили, они их неодржаше. Град опљачкаше и запалише. Старије људе и жене, па и децу искасапише, а најкршније момке повезаше у синцире и испратише у Цариград, да их васпитају и спреме за Јаничаре. Дивним младим Новобрђанкама, којих се лепота проносила по свету, напунише своје хареме.

Од тога доба, Ново Брдо некада далеко чувено и виђено са свога сјаја, богатства и лепоте, беше заборављено, као да никада није ни постојало!

Слазећи са св. Илије, ухвати нас ужасна олуја са градом и страховитом грмљавином. У Бресницу се вратисмо кроз мокри.

9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 и 20-V. У Бресници.

21-V. Командант бригаде са брдском батеријом и санитетским одељењем, пресели се у Гор. Вртогош. Смести смо се у *чифлик Камбер Алин*. Остала војска остаде на демаркационој линији.

22-V. Данас ме позваше код једног болесног пешака, посланог. Беше у великој ватри. При детаљнијем прегледу, нађох да болује од „*пегавог тифуса*“ (*Typhus exanthematicus*). Одмах сам извршио најстрожију изолацију болесника. О овом случају известих корпусну команду. После петодневног боловања, овај је војник умро. Све његове ствари спаљене су.

Више није било ни једног јединог случаја петехијалног тифуса, за све време мога бављења код војске. Чуо сам, да је доцније по мом одласку из Вртогоша, било још десетак случајева код разних команди, али је тада само на то неколико случајева и остало. Тек крајем 1878 и почетком 1879 г. грасирао је пегави тифус у гарнизону врањском, који нам је стотине војника покосио.

Од 21-V до 23-VI. пробавих у Гор. Вртогошу.

24-VI. Изјаших до Врање, да се снабдем извесним потребама. Бех у механи за ручком кад ми командантов ордонанс донесе наредбу, да што брже јурим за командантом у Бресницу. Командант са брдском батеријом и мојим са-

нитетским одељењем већ је се кренуо за Бресницу, јер су му повереници наши из Турске донели глас, да ће Арнаути још данас напасти наше трупе на демаркационој линији?!

Одма појурих најкраћим путем за Бресницу. Од Врање до Бреснице рачуна се 3 до 4 сахата хода, но ја сам стигао у Бресницу за 1½ сахат.

Заноћисмо на самој демаркационој линији, очекујући сваког часа напад Арнаута.

25-VI. Остадосмо у Бресници. И прошле и ове ноћи били смо у најстрожијој приправности, под оружјем.

26-VI. Данашњи извештај повереника сасвим другаче гласи, но онај који је командант добио ономад. Два наша сигурна човека из Турске јавише команданту, да Арнаути своју муку муче, да им сада није ни до чега, а најмање да нас нападају. Овај нас извештај умпри, те се пред вече вратисмо у Гор. Вртогош.

27, 28, 29, 30-VI 1 и 2-VII. У Вртогошу.

3-VII. Данас ме обузе нека очајна сетa и туга. Истина немам ни куће ни кућишта, ни жене ни деце, па ипак би хтео да бежим одавде што пре, да напустим овај номадски живот, којим живим већ више од 7 месеци. Зажелио сам се другова, пријатеља и познаника. Зажелио сам се мојих књига, моје собе и постеље, Ово је права туга за кућом — Nostalgie — која ме обузе!

У овом очајном стању, нисам од јутрос ни излазио из шатора, а нисам ни доручковао, ни ручао. Неосећам се добро, и ако нисам болесан. Лежао сам под шатором обрван разним мислима, до 4 сахата по подне. Тада устадох ломан и зловољан, и написах оставку на војну службу.

Пошто сам предао оставку команданту, умприх се мало и осетих глад.

Од 3 до 23-VII. У Гор. Вртогошу.

24-VII. Дани ми пролазе споро, као да сам на робији. Уби ме ово беспослицење. Немогу ни да једем, ни да спавам. Растројен сам! С највећим нестрипљењем очекујем, да ми се једном уважи оставка, те да идем кући.

Два пута сам већ телеграфисао у Ниш, и питао шта је са мојом оставком, хоће ли ми се једном уважити? На обе делеше добих од начелника санитета Врховне Команде утешан одговор: „да се претрпим још за који дан!“ Реших се да чекам само још до краја овог месеца, па ако ми се ни до тада не уважи оставка, да дезертирам! У свима војскама европским, било је редова, подофицира, па и официра дезертера, па зашто неби био и један доктор дезертер? Но хвала Богу, те не дође до дезертирања.

Данас око 6 сах. по подне стиже у Гор. Вртогош лекарски помоћник Љубомир Мургуловић, и предаде команданту рудничке бригаде једно писмо. Писмо беше од команданта шумадијског кора, и гласило је: *Д-ру Михаиљу Марковићу, привременом војном лекару II кл., уважена је оставка на војну службу. Помоћник Мургуловић ставља се команди рудничке бригаде, на расположење.*

Одмах сам предао Мургуловићу све, са чим сам руковао. Бех блажен и срећан, што сам слободан човек.

25-VII. У 7½ сах. у јутру био сам већ у Ратају, гди је се налазио штаб шумадијске корпусне команде. Јавих се начелнику санитета Д-р Лази Докићу, који ми даде објаву и исплати заслужени *ајлук*. Јест, баш прави *ајлук*, јер ја сам у другом српско-турском рату под *ајлук* служио, и ако сам у Србији рођен, и ако ме је српска држава о свом трошку школовала, и у земљи и на страни!¹

Простих се са Д-р Докићем, па пут под ноге. Про-

¹ Што је најинтересантије, ни либерална ни напредњачка скупштина којима сам се молбом обраћао, нехтедоше ми ово под *ајлук* проведено време урачунати, у активне године службе! Хоће људи да штеде државу! И док штеде на мени, и ако сам фактички и идеално служио српску војску осам месеци, дотле урачунавају другима деценије година, које су провели служећи Швабу, Москова, Црну Гору, па чак и Турску!

Пробао сам и код једне радикалне скупштине, да своје право добијем. И успео сам, али са тешком муком. Хвала проти Милану Ђурићу и професору Љуби Ђирићу, који обавестише скупштинаре о мојој правичној и умесној молби. Да њих двојице не беше да се за моју ствар заузму, пропао бих и код радикалне скупштине, јер и радикални посланици воле да се продуцирају и популаришу код народа, штедњом.

јурих кроз Врању и заноћих у *Бричевском хану*, у *Моминој клисури*.

26-VII. У подне сам стигао у Лесковац, а у вече до-
ђох у Ниш.

27-VII. Пре подне задржах се у Нишу, да се са при-
јатељима и познаницима састанем и разговорим, после тако
дугог растанка.

Одмах по подне кретох се даље пут Алексинца, гди
сам и заноћио.

Да испричам једну епизоду која ми је се десила,
кад сам данас излазио из Ниша. — Кад су Гружани узели
горичке шанчеве, поред осталог ратног материјала за-
пљенили су и један сандук магацинки — *Винчестеровог*
система. Сутра дан готово сви официри који се ту десеше,
кад је сандук отворен, узеше по једну магацинку, те узех
и ја једну. У Гиљану опет поклони ми пуковник Ивано-
вић једну, 2 м. дугу пушку арнаутку и два пиштоља кре-
мењака. И пушка и пиштољи нису вредили више од 100
гроша, јер на њима не беше ни грама сребра, ни других
каквих украса. Вредели су само као старине и реткост.
Пушка због своје огромне дужине, а пиштољи због форме,
налик на козје ноге.

Магацинку сам ја носио обешену о рамену, а мој сенз
арнаутку и пиштоље. Кад пређосмо нишавски мост, истр-
ча пред нас из градске капије један униформисан човек
и рече да је полицијски комесар. Он се испрси, и кате-
горички захтеваше да му пушку и пиштоље одмах пре-
дам, јер ми, вели, иначе неће дозволити да путујем! Какве
пушке бре, повиках? Ове сам пушке ја на сабљи добио, и
ти их само на сабљи можеш узети од мене. Царнем коња
и пројурих поред полицијског комесара, а мој сенз замном.
Ми одосмо алексиначким друмом, а комесар оста пред мо-
стом гунђајући нешто.

28-VII. Ручак Крушевац, конак Трстеник.

29-VII. Ручак Краљево, а конак Чачак.

30-VII. У 9½ сах. пре подне стигох у Гор. Милано-
вац, одакле сам пошао у рат.

Ето читаоци, како сам почео и како завршио војну службу у другом српско-турском рату. Зар се неби и на мене могла применити она Шекспирова изрека: *Црнац је извршио своју дужност, сад Црнац моће ићи?*

Из ове моје дословно истините исповести види се, да сам у оба наша минула рата са Турцима, често одликован великим и важним положајима, да одмах за тим будем деградиран и бачен на нижи! У првом рату, постајем од бригадног лекара командант централног завојишта, најпре у Каонику, а затим у Ђунису. Под мојом су командом толики лекари, лекарски помоћници, милосрдне сестре, болничари, амбулантски возови и комора. Пред свршетак рата постајем чак начелник санитета делиградске војске!

У другом рату почињем опет своју каријеру као бригадни лекар, аванзујем доцније за шефа лекара II шумадијске дивизије, постајем командант корпусног санитетског одељења, и шеф свију болница у Лесковцу, а на крају крајева опет завршујем своју каријеру у војсци, као бригадни лекар! Зар ова одликовања и деградирања, нису: *Хајде Швабо горе, хајде Швабо доле?!*

Кад у памети пређем преко свију функција, које сам вршио у оба наша рата, ја изгледам самом себи као какав *клин*, који је морао попуњавати све шупљине, које су се ма у којој команди појавиле. Али шта ћу? Ваљда ми је таква судбина?!

СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ

1885—6 ГОДИНЕ

СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ 1885—6 ГОДИНЕ

1885 година беше кобна година по Србију, и цео српски народ.

Од Зајечарске буне 1883 год., вреће у народу још траје, никако да престане, никако да се смири!

Зајечарска побуна беше обухватила само округе црноречки и књажевачки, непуну половину округа крајинског и алексиначког. Данас се пометња и вреће распростраило и на округе крушевачки, чачански, ужички и руднички. Без мало је дакле половина Србије у овом ровитом, и несрећеном стању!

Народ у поменутиим окрузима очекује нешто с највећим нестрпљењем, незнајући ни сам шта чека?! У тој пометњи и неизвесности, народ неверма никога, отказује послушност властима, неће драговољно да плаћа порезу, ни друге државне дажбине. Пореза се мора наплаћивати екзекутивним путем, и ако у народу има и пара и мала.

Радикални вођа Никола Пашић, по причању иницијатор Зајечарске побуне, стругнуо је благовремено преко савског моста у Аустрију, док многи његови другови платише побуну 1883 год. својим главама на *Краљевци*, а многи опет и данас оковани у тешком гвожђу труну по градским казаматима.

Пашић живи данас сербез, у Софији. Он и његови доглавници дирижирају целим покретом у земљи, шаљући и растурајући по народу брошуре и памфлете, у којима се најцрњим бојама представљају и цртају зли духови Србије и српског народа — Краљ Милан и чланови његове напредњачке владе.

Емигранти хоће пошто по то, да се раванжирају за 1883 годину. Да циљ постигну, они не бирају средства, они не мисле на опасне чевртије у које својим демонским радом доводе Србију — своју Отаџбину?!

У Софији се организују неке чете од емиграната, и незадовољника из Србије. У њиховом је друштву много Црногораца, којима је на челу војвода Пеко Павловић! Пеко, кога је Србија и све његове гладне нахранила и жедне напојила, која их је братски у своје наручје прихватила и дочекала! Неблагородни изроди.

Из Софије се поручује једномпшљеницима у Србији да неоклевају, већ да спреме све што треба и буду готови, да цео народ листом узбуне чим емигрантске чете и Пекови Црногорци, упадну у Србију.

Тада је се говорило, а и данас се говори, *да су бунтовници из Софије тако далеко ишли, да су се обратили руској влади с молбом, да спречи упад Срба у Стару Србију и Македонију?! Своју молбу мотивисали су веле тим, што ће се упадом Срба у ове две турске покраине осујетити руски план од 1877-8 године, којим је Русија ишла на то, да кнежевину Бугауску направи најачом и најмоћнијом државом на Балканском полуострову?!*

И кад све то раде бунтовници из Софије? Раде баш у моменту, кад се *Источна Румелија* буну и уједињује са Бугарском кнежевином, кад Србија *volens volens* мора протестовати, па ма и оружјем у руци, противу проширења бугарских граница и повећања њиховог становништва, ако се и Србији не да сразмерна накнада.

Зар овај демонски рад бунтовника, није издаја Отаџбине?

Почетком месеца септембра, Краљ беше ван Београда. Из Софије и са источних крајева Србије, стижу сваки даном све неповољније вести. Полицијске власти јављају са тих крајева, *да је се народ ускомешио, и да емигрантске чете са прикупљеним Црногорцима могу упасти у Србију сваког часа!*

Пуковника Илију Ђукнића, опробаног, никад неосуљиченог, верног и оданог пријатеља дома Обреновића,

упућује Влада *по изричној наредби Краља Милана* с војском преко Тресибабе, да се за сваки случај нађе на источној граници Србије, и спречи упад Пашићевих бунтовника и Пекових Црногораца у Србију.

На влади су напредњаци. Председник је министарства и министар спољних послова Милутин Гарашанин, а министар војни генералштабни пуковник Јоца Петровић. Два најважнија ресора у овим озбиљним приликама, у њиховим су рукама.

Гарашанин је неоспорно један од наших најинтелигентнијих државника. Он је добар писац, и талентиран говорник. У првом нашем рату с Турцима показао је делом, да је храбар официр и добар војсковођа. Гарашанин је се петина у последње време одао сасвим политици, али при свем том он од војничких знања, која је још из француске војне школе као младих изнео, није заборавио ништа. Шта више, нама који смо са њим у првом рату учествовали, и који смо га слушали како о појединим тактичким и стратегијским питањима резонира, изгледа, да је Гарашанин поред политике пажљиво пратио развиће и напредак и војничке вештине.

Гарашанин је добар Србин, пун пожртвовања за опште ствари наше Отаџбине. То му нико одрећи не сме, нити може. Али поред свих ових његових добрих својстава, он је *малерозан* српски државник. Толика политичка фијаска и у земљи и на страни, које је Србија за време његове владавине претурела преко главе, најбољи су доказ да није био срећне руке! И откуда баш Гарашанин да се нађе у овој тешкој ситуацији за Србију, на столици министра председника и министра спољних послова?! То је фаталност, од које ја зебем.

Пуковник Јоца Петровић важи као један од наших најспремнијих официра. Са њим сам се још у млађим годинама, добро познавао и много дружио. Јоца је вазда био добар и часан друг. Он је врло бистар, интеллигентан и начитан човек. У првом и другом нашем рату с Турцима, играо је у више прилика видну улогу, и увек је оправдао поверење које је полагаано на њега. Али човек,

који је Јоцу у ранијим годинама познавао, данас га једва може познати! Јоца је и физички и интелектуално почео да опада нагло. И слух и вид, издају га сваким даном све више. У разговору муца, једва речи везује. Тромо мисли, а још тримије исказује своје мисли. Постао је и страшно забораван!

За време скупштинског рада у Нишу 1884 год., био сам врло често у друштву са Јоцом. На мене као лекара, Јоца је правио утисак болесна човека, код кога су почетни симптоми *прогресивне парализе*?

И пуковник Јоца треба данас, као шеф штаба Врховне Команде, да дирижира операцијама наше војске! Зар и то није фаталност?! Зар Јоца самим тим, што задржава и портфељ министра војног, и прима у исто време и шефство у Врховној Команди, није дао довољно доказа да је његова интелегенција почела слабити?

Нову организацију наше војске имамо тек од једне и по, или две године? Нисмо је добро ни познали, ни извели. а још мање се саживели са њом! Према новој формацији држава спрема кола, по нарочитој конструкцији, за мунициону, профијантску, алатну, ит.д. колону. Но ова је државна дажбина данас, само на хартији. У ствари, ми немамо израђених ни модела за кола, а још мање самих кола! Кола се дакле за ове колоне, као и у опште за целу комору, морају пописивати на врат на нос од народ тек сада! А колико ће нам времена требати за тај пипав посао? Ако се кретање војске на границу нареди одмах, кренућемо се у последњем моменту са реквирираном комором. Команданти ће отимати од народа ко што стигне. Може се мислити, каква ће нам бити ова, на двоје на троје, скрпљена комора!

Према новој организацији и одело за редовну војску даје држава, а ми у магацинима једва да имамо 25 хиљада готових чоханих одећа, и толико китли од сегелтуха. А како ћемо остале војнике оденути? Ваљда нећемо измарширати на границу само са 50 хиљада људи?¹

¹ На жалост, измарширали смо само са 33 хиљаде!

Пушка нам је за редовну војску — *Кокинка* — добра, али се зучка да за ову пушку немамо довољно муниције? Само нешто више, веле, од 10 милиона патрона! А то једва ако стигне за 3, или највише за 4 добре битке!

С артиљеријом стојмо, да неможе црње и горе бити. *Дебанжови* су топови истина поручени, али је питање кад ће их моћи испоручити фабрика у којој се раде? Стари наши *Лажитови* топови, већ су дотрајали. Из сваког је избачено преко хиљаде метака. Муниције за ове топове имамо довољно, али која вајда кад су им олуци тако излизани, да се на тачност погађања неможе ни мислити, а и даљина терања знатно им је смањена.

Са ратном санитарском спремом стојимо најгоре, јер немамо ама баш ништа спремно! Нов санитарски материјал није набављен, већ толико година. Оно мало санитарског материјала, што нам је из минулих ратова још преостало, није довољно ни за редовне потребе. Па и то мало у таквом је жалосном и сумњивом стању, да га ни један савесан лекар несме употребити код рањеника.

Ја сам пет бала *тифтика* — око 300 кгр. — који је из Београда послан за ратне потребе, спалио демонстративно пред болницом *Ислаханом* у Нишу, у присуству десетине г. г. колега. А зашто? Зато, што послани тифтик беше труо, влажан и плесњив! Има ли лекара, који би смео привити рањеника оваквим тифтиком?! Међутим, савремена хирургија лечи ране данас *антисептичком методом*, а о *антисептици* српски војни санитар, нема ни појма!

Ето у каковом нас је жалосном стању затекла мобилизација 10-IX-1885 године. Немамо коморе, немамо војничког одела, немамо пушчане муниције ни осталог ратног материјала, а у земљи се очекује сваког часа буна, те није ни чудо, што истакосмо према непријатељу само 30 и неколико хиљада бораца!

Мобилизација ме је затекла на положају референта санитета, моравске дивизије. Наредба за мобилизацију саопштена је одмах свима референтима, па разуме се и мени. Али нико од нас у дивизијском штабу још незна, на коју

ћемо страну и с ким ћемо се борити — са Бугарима, или у заједници са њима, а можда и Грцима, противу Турака?

Краљ је се вратио у Београд. Краљев указ за мобилизацију датиран је под 10, а министрова наредба за концентрацију трупа под 17 септембром 1885 г.

Ванредна Народна Скупштина сазвана је у Ниш. Скупштинари и чланови владе, већ су у Нишу.

19-IX пред вече стиже у Ниш и Краљ Милан са штабом Врховне Команде, на засебном возу.

На железници је прекинут сваки приватни саобраћај. Возови који стижу у Ниш, довозе само војнике и ратни материјал.

20-IX. Јуче у вече саопштена је официрима гарнизона нишког наредба, која гласи: *Краљ ће сутра отворити скупштинске седнице, престоном беседом. Сви виши официри дочекаће Краља у парадном оделу, пред портном Саборне цркве, у којој је скупштинска зграда. За Краљем сем, његове свите, ући ће у скупштинску салу и сви виши официри, који су га пред портном дочекали и т. д.*

С највећим нестрпљењем очекивали смо да чујемо престону беседу, јер смо се надали да ћемо из ње сазнати, куда ћемо и на коју страну?

21-IX. На улици пред портном очекујемо Краља. Труба огласи Краљев долазак. Командант одређених трупа за дочек командова „мирно“. Краљ се провезе поред официрског и војничког фронта. Он је седео у колима с председником министарства Милутином Гарашанином.

Краљ Милан уђе у скупштинску дворану, а његова свита и ми виши официри за њим. Пошто заузесмо одређена нам места, и пошто се све утиша, отпоче Краљ са трибине читати громовитим гласом престону беседу. Ево престоне беседе:

Пошшоваки посланици,

Берлински уговор, који су европске силе створиле као залогу мира и реда на Балканском полу-

острву, претрпιο је јақ удар — пун недогледних последица.

Потресена је равнотежа у коју је тај уговор поставио интересе појединих народа на Балқанском полуострву. Покушај, који је изненадно учињен да се Берлински уговор поништи, и који покушај, у часу кад вам говорим, чека за решавањем, грози да одузме сва задобивена јемства за политички положај Србије, стечен многобројним и скупим народним жртвама, а санкционисан симпатијама Европе према народу Краљевине.

Поштовани посланици,

Обавезе које су по Берлинском уговору пале на Србију, биле су и многе и тешке. Ми смо их озбиљно примили и у колико су се Србије искључно тичале, савесно и испунили. Веровали смо, да је стварност воље сила потписница Берлинског уговора, подједнако обавезна за све народе на Балқанском полуострву и да је обезбеђена од сваког једностраног и изненадног мењања.

У овако необичним и мучним приликама, ја нисам ни хтео ни могао да неучиним одмах све оно, што захтева безбедност интереса Краљевине, којих сам ја чувар, и што захтевају узвишени интереси српске државне мисли, које сам ја носилац и којој са поносном преданошћу служим. То да учиним била је моја дужност и као Србина, и као Краља Србије. Тој дужности — будите уверени господо посланици, а преко вас нека се увери и цео народ Краљевине Србије, да је Краљ Србије вазда веран био, и да ће јој остати веран са свом смотреношћу, коју налажу правилно схваћени интереси њени.

И усред ових озбиљних тренутака, ја сам зажелио и осетио живу потребу да се састанем и видим са представницима драгог ми и верног народа; са представницима онога народа, који је увек разумевао

важност прилика које су наилазиле, који је увек био решен и готов да брани интерес и значај своје Отаџбине међу државама. Сматрао сам да је за мене ствар дужности, да вас око себе сакупим и да вама, а преко вас целом народу моме јасно пред очи изнесем: да треба на опрези бити.

Поштовани посланици,

Србија је до сада довољно засведочила, колико је жељна мирног и правилног рада. Она и данас гласно признаје, да јој је трајни мир неопходно потребан за унапређење њених сваковрсних интереса и за непрекидно развијање њеног културног живота. Али баш зато, што је Србија с једне стране руковођена том потребом мира, и што с друге стране опажа да је угрожена у најживљијим интересима своје будућности, Ја и Моја влада што год смо до сада предузели управљено је на то, да се одржи стање, које је пре ових догађаја постојало, или да се васпостави нужна равнотежа која би стварно ујемчила да и интереси разних Балканских народа упоредо теку, а да се не сукобе.

Влада моја руковођена хитним захтевима Отаџбине поднеће вам законске предлоге нужне, да се тим захтевима брзо и стварно одговори. И Ја, Краљ Србије, пун поверења у чисто родољубље представника народа српског, с правом и поуздањем очекујем од вас, да јој са готовошћу пружите средства, те да буде постављена у могућност, да с успехом одговори тешким дужностима, које данас на њој леже. И кад у данашњим мутним приликама, сваки од нас буде своју дужност свесно и решено испунио, можемо с вером на успех изаћи пред догађаје и с удруженим силама и једнодушном вољом, а с помоћу Божиом, сачувати неповређене интересе земље у садашњости, и осигурати им полет у даљој будућности њеној.

Нека вам је срећан и светао рад, поштовани по-

сланици, рад који Отаџбина од вас у данашњим тренутцима с правом ишчекује.“

За време читања престоње беседе, Краљ је неколико пута прекидан громким узвицима посланика: *Живио, живио, живио*.

Краљ изађе из скупштинске сале, са својом свитом. За њима изађосмо и ми. У скупштинској сали остадоше само чланови владе са посланицима, да решавају о срећи и судбини наше Отаџбине.

Краљева беседа са свим нас је помела! Сад смо још мање знали, зашто је војска мобилисана и ванредна Народна Скупштина сазвана? Све што је у Краљевој беседи казано, казано је некако завијено, казано је у загонеткама, које беше тешко одгоненути. Из беседе види се, да нека опасност прети Србији и Краљ упозорава скупштину, да треба бити на опрези, али од кога, то се не каже! Краљ помиње поремећену равнотежу на Балканском полуострву и мутне прилике у којима се налазимо. Позива све, да савесно вршимо своју дужност, да би сачували неповређене интересе земље!

Из скупштинске сале дођосмо право у дивизијски штаб. Сви бесмо узбуђени. Искуписмо се у једну собу, да измењамо мисли. Почесмо резоновати о појединим пасусима Краљеве беседе. Једни их тумаче овако, а други онако. Из разних мишљења скрписмо најпосле једну целину, са којом се сви сложисмо. Ево те целине:

Поремећај равнотеже на Балканском полуострву животно је питање за Србију. Ако Европске Велике силе благослове уједињење Румелије са Бугарском кнежеввином а ми останемо у садањим границама, нама је одзвонило. И ми морамо пошто по то протестовати противу поремећаја равнотеже и захтевати, или да се врати status quo ante пловдивског преврата, или да се и за Србију нађе толико исто земљиште. Неучини ли се ово, Србија ће протестовати с оружјем у руци.

22-IX. Данас предаде скупштина Краљу своју адресу. Адреса је одговор посланика на Краљево престоње беседу.

Адреса не беше онако загонетно написана, као престопа беседа. Она је била одређенија. Из ње се доста јасно види зашто се војска мобилише, као и зашто је ова ванредна скупштина сазвана.

Адресу, коју је ако се не вaram написао владин посланик Стојан Новаковић, примили су сви посланици акламацијом! Тако исто примљени су акламацијом и неки нови закони, да би се што пре до новаца дошло — *да се бакарни новац који беше прикупљен од народа у окр. благајнама и Министарству Финансија, поново пусти у тецај, закон о настањивању војске, о дуванском монополу, о зајму од двадесет и пет милиона динара и т. д.*

Мене је ова необична једнодушност посланика јако изненадила, али у исто време и јако обрадовала. *Види се, да нас политичко партизанство још није сасвим деморалисало.* Милан Ппроћанац и Стојан Новаковић, и ако су напредњаци, осудни су противници Гарашаниновог политичког правца. Либерали и радикали, попили би Гарашанина у чаши воде у другим приликама. А данас, кад виде да је у питању опстанак Србије, они дају том истом Гарашанину *charte blanche*, да ради како хоће и како зна, само да Србију из ове политичке неприлике срећно извуче.

Сваког дана дође по 5—6 возова пуних војника у Ниш. Артиљерија и коњица је у логору, у *Медошевцу*, а пешадија логорује на нишком пољу.

23, 24 и 25-IX. Журна спрема. Са комором иде врло тешко.

26-IX. Данас је Краљ држао смотру над коњицом и артиљеријом, у Медошевцу. При прегледу беху присутни, поред Краља, председник министар *Милутин Гарашанин*, *аустро-угарски посланик на нашем двору, граф Кевенхилер*, и *војни аташе потпуковник Пинтер*. И ја сам присуствовао смотри. Кад угледах ова два странца — Кевенхилера и Пинтера — не беше ми право. Питао сам се, каква посла имају они овде, али нисам умео да дам себи одговора на ово питање!

Кипа пада већ неколико дана узастопце. По логорима газе војници и официри блато, до по више чланака.

Мали француски шаторићи прокишњавају. Војници су скроз мокри и каљави до грла. Запитах мога новог команданта, пуковника Перу Топаловића — мирнодопски командант пуковник Здравковић већ беше смењен — зашто се војници не изводе из овог блата и не нареди кантоновање, кад је закон о настањивању војске санкциониран? У место одговора на ово моје питање, Топаловић само слеже раменима. Ја сам га разумео. Мислио је да у Нишу има много њих старијих од нас двојице, и да је њихов посао да се о томе брину, хоће ли војска логоровати или кантоновати.

После неколико дана видео сам, да је мој командант имао право што се нехтеде упуштати у питање о кантоновању. Војници су по наредби Врховне Команде размештени по механама, државним зградама па и приватним кућама.

И Геле-кула и Ислахана, пуне су болесника. Срећом немамо никаквих заразних, па ни озбиљних болести. Али при свем том, ако оволики број војске остане дуже у Нишу, мораћемо и артиљеријску касарну заузети за болницу.

27, 28 29 и 30-IX. Болничарима моравске болничарске чете, као и онима из пољских болница, држе се посведневно предавања из стручне наставе по 2 сахата пре, и 2 по подне. Војничка обука траје само по 1 сахат и пре и после подне.

1-X. Командант моравске дивизије ђенералштабни пуковник Пера Топаловић, са штабом и својом војском, крете се за Лесковац, гди стигосмо пред вече.

I пешадијски пук у Враћи је, а остале су јединице моравске дивизије у Лесковцу. Војници кантонују.

Од 2 до 18-X. Остадосмо у Лесковцу. За све ово време имали смо само 4 кишна дана. Остали дани беху леви, и према добу године топли. Стање здравља код војника повољно је.

Војска се посведневно вежба. Болничарима се држе предавања као и у Нишу.

Сутра дан по доласку у Лесковац, постројено сам једну,

провизорну болницу. У њој је лечено од 2 до 17-X. свега 56 болесника — 44 лако, и 12 теже болесних.

17-X. У 7¹/₂ сахати у вече стиже наредба од Врховне Команде, да се сутра крећемо напред. Одмах сам наредно да се провизорна болница затвори. Лако болесни упућени су у своје команде, да се амбулантски лече, а теже, њих 12, евакуисани су за Нвш.

Чим сам затворио провизорну болницу, учинио сам телеграфом представку Врховној Команди, да се у Лесковцу што пре отвори бар једна резервна болница.

18-X. Данас ми је слава, мој патрон *св. Евангелист Лука*. Суђено ми је, да и ове године проведем своју славу на путу.

Киша која је почела падати још јуче, никако не престаје. Данас имамо и суснежицу.

У 8 сахата пре подне, кретосмо се напред. Прођосмо *Власотинце*. У *Свођ* стигосмо пред вече, кроз мокри и прозебли. II дивизијска болничарска чета стиже с војском у *Свођ*, гди смо и заноћили.

I и II пољску болницу оставио сам на преноћишту у *Власотинцу* с наредбом, да сутра дођу у село *Глибље* — раскрсница друмова *Власотинци*, *Свођ*, *Дешчани* *Кладенац* с једне, и *Власотинци*, *Свођ*, *Пирот*, с друге стране. У *Глибљу* да чекају, даљу моју наредбу.

19-X. У 7 сах. у јутру остависмо *Свођ*, и кретосмо се напред. После једног часа хода равним путем, почесмо се петити уз *Отегошницу* (*Гарске куке*).

Човек не може себи да представи тежи, стрмији и страшнији пут од овог, којим се ми сада веремо. Народ је добро уочио тешкоћу овог пута, кај је сковао узречицу: *Гарске куке, коњске муке!* Али ово нису само коњске, већ и људске муке, и то какве муке! Пешаци једва мисле уз брдо. Кораци им нису дужи од 25—30 см. После сваких 15 до 20 корачаји морају стати да се издувају, јер влажна смоница клизи под ногама и вуче човека назад!

Руска војска под *Суваровом* и француска под *Наполеоном*, неверујем да су имале оволике тешкоће да савладају прелазећи *Алпе*, са каквима се ми сада боримо?

Данас тек појмим, зашто је најхрабрија и најиздржљивија руска војска отказала послушност свом команданту *Суварову*, те не хтеде ићи напред и ако већ беше прешла више од половине тешког Алпијског пута. У осталом, човек је само човек. И најсрчанији кад наиђе на несавладљиве препоне, малакше и клоне духом. Али је војсковођа *Суваров* војнички ђеније, који ни у најкритичнијем моменту не губи присуство духа. Кад његови војници изјавише, да неће више да се пентрају уз *Алпе*, он леже на снег и рече им: *„на добро децо. Кад ви нећете даље, нећу ни ја. Овди на овом месту докле смо дошли, ја ћу умрети. Затрпајте ме и оставите ме сама, а ви се вратите у Русију. Кад дођете кући причајте свима, шта сте учинили са вашим Суваровом.“* Ове Суваровљеве речи бежу електричне варнице за његове војнике, варнице које их осокотише, које им дадоше нову снагу, да се крену напред и пређу *Алпе!*

Страховао сам, да и наши војници услед овог тешког пута не откажу послушност, и питао се, на случај да је одкажу, да ли ће се и код нас наћи један *Суваров*, који ће моћи и умети да оживи клонулост духа наших војника?

Мислио сам на нашу артиљерију, како ће се она успети на ове врлети. Сачекао сам први топ да видим, како ће ићи. О добри и послушни народе српски, теби се ништа није до сада отело, па ваљда ћеш и ову тешкоћу савладати?

Моравска дивизија имала је само једну батерију Крупових острагана. Командир ове батерије беше капетан Стеван Савић. Први топ почеше извлачити уз брдо. Али ни четворна коњска запрега, ни реквизирани сељачки вочићи, који су с коњима заједно вукли, не могоше с места кренути топ. Притекоше и људи у помоћ, топџије и пешаци. Чак и командант пука, пуковник Милован Павловић и командир батерије Савић помагали су војницима, гурајући напред. Анимираше и мене, те и ја сјаших с коња и почех помагати. На једвине јаде, топ се крете уз брдо. Кретање је истина ишло и сувише споро, али је ипак ишло.

Кад бесмо на половини виса поче падати снег у

крупним пахуљицама. Хвала Богу, повикасмо сви, кад киша једном престаде. Снег је према киши у овим приликама у којима се ми налазимо, права благодат.

Пред вече стигосмо у *Калну*. Штаб се смести у Кална хану. Војници су под шаторима и у колебама, које су сами правили. Неки су нашли еклоништа и у сељачким кућама.

20, 21 и 22-X. На целој линији, коју држи моравска дивизија, све је мирно.

23-X. Наредих, да I пољска болница остане у Глибљу, а II да се примагне ближе војсци и дође у *Рахов хан*. (*Орахов хан*). О овој промени известио сам начелника санитета Врховне Команде, и описао му тешкоће нашег марша до Калне.

24-X. Данас нам заробише Бугари једног топцију — сакацију — са коњем и саком. Сакација беше прешао на бугарско земљиште, да напуни саку изворском водом. Бугарске пограничне патроле нападоше га мучки, и заробише. Саку смо после неколико дана нашли у Трну, а војника и коња послаше Бугари у Софију, као прве своје трофеје.

По извештају, који је командант дивизије добио од команданта I пешадијског пука Милоша Великог, ухватили су Бугари данас две његове наоружане патроле, које су патролирале дуж границе, на нашем земљишту! Командант дивизије издаје услед тога једну горопадну наредбу, у којој објашњава како се имају понашати наше патроле, на случај да се сукобе са бугарским патролама, и наређује, да се у будуће нико од наших војника не сме примаћи бугарској граници без оружја.

II од Врховне Команде услед ова 2 случаја стиже наредба, која је пуна ишчуђавања, да је се тако што могло десити: *Врховна Команда чак и објашњава*, зашто Бугари наше патроле хватају! Као да и зато треба каквог објашњења?!

25-X. Командант I пешадијског пука непрестано се жали како има мало трупа, те не може да поседне све тачке које су врло важне и које би требало посетити. Тражи, да му се што пре пошаље још који батаљон! Пуковник Луковић добро приметити: „*Овај наш командант I пука, чудно-*

ват је човек! Он би хтео сваки висич који види да утврди и поседне, а заборавља прво начелно тактичко правило: да онај који хоће све да брани ништа одбранити не може.“

На свог команданта сигурно се угледао и лекар I пука, рез. санитарски мајор Д-р Ј. Д. II он тражи непрекидно помоћ. Вели, да од великог посла не зна ни гди му је глава. Још из Лесковца послао сам му на његов захтев у помоћ санитарског поручника Д-р Јосифа Маржика. Са овим једним г. мајору није поможено, те тражи још једног. Знајући да има много људи који умеју само да надзиравају рад других, а сами да се од посла извалаче, послао сам му данас и Д-р Китовића у помоћ. Ваљда ће се тај незајажљиви I пук сада задовољити са три лекара? Лекарни на Кални не знају шта да раде од дуга времена, а они на Власини убише се радећи, па ипак не могу да савладају посао!

26, 27, 28, 29 и 30-X. Наше су патроле сад обазривије. Никога више ни убише, ни заробише Бугари.

Досади нам ова неизвесност, и нерад.

Снег је на Кални и околним висовима, до повише чланака. Температура варира између — 3 до 5 С₀. Дрва има доста за гориво. Стање је здравља код свију наших трупа повољно.

Услед брдског терена, рђавих путова и слабе профитантске коморе, снабдевање људском храном и сточном фуражи, иде врло тешко.

31-X. Командант I пука јавља са Власине, да су се његове патроле сукобиле са бугарским и потукле на *Панчином гробу*. Бугари су први почели пуцати. У овом сукобу, наши су убили једног Бугарског војника. Наши нису имали никаквих губитака.

1-XI. Данас доби командант дивизије депешу од команданта I пука, да су га Бугари напали јутрос у 7¹/₂ сах. на линији између *Панчиног гроба*, *Букове главе* и *власинског ђумрука*. Командант је примио борбу. Пушкарање са обе стране трајало је врло кратко време. Ми смо имали два рањена војника, док су Бугарски губитци

много већи, али се не зна тачно колики? Командант I пука опет тражи помоћ, која му је послана.

Групе моравске дивизије овако су размештене данас: У Кални је командант дивизије са својим штабом, штаб пољског артиљеријског пука са првом остраганском 9 см. батеријом, III пољска батерија, II пешадијски пук, пијонерска и санитетска чета. *На Деишаном кладенцу* је XIV, а *на Власини* и околним висовима I пешадијски пук. У *Раховом хану* је II, а у *Глибљу* I пољска болница моравске дивизије.

Дивизијски је штаб смештен у Кална хану. Хан има једну већу и једну мању собу, и кујницу. У мањој је соби телеграфска штација, а у већој је канцеларија штаба, са општим креветом за спавање. Преко дан кад ко од нас из штаба има посла, улази у канцеларију, напише шта му треба па одмах излази на поље, да другом уступи место. Сви не можемо сести за мали сточић, који је у канцеларији. Пред спавање улазимо један по један, па одмах лежемо на општи кревет, који је застрт сламом.

Хранили смо се у менаџи. Ппонери су нам у непосредној близини Хана скрипили једну колебу од прошћа, и покрили је сувом папрати и сламом. У једном је крају колебе огњиште, у другом је општи сто за којим седимо о ручку и вечери. II већи део дана, проводимо у овој колеби.

У штабу моравске дивизије били су: Командант ђенералштабни пуковник *Петра Топаловић*, шеф штаба инжињерски капетан *Светозар Станковић*, референт за артиљерију пуковник *Љубивоје Першић*, за инжињерију пуковник *Стева Луковић*, за санитет пуковник Д-р *Михаило Марковић*, за судство аудитор мајор *Петра Радовић*, интендант капетан *Никола Работић*, ордонанс коњички поручник *Јова Михајловић*, ађутант артиљеријски поручник *Живко Јанковић*, и дивизијски прота *Алекса Радовановић*.

Код нас је данас живље и веселије, но обично. Ппуковник Першић распричао се, како само он уме. Држао

нам је једно академијско предавање о *штедњи*! Ово оригинално предавање заврши Љубиша речима:

„Сви брате, сви, и држава и официри, чиновници, трговци и сељаци, сви треба да штедимо, па да видиш благостања у земљи. Без штедње нема ништа. Луксуз и раскош, упропастиће нас са свим.“ Кад га пуковник Луковић пецну, да он сигурно само из штедње неће са нама у рефену за куповину вина, Перипшић се осмехну. Ко, вели, док је вас у штабу, Милована и Хаџића, који купујете вино, наћи ће се ваљда по која чаша и за мене!

Вечерали смо, али још седимо за столом пијуцкајући и шалећи се. Око 8 сахата улете у нашу провизорну трепезарију телеграфиста, носећи у руци једну депешу коју предаде команданту. Охо, помислисмо сви, шта ће ово да значи?! До сада је телеграфиста слао депеше по свом посплном, а ову сам доноси и предаје својеручно команданту! Ово мора бити нека врло важна депеша?

Командант устаде, и оде у канцеларију. За њим оде и шеф штаба капетан Станковић. Ми се згледасмо. Предосећали смо неку важну и озбиљну новост.

Пре но што командант изађе из трепезарије, он се осврте и рече да се не разилазимо но да га сачекамо, јер ће се и он вратити у скоро.

Прође више од $\frac{3}{4}$ сахата, а команданта још нема да се врати. У место команданта дотрча посидни с поруком, да нас све зове командант.

Појурисмо у нашу канцеларију. Станковић је седео за столом и писао, а командант му је стојећи диктирао. Кад уђосмо сви, Топаловић прекиде диктирање и обрати нам се речима:

„Ова је депеша господо од Врховне Команде. којом ми се саопштава, да ће Врховни Командант војске Његово Величанство Краљ, још ноћас огласити рат Бугарској. Мени се наређује да са војском пређем сутра бугарску границу, упутим се правцем к Трну, и по могућству заузмем Трн. Даље од Трна да не идем, док не добијем везу са нашим трупама, које од Широга наступају Трну.“

Сад ће вам капетан Станковић прочитати моју на-

редбу за команданте пукова, којим ће се редом и у ком правцу кретати, као и каква је задаћа намењена свакоме од њих. Према овој мојој наредби, учините и ви господо референти сваки по својој струци све што треба, да би било јединства у сутрашњем нашем раду.

До сада сам учествовао у толиким борбама, у првом и другом нашем рату са Турцима. Ни пред једну борбу, било да нападамо или се бранимо од непријатеља, никада нисам чуо ни од једног мог команданта његову намеру, да би према истој довео у сагласност рад санитарске трупе којом сам командовао, са борачким трупима. Све што сам радио, радио сам сâм, по својој увиђавности. И ако сам пред борбу по нешто и сазнао, то беше случајно и непотпуно. Нешто наговести шеф штаба, нешто ађутант или други који штабни официр, али о целини командантове намере никада нисам имао ни појма. Чак на случај неуспеха, није ми саопштavana ни одступница! Према томе лако је објаснити, зашто сам 26-VII-1876 год. остао на Јавору преко целе ноћи сâм са својим болничарима и рањеницима, док сва наша војска напушта Јавор још с вечери.

Док сви други команданти завијаху своје намере у кучине, не поверавајући их често ни свом шефу штаба, дотле пуковник Топаловић излази отворено пред своје официре и саопштава им шта мисли да ради.

Али пуковник Топаловић беше заиста одвоно од свију команданата под којима сам служио, и својом стручном спремом, и карактером, па и племенитошћу. Топаловић беше лично храбар, одмерен, строг и правичан старешина. Имао је дакле све особине, без којих се један добар војсковођа не може ни замислити. Све што се Топаловићу, по мом немеродавном мишљењу може замерити, то је, што из извесних обзира није имао довољно одлучности.

Капетан Станковић прочита нам, шапатом, командантову заповест. Детаље нисам прибележио, али је наредба у главном, гласила:

Општа заповест за команданта моравског артиљеријског, и команданте I и II и XIV пешадијског пука: *Његово Величанство Краљ Милан Врховни Командант наше војске, огласиће још ноћас Бугарској рат. Наша војска, прелази сутра бугарску границу.*

Почасне наредбе,

XIV пешадијски пук са дивизионом дивизијске коњице, III пољском и II брдском батериом, биће при сутрашњем прелазу границе, у предводници. Предводником ће командовати пуковар мајор Љубомир Бајаловић. Чим авангарда пређе границу, заузеће пук доминирајуће положаје према Трну. На заузетим положајима чекаће даљу наредбу, команданта дивизије.

Командант I пешадијског пука пуковник Евгеније Гајиновић, прикупиће још ноћас своје трупе и отпочеће зором узнемиравати непријатеља који је према њему, да не би могао слати помоћ Трнским трупима, на које се упутила главнина моравске дивизије. На случај, да непријатељ не прими борбу већ одступи, командант ће се надати за њим и гонити га.

Команданту II пешадијског пука пуковнику Светозару Хаџијћу и осталим ситним командама наређено је, да се сутра у 6^{1/2} сахати у јутру из Калне крену пут *Дешчаног кладенца* у извесном маршевом поретку. На Дешчаном кладенцу сачекаће дивизијарову наредбу за прелаз границе.

Кад смо ове наредбе саслушали, сваки од нас референата извуче свој блок и поче писати. Како не беше места за столом на коме је шеф штаба још нешто писао за све нас, ми смо писали неки стојећи а неки седећи на општем кревету, држећи блок у рукама.

Моја наредба за санитарске трупе, гласила је: Д-р Симон Мишковић са једним капларом и 10 болничара редова, пратиће авангарду при прелазу границе. Капетани, Д-р Михаило Хаџи-Лазивић и Д-р Мита Поповић са 4 каплара и 36 редова, стављају се на расположење команданту XIV пешадијског пука. II пешадијском пуку поред пуко-

вог лекара, упућује се на службу наредник сталног кадра са једним капларом и 10 болничара редова.

Командиру дивизијске болничарске чете наређено је, да са остатком своје трупе и комором, прати нашу војску путем који води у Трн.

П пољској болници издат је налог, да сутра зором напусти Рахов хан и дође на Дешчани кладенац, гди ће постројити своју болницу у бугарској ђумручкој згради чим наша војска пређе границу. I пољској, да све болеснике евакуише у Лесковац, примакне се војсци и дође у Рахов хан.

Пошто довршисмо посао, отпочесмо разговор о сутрашњем прелазу границе. Сви бесмо сагласни у томе, да је требало рат огласити Бугарској још пре месец дана, чим је концентрација наше војске извршена. Оволико је оклевање, и политичка и војничка погрешка. Пре месец дана Бугари нису имали ни пуних 60 људи прикупљених, док данас имају преко 120 хиљада према нама. Тада смо могли шале ради одмарширати до Софије, а данас ће већ бити много теже. Па ипак смо сви, ко више а ко мање, веровали, да ћемо и с оволиком бугарском војском брзо бити готови.

На ово наше резонување пуковник Милован Павловић, који беше дошао у нашу канцеларију да чује детаље распореда за сутрашњи прелаз границе, вртећи главом озбиљно рече: *Море људи, немојте тако подцењивати и багателисати бугарску војску. Ви је не познајете, али је ја добро познајем. Ја сам био на једном њиховом маневру, као министров изасланик, са капетанима Божом Јанковићем и Миланом Михаиловићем. Тада сам бугарску војску, њихову формацију и организацију добро проучио. Бугарска је војска по Руском шаблону обучавана, и васпитана. Њу су дресирали руски официри и подофицири. Према њиховој настави пушкарање траје врло кратко време, таман толико да се спреме за јуриш, па се одмах прелази на итими. Материјал им је у људима изврсан. Њихови људи ни у колико не уступају у издржљивости и храбрости, нашим људима. Том се не треба*

чудити, јер је најмање једна трећина житеља данашње Бугарске, чист овејан Србин. Србин по говору, по традицијама и обичајима.

Несмете заборавити господо ни то, продужи Милован, да су Руси поклонили Бугарима милионе у ратном материјалу — пушке, топове, муницију, па чак и одело! Бугарска пушка Берданка није ни у колико лошија од наше Ђокинке, а да су њихови Крупови острагани бољи од наших преживелих Лахитових топова, о томе ваљда не треба да вас уверавам?!

Милован хтеде продужити говор али му пшуконик Перишић упаде у реч: Шта си ми опет ти Миловане почео хвалити бугарску војску, као да је ми не познајемо?! Запнтачно човек, бугарска војска, па бугарска војска. А ко представља ту бугарску војску? Башчованције и ћерамиције. Ко може од ћерамиција и баштованција направити доброг војника?! Ти велиш Миловане, да су бугарској војсци учитељи Руси? А то је баш оно, што је најчудноватије у твом говору! Па шта су ти Руси учинили, као војници? Баш ништа! Кад чујем од кога, да су Руси од Бугара направили добре војнике ја морам из гласа да се смејем, јер Руси нису никакви војници! Они и кад победе непријатеља, победе га само својим масама, а не војничком храброшћу и неком женијалношћу. Гди би паметан немачки војсковођа постигао циљ са губитком од 100 до 200 људи, ту Руси жртвују хиљаде војника! По чему су паметном ти Руси, могли обучити бугарског војника? Баш ничему.“

На ове Љубишине речи, сви се — па и суморни Топаловић — грохотом насмејасмо и повикасмо: „Е Љубиша, ту си много претерао.“ — Шта, зар сам истина претерао, рече Љубиша са свим хладнокрвно, па се поче смејати и сам.

С овим је наш разговор о оцени бугарске војске, завршен.

Милован пође да иде у свој шатор, а и ми се почесмо спремати да лежемо, јер беше превалило пола ноћи, док од једном повика Љубиша: „ама људи, ми сутра по-

лазимо у рат. И ако сам уверен, да нас Бугари неће смети нигде дочекати, они ипак имају пушке, које нису напуњене памуком већ оловом. Може се пушка случајно коме Бугарину окинути, и убити кога од нас. Зар не би било паметно, да сваки од нас сад одмах напише тестамент и одреди шта коме после своје смрти оставља?“

Бога ми паметно велики повикасмо сви, и отпочесмо писати тестамент.

Моје завештање гласило је: Све моје покретно и непокретно имање, као и готовину, остављам мојој жени Зорки. Ово сам завештање сам написао и потписао. На овом мом завештању потписао се као сведоци: пуковник Пера Топаловић, пуковник Љуб. Першић и капетан Светозар Станковић.

Пишући тестамент, ја сам се самом себи слатко насмејао. Све што имам, остављам својој жени! А кога јој ђавола остављаш, помислих! Остављаш јој једну презадужену кућу у Нишу, које се мора одмах одрећи чим ти очи склопиш, јер је дуг већи, но што вреди кућа. Остављаш јој нешто књига и инструмената, нешто намештаја и посуђа. Готовине што си имао, то си јој већ дао. Оставио си јој 200 динара да се с тим издржава до твог повратка из рата. И то је све, што јој можеш оставити. Зар то није пронија, писати тестамент и за такву тричарију?!

2-XI. Ратна Краљева прокламација која је како се прича, написана још пре месец дана — 2-X — тек је данас и под данашњим датумом обнародована. Ја сам је тек после неколико дана имао у рукама, али пошто јој је овде место. овде ћу и да је унесем. Прокламација гласи:

Народу Српском,

Веран традиционалној политици Обреновића, за одбрану узвишених интереса Отаџбине, Ја сам уз припомоћ вернога Представништва драгог Ми народа предузео све нуждне мере, изазване од стране кнежевине Бугарске, насилним рушењем Берлинског уговора, те да гласно и јасно покажем, да Србија не

може бити равнодушна према промени равнотеже снаге народа на Балканском полуострву, нарочито кад то бива у искључну корист једне државе, која је сваки тренутак своје слободе употребила, само на то, да Србији докаже, да је рђав сусед и да неће да поштује њена права, па чак ни њено земљиште.

Ничим неоправдане царинске мере, које је кнежевина Бугарска предузела према Србији и којима је уништила сваки трговачки промет између обеју земаља, имале су једину и искључиву цел, да засведоче непријатељско расположење кнежевине Бугарске, од самог постанка њеног према Србији.

Насилно и противправно отимање Брегова, повлађивање и отворено подстицање осуђених издајника земље у њиховим бунтовничким покушајима, управљеним противу унутрашњег реда Краљевине, све сам отрпео, желећи дати доказа онаквог стрпљења, какво доликује држави, која је своју слободу сопственом крвљу одкупила, која је уз симпатије Европе напредовала а на сваком кораку свога напредовања чувала и поштовала свачије право, као своје сопствено.

На навалично злостављање наших поданика у Бугарској, затварање границе, нагомилавање недисциплинованих маса добровољачких на самим границама Србије, његово оружање, нападање на погранично становништво па затим и на војску нашу, којој је поверена одбрана српског земљишта, све то ствара хотимично изазивање, које Ја не могу равнодушно да подносим, ни у име узвишених интереса земље, ни у име достојанства народа, нити у име части српског оружја.

И са тих сам разлога примио стање отворенога непријатељства, које је влада Бугарска отворила и наредио мојој верној и јуначкој војсци да пређе границу кнежевине Бугарске.

Праведна ствар Србије поверена је решењу оружја, јунаштву војске и моћној заштити Божијој.

Објављујући ово Моме драгом Народу, Ја у овим

озбиљним тренуцима са поуздањем рачунам на његову љубав према Отаџбини, и на његову оданост светој Српској ствари.

У Нишу 2 новембра 1885 г.

Милан

Наша авангарда — I батаљон XIV пука са два брдска топа, — прешла је зором бугарску границу. За авангардом је следовао цео XIV пук. Остале наше трупе, прешле су границу тек после 8 сахати пре подне.

Командант дивизије са својим штабом, сем капетана Станковића који је са првим батаљоном прешао границу, био је већ у 7 сахати у јутру на Дешчаном кладенцу.

За XIV пуком пређе границу и командант дивизије. Зауостависмо се на једној главници. Густа магла, какву ја до сада никада у свом животу видио нисам, беше покрила цело *Знеполе*. Услед густине магле, беше нам дисање отежало. На три корака даљине, човек није могао распознати човека. Кад говориш с ким, ако се овај само 3 до 4 корака од тебе удаљи, њега нестане, као да је пропао у земљу. Морали смо се свакога часа довикивати, да се у магли не изгубимо!

На овој главници остао је командант са својим штабом, више од два сахата.

Око 10¹/₂ сахати доби командант извештај од мајора Бајаловића, да су се његове патроле сукобиле са бугарским још јутрос, у први расвјат. После неколико измењаних метака, Бугари су се повукли. Но Бајаловић се није зауставио само на овоме. Његова авангарда јуригла је напред, и напала непријатеља у његовим стрељачким рововима на *Вучјем Долу*. Борба је трајала непун сахат. Непријатељ је истеран из ровова и нагнан на одступање. Одступно је у правцу к *Трну*.

Непријатељ је оставио у рову своја два погинула војника. Један жандарм и 12 бугарских војника, предали су се Бајаловићу. Да ли су Бугари сем два мртва војника имали још каквих губитака, непознато је?

У овом јутрошњем сукобу, ми смо имали 2 погинула и 8 рањених војника.

Ускоро дође к нама и шеф штаба капетан Станковић, који нам исприча детаље борбе на *Вучјем Долу*.

За мене је и данас необјашњиво, како су наши у овој густој магли напали на положај непријатељски?!

Командант са својим штабом крете се напред, али врло опрезно, јер смо ишли што но кажу: „*као гуске у магли*.“

Магла се поче дизати, тек око 2 сахата по подне.

Командант дивизије нареди, да се трупе прикупе, али не крећу напред. Само је дивизијској коњици наређено да прокрстари, и потражи непријатеља у околини.

Наша се је коњица сукобила са непријатељским патролама иза *Зелен Града*, и растерала их.

Моравска дивизијска коњица показала је данас, а и доцније у многим приликама, да је коњица заиста око и уво војске. Куражни командир моравске коњице капетан Михаило Станишић јурио је често пред војском по 10 до 15 км. у извидницу. Његови коњаници угледајући се на свог неустрашимог командира, били су и сами више но куражни. Штета је само, што им коњи беху и сувише слаби. Али ни то њиховог одважног командира Станишића није бунило. Он је полазио у извидницу са ескадроном, а стизао мѐти само са неколико коњаника, који имађаху добре коње, да сутра дан на исти начин понови своје извиђање.

Пошто су трупе прикупљене, кретосмо се напред.

Идући кроз *Зелен Град*, имали смо велике тешкоће са остраганском батериом, јер пут беше до зла бога испроваљиван и стрм. Да не беше пијонерске чете, која је ову нашу батерију пратила и пред њом пут поправљала и засецала, не би могли ни корака напред.

Пред вече су истакнуте наше предстраже испред села *Зелен Града*. Војска је зановила на положајима и местима где се је у први сутон затекла.

Командант дивизије са својим штабом, преноћио је у *Момчиловом Дренов хану*.

Пошто бесмо већ поспали, командант дивизије доби неки извештај од команданта I пука. Топаловић је неза-

довољан са данашњом радњом овог пуковара, али зашто је незадовољан, нисам прибележио, а не сећам се.

3-XI. Већ у 4 сах. у јутру, били смо сви у штабу на ногама. Командант дивизије издао је још јуче у вече диспозицију командантима за данашње кретање трупа напред, и напад на непријатеља, ако се где сукобе са њим.

Распоред санитарских трупа за данашњи марш, нисам ни у колико мењао. Остао је исти, као што беше и јуче.

Наша авангарда, I батаљон XIV пука са 2 брдска топа, кренула је се данас у 6^{1/2} сах. у јутру у правцу вписа *Руја*. Једновремено са авангардом, кренуо се је и III батаљон XIV пука путем за *Трн*. Према томе, I батаљон био је лево, а II десно крило, наше авангарде.

II данас је магла покрила цело *Знепоље*. Но срећом, магла данас није тако густа као што беше јуче. Око 9 сах. пре подне, магла се поче дизати и грану сунце.

Бугарске трупе за одбрану *Трна* од нашег напада, беху поселе положаје на пивици *Руја* према *Трну* и путу који води у *Трн*. Бугарски је положај у виду потковице.

Чим се магла диже, и главнина наше војске крете се напред. Командант дивизије пратио је главнину војске са својим штабом.

Наша левокрилна авангарда, I батаљон са 2 брдска топа, марширала је гребеном *Руја*. Око 10 сах. пре подне она се нађе пред непријатељем, који је посео своје стрелачке ровове. Положај који је I батаљон заузео, одвојен је од положаја бугарског једном дубодолином. Чим су наши приметили Бугаре у рову, отпочеше пуцати на њих. Непријатељ је одговарао на нашу пуцњаву, те се осу са обе стране плотунска паљба.

Нашем I батаљону долазиле су у помоћ једна по једна чета II батаљона XIV пука.

Око подне попех се и сам на гребен *Руја*, да осмотрим рад санитарског персонала. Д-р Хаџи-Тазића и Д-р Мошковића нађох на својим привијалиштима, у највећем послу. Д-р Поповића не нађох. Рекоше ми да је негде позади!

Пењући се на Руј, јашно сам најкраћим путем, али ме Бугари опазеше те почеше пуцати плотунима на мене и мога сеиза, држећи ме ваљада за каквог ђенералштаблера? Куршуми су фијукали поред наших ушију, те мордох да променим правац. Попех се на Руј, једном заклопитом косом.

Једна наша батерија, ако се не варам III спусти се до половине Забелског виса и отпоче пуцати, али кад виде командир да његови меци не дотурују до непријатељског положаја, он сиђе са виса приближи се непријатељу и отпоче из долине пуцати.

Рујска колона успела је да истера непријатеља из предњих ровова. Бугари се повукоше, у другоредни ров. Али то беше данас наш једини успех на *Рују*.

У лево од Руја, чује се пуцањ топова. Мајор Бајаловић са којим сам неко време стајао на једној узвишици, осмотри карту и рече: „ово Шумадинци нападају на *Вранчу*“.

Између 3 и 4 сах. по подне сиђох с *Руја*. Наћох команданта дивизије, који баш издаваше наредбу за општи напад. Одмах после 4 сах. по подне, и трупе II пука кретоше се напред.

Наступање пешадије II пука помагала је сва наша артиљерија из долине, која се ту прикупи. На целој нашој линији грохтале су пушке, и грували топови. Бугари су нам с виса одговарали. И ако већ беше наступио сутон, обострана пуцњава непрестаје. Тек око 6 сах. у вече, кад се добро смрче, прекиде се борба.

И данас је наш храбри Станишић, осоколио са својом коњицом. За време кретања наше главнине напред, Станишић је био са ескадроном у извидници. Према селу *Бараницима* сукоби се наша коњица са коњицом бугарском са којом беше и једна чета пешака, добровољаца. Чим је Станишић приметио непријатеља, нападе га, не водећи рачуна о његовој јачини. Нешто поби, неколико њих зароби, а остале нагна у дивље бегство.

Наше трупе остадоше на положајима, до којих беху доспеле у последњем моменту борбе.

Командант дивизије са својим штабом, заноћно је у селу *Забелу*.

У данашњој борби имали смо 9 мртвих, и 75 рањених војника. Рањена су и 2 официра — поручници, пешадијски Илија Крстић, и артиљеријски Груица Симић. Према томе имали смо свега 77 рањеника. Сем ових губитака, Бугари су нам заробили и пет војника, приликом јуриша на један њихов шанац на Рују.

Топаловић је добио данас 2 или 3 извештаја од команданта I пешадијског пука, са *Власине*. Према њима остаде равнодушан, али последњи који око 9 сах. ноћу стиже мало га развесели. Смешени се рече нам Топаловић, да је I пук имао данас успеха на свима тачкама, да је Бугаре растерао, и много њих заробио. И нас је ова вест обрадовала, те сви у глас повикасмо: Браво Гајновићу!

4-XI. Командант је још јуче у вече издао наредбу за данашњи поновни напад на непријатеља, те је са нестрпљењем очекивао да се сване. У 4 сах. у јутру, и командант и цео персонал штаба беше спреман за полазак. Коњи нахрањени и оседлани чекају на нас.

Дан освану без магле, ведар и сунчан.

Око 6 сах. у јутру стиже команданту дивизије извештај са предстража, да је непријатељ напустио ноћас своје положаје, и одступио преко Трна брезничким путем!

Непојамно је, да наше предстраже нису раније приметиле одступање непријатељево! Тек пошто је се почело расвитасти, они су видели да Бугара нема више на њиховим положајима! Не треба заборавити, да су Бугари у јучерањој борби имали према нама 8 топова острагана, које су са собом одвукли. Зар наше мртве страже не чуше ни клопарање топовских и муницијских точкова?!

Услед извешћа, да је непријатељ напустио своје положаје и одступио, дивизијар нареди да се све трупе што пре крећу напред.

Главнина наше војске — II пешадијски пук, артиљерија, коњица, пионерска и санитетска чета — кретоше се

трнским путем око 8 сах. у јутру, а XIV пук гребеном Руја, нешто раније.

Данас је заштитница главнини, пијонерска чета.

Командант дивизије са својим штабом ушао је у Трн, неколико минута после 10 сах. пре подне.

Дивизијска коњица послана је још јутрос у извидницу, за непријатељем. Из Станпшићевог извешћа, а и од Трњанаца сазнаде командант, да су Бугари одступили у два правца к *Брезнику* — насипом преко *Филитовца*, и селским путем преко *Глоговице*.

Трн је чисто српска, мала, лепа и здрава варошица у једном планинском котлу, опкољена брдима са свију страна. Куће су бело окречене, ћерамидом покривене, махом двоспратне, те изгледају као пољске виле.

Кроз Трн протиче речица *Јерма*, или како је мештани зову, *Голема река*, која код нашег Сукова утиче у Нипаву.

Трњанци су чисти, овејани Срби и по говору, типу, обичајима и традицији. И мушко је и женско стасито, лепо развијено и махом црне масти. Сем неколико дућанџија, механџија и бојадџија, Трњанци и ако су тобож варошани, баве се највише пољским радовима, као и обични сељаци. Одело им је нека меша од шумадијског, и црногорског одела.

Ове добре Србе силом претапати у Бугаре, неопростими је грех, који носе на души наша браћа Руси!

Ми се разазурили у Трну, а не знамо шта се пред Трном догађа! Један батаљон II пука који је по наредби дивизијаревој ради сваке сигурности прошао кроз Трн, примети на излазу из вароши, у лево од брезничког пута на једној коси, једну залуталу бугарску чету, коју одмах нападне и примора је да се преда.

У овом сукобу ми смо имали 9, а Бугари 11 рањеника. Међу рањеницима беше и један бугарски официр, потпоручник *Ангелов*.

Болничари дати II пуку на службу, снесоше и наше и бугарске рањенике у Трн.

Рањенике сам сместио у трнску среску болницу у ко-

јој већ беше 42 рањена бугарска војника из јучерање и прекојучерање борбе.

У болници застадох једног младог руског врача, по народности Евреина. У разговору са њим и прегледајући бугарске рањенике и болеснике како су привијени и лечени, добих уверење, да је овај млади врач још невешт и непрактичан. Стога позвах Д-р Моравца и наредих му, да остане у Трну, прими управу болнице, и у њој лечи и негује и наше и бугарске рањенике и болеснике. Руски врач остаде као Моравчев помоћник у болници.

У болницу је дошао самном и инжињерски пуковник Степа Луковић.

Бугарски официр Ангелов рањен је у прса. Куршум је пробио плућа. Ова једна рана беше већ смртоносна, али је он имао још 3 лакше повреде од куршума. Сиром Ангелов, беше млад, леп човек, тек га гарила наусница. На угловима усана, имао је млаз сасушене крви. Прилазећи Ангелову, рекох му да сам лекар. Хоћу да га прегледам и укажем му помоћ. Он јадник одмахну десном руком и прошапута тужним, слабим, и једва чујним гласом: *„Хвала вам господине, и брате. Мени не треба никаква помоћ. Код моја Отаџбина пропада, нека пропаднем и ја с њом. Нашто ће ми живот, кад Отаџбине немам! Ако хоћете, ја вас молим да укажете помоћ оном младићу, показујући руком на једну постељу, у којој је лежао један још младић од њега — подофицир. Он ми је сестрић. Њему се можда може помоћи? Код мене има 40 наполеона и златан сахат. 20 су наполеона моји, а други 20 државни. Молим вас, да сахат и мој новац пошаљете мојој фамилији, а са државним чините што знате.“*

Луковић и ја сгледасмо се, изненађени овошким патриотизмом овог младог човека!

Пошто сам Ангелова и преко његове воље привио, запових га са неколико гутљаја коњака, из моје чутурице.

Полазећи из болнице наредих Д-р Моравцу, да овом племенитом и храбром бугарском официру особиту пажњу поклони, и да му све његове захтеве по могућству испуни.

По наредби Топаловићевој командант II пука пуко-

вник Хаџић, крете се са своја 2 батаљона и брдском батериом у 2 сах. по подне долином *Глоговице* за *Брезник*. XIV пук са артиљериом, пијонерском и санитарском четом, пошао је из Трна један сахат доцније пут Брезника, преко *Филиповца* наспом.

И ми смо дакле ишли трагом Бугара, који јутрос зором одступише са Руја к Брезнику.

Командант дивизије наименова за председника општине у Трну неког *Димитрија Србина*, а за команданта места остави артиљеријског капетана *Симу Коларића*, који у исто време прими и команду над оне 2 или 3 чете, које остадоше у Трну као посада.

Да испричам овом приликом једну малу епизоду, која ми се је десила у Трну. — Војска је већ измарширала, коњи су нам заседлани, чекамо само на команданта па да се и ми кренемо за војском. Командант диктира свом ађутанту, неку наредбу. Ову прилику хтео сам да користим да попијем чашу добра вина, јер у кафани у којој смо ручали вино беше кисело као сирће. Један мештанин рече ми, да у једној малој кафаници одмах преко пута има добра црна вина.

С пшуквником Луковићем уђем у кафану, у којој у том моменту не беше никога више, до механџије. Механџија је човек осредњих година, гојазан и пун пега као ћурчије јаје. На себи је имао антерију и тозлуке, а на главни фес са плавом кићанком. Седио је на клупи. Лева му боса нога само у папучи додириваше патос, а десна на којој не беше папуче савио у колену и подигао на клупу. Нешто је чапкао прстима око прљаве десне стопале!

Ми приђосмо механџији и затражи смо да нам донесе вина, али он ни да се мрдне, ни да нас удостоји погледа! Одговори нам са свим равнодушно, не дижући очију са своје ноге, „*сег ће дете да донесе*“. А гди ти је дете запитах? „*Па туј си је.*“ Зови га рекох, јер ми морамо да се крећемо одмах даље. „*Ба, ће дојде и само, без звање*“, одговори неуљудни механџија.

Тон којим је механџија изговорио ове речи, узбунише крв у мени, али се уздрях да не планем. Запитах га је

ли Бугарин? „Не сум“ Јеси ли Србин, Грк или можда Цинцарин. „Не сум. Ја сум Македонац от Велес“. Па у Велесу и већем делу Македоније живе Срби, рекох. *Ба, немаја си тамо нико од вашишти*“, беше лаконски механицијин одговор!

Дечка још нема да долази, а механиција ни да нас погледа, ни име Србин изговори! У место да нам да по чашу вина које тражимо, он нам држи предавање о народностима у Македонији. Ово ме изведе из такта, те овом неуљудном етнографу одвалим неколико шамара.

Требало је само видети како је трбушко одскочило с клупе и потрчао да нас послужи, пошто је шамаре добио. Уз пут је изгубио обе папуче, и бос нас је послужио.

Платих вино, које заступа беше добро, и пзађох са Луковићем из ове не гостољубиве крчме, у коју не желим да свратим икада више.

И данас командује нашом предводницом мајор Бајаловић, а пионерска нам је чета заштитница.

За нашом главнином јашно је командант дивизије, са својим штабом.

У 5 сах. по подне стигосмо у *Филиповце*, где смо и заноћили.

Пошто су предстраже истакнуте према *Брезнику*, војска је улогорена.

У Филиповцу су нас лепо дочекали сељаци. Показаше нам штампану ратну прокламацију бугарског кнеза, која је послана из Софије свима општинама.

Прокламација бугарска, гласи у главном:

„Ми Александар по милости Божијој и вољи народној књаз Бугарски, јављамо народу:

Влада српска огласила нам је рат, услед личних и саможивих побуда, да би осујетила свето дело нашег уједињења.

Наша браћа, по пореклу Срби, латише се оружја противу нас, и пзазваше братоубилачки рат.

Срби и њихова влада носиле одговорност за последице овог рата, између два братска народа.

Ми смо примили рат, који нам је Србија огласила, и наредили нашој храброј и јуначкој војсци, да брани нашу Отаџбину, нашу имовину, нашу част и независност.

Наше је ујединење ствар света и правична, те ће је Бог узети у своју заштиту. Стога сам уверен да ће сви Бугари, који могу носити оружије, похитати нам у помоћ под заставе да бране нашу отаџбину.

Молимо се свемогућем Богу, да заштити Бугарску, и да нас узме под своје окриље.“

2-XI-1885. год.

АЛЕКСАНДАР.

Ова је прокламација написана, чисто бугарским језиком. Сељани нам рекоше, да је нико у селу, па чак ни поп не разуме, јер је написана неким њима непознатим језиком! Чекамо, веле, поповог сина или спновца рекоше, који се у Софији школује док он дође у село, да нам је протумачи!

Није ли и ово један доказ више, да у целом триском округу нема Бугара, но да су сви чисти овејани Срби? Браћо Руси, грех вам на душу.

Око 10 сах. ноћу стиже абер команданту дивизије од пуковника Хаџића, да му је се уз пут предало више од 100 бугарских војника, да је запљенио 8 бугарских топова острагана, са којих су поскидани затварачи, и најпослед, да је занеоћно у селу *Јездимировцу*.

Са Хаџићевим данашњим успехом и ако не беше Бог зна колики, ми смо били задовољни.

5-XI. Пре 7 сах. у јутру, крете се главнина наше војске пут Брезника.

Наша коњица која је зором изаслана у извидницу, пушкарала се је пред Брезником са непријатељским патролама, растерала их, и ушла у Брезник у 10¹/₂ сах. пре подне.

Главнина војске са командантом дивизије, стигла је у Брезник пре два сахата по подне, а комора и возови један сахат доцније.

Командант II пешадијског пука, ушао је у Брезник тек између 6 и 7 сах. у вече.

Одмах, чим смо у Брезник стигли, командант је наредио, да се вис св. *Никола* повише Брезника, поседне

са 2 чете, и да се истакну предстраже, пут — *Софије Сливнице*, па и *Трна*, и ако смо оставили у Трну посаду.

За начелника среза брезничког наименован је наш свештеник Милош Велимировић, један вредан, енергичан и куражан човек, ако се не варамо родом из *Берана* или *Колашина*? Кметство у вароши поверио је командант не-ком Гиги Петровићу Брезничанину.

Брезнички кмет Гига беше мршав, ситан, црне масти, подмуклог погледа и ћутљив човек. На командантова питања одговарао је кратко: *јесте, није, има, нема, знам не знам!* Он не зна колико је и каквих бугарских трупа прошло кроз Брезник, нити зна у ком су правцу отишли! О Бугарској војсци у опште он не зна ништа, јер се вели не меша у војничке ствари!

Још док бесмо на нашем земљишту, није нам ишло као што треба са исхраном људи и стоке, али од како пређосмо границу, зацрнело је и загрдило! Данас је трећи дан како људи ни грама меса нису добили, а о фуражи нема ни помена. Једина је артиљерија која има нешто резерве, а код других команди немају ни официрски коњи ни грама зоби!

До сада смо имали бар хлеба за људе, али данас немамо ни хлеба довољно за све јединице!

Брезник је мала, прљава и неуређена варошица. Имуњнији мептани напустили су варош, чим су осетили наш долазак.

Брезнички кмет вели, да у целој вароши нема ни хиљаду ока брашна. О меду нема ни помена, јер нема крвава ни волова, а нема ни оваца ни коза ни у Брезнику ни у околини!

Наша профантска комора која је отишла чак у Вла-сотинце, још се не враћа, а ко зна и кад ће се вратити отуда?

Командант је у великој неприлици, и не зна како да се помогне? Најпосле се реши те изасла коњанике у околна села са наредбом, да свака кућа и воденица умесе по неколико погача за нашу гладну војску. Погаче да се плаћају готовим новцем.

Између 3 и 4 сах. по подне одох у логор морав. дивиз. санитарске чете, да видим како су људи улогорени. Један отресит болничарски каплар резервиста, изађе ми на рапорт и рече: „*г. пуковниче! Ја сам мало час ишао у варош, да купим дувана. Пролазећи чаршиом, осетио сам из једног затвореног дућана мирис од свежег меса. Касати сам по занату, те би главу моју заложисо, да у том дућану има свежа меса!*“

Са мајором Др. Јасњевским и капларом, вратих се у варош. Каплар оби ћепенак ускочи у дућан и повика отуда: „*јесам ли ја казао, да у овом дућану има меса?*“

И заиста, у дућану беше 57 закланих и одераних оваца на гомили, које су Брезничани спремили за Бугарску војску и сакрили од нас. Брезнички кмет вели, да у целој вароши нема ни хиљаду ока брашна, нема ни оваца ни друге стоке, а у овом дућану лежи преко хиљаду кила свежа меса!

О овом добродошлом и изненадном нахоу, одмах сам известно команданта дивизије, који нареди да се месо разда војсци, пошто се преходно комисијско лекарски прегледа и утврди, да је добро.

За ову превару, добри Топаловић не узне кмета ни на одговор, а још мање га казни.

6-XI. Наше профитантске коморе још нема, да долази из Власотинаца. Изаслани коњаници у околна села скупили су и донели приличан број погача. За данас ћемо изаћи на крај, а пред вече ваљада ће стићи са хлебом и осталим намирницама наша комора, коју очекујемо тако жељно.

Командант Топаловић забринут је. Данас је трећи дан, како нема никакова ни упута ни наредбе, од Врховне Команде!

У 5 сах. у јутру бесмо сви на ногама, спремни за даљи марш. Командант оклева са наредбом за кретање, јер изаслани коњаници у околна села ради прикупљања погача, доносе неке узнемирујуће вести, којима се не може хватити ни краја ни конца! Чули су, веле, од сељака,

да је негде у околини прикривена силна бугарска војска која ће нас напасти још данас?!

Коњаници су долазили у штаб један за другим, јављајући интенданту колико је који донео погача. Око 6¹/₂ сах. у јутру, дође и јави се команданту дивизије један каплар, коњаник. Он рапортира команданту, следеће: „Бпо сам у X селу, и наредно тамошњем воденичару да одмах испече толико и толико погача, које ћу му готовим новцем платити. Пошто је воденичар погаче умесно, испекао и предао ми, рече, да што пре бежим из села, јер неколико бугарских батаљона иде из *Тустендила* или *Радомира* противу нас, и да су се већ приближили Брезнику на 1 сахат хода“.

Топаловић је саслушао овај рапорт са неверењем, те рече каплару: „ти си се море поплашио и побегао, те сад измишљаш којешта?“ Нисам Бога ми, клео се је каплар. То што вам рекох, казао ми је воденичар, те појурих као без душе да вас о томе известим.

Нешто ипак мора бити у ствари, код оволиких вести о некој невидљивој непријатељској трупи од које нам прети опасност, рече командант. Да то не буду Пљинци добровољци, које помисли Гајиновић у свом извештају?¹

¹ 1860 или 61 године, не опомњем се сада добро, познавао сам као дечак гимназијста у Крагујевцу два Бугарска хајдука, *Ваја Пљу* и *Ваја Цеку*. Они су се дуго бавили у Крагујевцу. Пља беше висока крупна људина, а Цека мањи од њега, али широких плећа и у опште добро развијен. Обојица су носили фустане са стотину бора, македонску цоку и велики фес на глави обавијен шампом, као што турци обавијају турбан. За појасом су имали по два пшштоља и јатаган, а о бедрима криву турску сабљу.

Ваја Цеки беше позадна страна врата сва у очиљцима. По његовом причању, Турци су га ухватили и да би од њега изнудили тајну о неком намераваном устанку у Бугарској и Македонији, пекли су га успјаним гвожђем по врату. Али он је рече, бпо мушко, те је ове муке издржао, а тајну није проказао.

Оба ова Бугарина беху се одметли у хајдуке, али их Турска потера нагна те пребегаше у Србију. Чим је пок. књаз Михаило чуо о њима, он нареди да се доведу у Крагујевац, да би били што даље од очју турског конзула и београдског паше. Њима је давано из државне касе по 5 или 6 дуката месечно, на име издржавања.

Око 8 сах. пре подне донесе један ордонанс нашем дивизијару писмо, од команданта шумадијске дивизије пуковника Биничког. Не знам садржину овог писма, али мора да је нешто врло хитно и важно. Дали услед овог писма, или услед пронесених гласова о некој бугарској трупи од које нам прети опасност, Топаловић измени своју синоћну наредбу о кретању својих трупа и написа другу, која је гласила:

III батаљон II пешадијског пука са II брдском батеријом, остаће као посада у Брезнику. Две чете овог батаљона са 2 брдска топа, посечеће вис св. Никола више Брезника, а друге 2 чете остаће у вароши.

Остале трупе морав. дивизије кренуће се у 10¹/₂ сах. пре подне из Брезника, путем к *Сливници* у следећем поретку:

Предводница, I батаљон XIV пука, пијонерска чета, и један вод болничара. Командант предводнице мајор Бајаловић.

За предводницом следује главнина.

II предводница и главнина, кретоше се напред. Командант са својим штабом остаде још у Брезнику. Пред подне се искуписмо у кафани, да доручкујемо. Тек што смо сели за постављен сто, зачу се одједном плотунски пуцањ. По крововима брезничких кућа прпорили су куршуми. Изјурисмо из кафане, пред којом су нас чекали засеђани коњи. Појахасмо и каријером појурн смо за нашом војском уз брезничко поље.

Плотунска палба не престаје. Куршуми фијучу поред наших ушију. Два и по до три бугарска батаљона нападоше на вис св. Николе. Наше две чете са два брдска топића

И баја Иља и баја Цека вратили су се доцније, помиловани посредовањем књаза Михаила у Турску, гди су живели као слободни грађани. Говорили се је тада, да су они и доцније у Турској имали плату од српске државе, као повереници владини?

И тај исти баја Иља, кога је Србија у братски загрљај примила, купи данас добровољце и води их противу српске војске! Проклето не-благородно семе.

бране вис, али су немоћни да га одбране. Њихове трубе пиште, тражећи помоћ.

Наша авангарда и главнина беху прилично одмакле. Само смо видели главнину реп. Командант дивизије нареди пуковнику Луковићу и шефу штаба капетану Станковићу, да јуре трком и врате војску. Они одјурише уз поље, а ми остадосмо.

И Станковић и Луковић узалуд су јурили, јер командант Хадић, Милован Павловић и Бајаловић, и сами су разумели ситуацију у Брезнику, чим су први непријатељски плотун чули, те се вратише и сами не чекајући командантову наредбу.

Наша пешадија трком, а артиљерија каријером дојури у Брезничко поље. Пешадија се одмах разви у бојни поредак и поче пуцати на непријатеља, који беше отерао оне наше 2 чете и избио на гребен виса Св. Никола.

Командант артиљерије Павловић не бирајући положај скиде с предњака, и отпоче пуцати и засипати гранатама непријатеља.

Дивизијско завојиште постројено је на отвореном пољу, поред батерије. На њему су радили Д-р Јасњевски, Д-р Хади-Лазич и ја.

Пуковни лекар и били су код својих пукова.

При измаку борбе пошто отерасмо Бугаре с виса, дивизијско завојиште премештено је на вис св. Николе, гди је остало док борба није окончана, и док сви рањеници нису снесени у Брезник.

Бугари су нас одважно и дрско напали, али смо их и ми јуначки дочекали. Борба је трајала, непунa три сахата. Непријатељ напусти бојиште, и одступи пут *Перника*. Наша пешадија напури се за Бугарима, јер коњица беше још јутрос рано отишла у извидницу према Сливници, и одмакла и сувише напред.

Непријатељ је оставио на Бојишту 43 мртва, и 47 тешко рањених војника. Лако рањени, одступили су с војском. Опомињем се једног грешника, коме парче гранате беше ударило у позадну фишпеклију, те патрони у овој експлодираше и разнесе му сву крстину, да су му се видели

бубрези. Други опет беше ударен у трбух. Пројектил је пробио кичмени стуб. Обојица се преврљаху од бола, проклињући свога Књаза што је изазвао овај братоубилачки рат. Пошто сам их привио, ушприцах и једном и другом по 2 шприца морфина, да им бар ублажим болове кад им помоћи не могу.

Ми смо у овој борби имали свега 13 рањених, и 3 погинула војника. Међу рањенима је и један болничар дивизијске санитетске чете, који је пратио пешадију кад је ова јуришала на вис.

Сем тешких рањеника и изгинулих, непријатељ је оставио на бојишту око 200 пушача Берданки и неколико сандука муниције. Заробљено је 50 и неколико бугарских војника, кадровача.

Командиру дивизијске болничарске чете мајору Д-ру Јасњевском наредих, да све, и наше и бугарске рањенике снесе у Брезник, и смести у зграду основне школе. Лекара П пука капетана Д-р Станишевског испратих у Брезник, да благовремено спреми све што треба, да рањенике дочека и прими у болницу. *Колегу Станишевског нарочито сам упозорио, да не прави никакве разлике између наших и бугарских рањеника.*

Чим сам ове наредбе издао, појалих и појурих за командантом, који такође беше пошао за трупом, која је гонила непријатеља.

стигох команданта и испричах му како страховито изгледа бојиште, засејано мртвим и рањеним бугарским војницима.

Јашили смо ћутећи један поред другог. Топаловић оборио главу, и нешто крупно премишља. И у мојој глави једна мисао другу сустиже, и гони. Од једном рећи ћу команданту: Како би било г. пуковниче, да се са ово мало војске што имамо, упутимо право у Софију? Зором ћемо бити пред Софијом. Кад бугарска војска на сливничким положајима чује, да је се једна српска колона појавила пред Софијом иза њихових леђа, више је но сигурно да ће Бугари напустити Сливницу, и разбиће се. Наша ће мала војска можда бити десеткована, а можда ћемо и сви

листом изгнути, али ћемо том жртвом отворити врата на Софији нашим другим дивизијама, које сада лупају главу о сливничке природне и вештачке бедеме.

Топаловић ме погледа мало изненађен, па ће ми одговорити: „*Е мој г. Мико, и ја баш сада о томе нешто премишљам. Верујте ми да нисам Топаловић, ја ни часа не би часио, већ би продужио пут за Софију. Али као Топаловић не смем то да чиним! На случај неуспеха у овој самоволној диверзији, за сваког другог нашло би се извињења, а за Топаловића би се рекло, даје као антидинастичар намерно ишао на то, да упропасти једну целу дивизију!*“

Топаловић ућута. Разумео сам га, те ућутах и ја.

За нама је јашио командантов ађутант, артиљеријски поручник Живко Јанковић. Топаловић се окрете њему и нареди му да стигне Бајаловића, и каже му да напусти даље гоњење непријатеља. Са својим трупама да остане на месту докле је дошао, и ту да чека даљу његову наредбу. Затим се командант обрати мени, речима: „Хајде г. Мико, да се и ми вратимо у Брезник.“

У први сутон били смо у Брезнику. Обиђох школу, у којој су смештени рањеници. Д-р Станишевски извршио је сјајно своју задаћу. Рањенике је сместио, поправио завоје гди беше потребно, и спрема им вечеру.

Обиђох и санитарску чету у логору. Д-р Јасњевски рапортирајући о стању чете саопшти ми, да су његове болничарске патроле које је послао на бојиште да траже мртве и рањене, нашле на 6 ратних хиџена — 3 Брезничана и 3 сељака из околине, који мртве и рањене бугарске војнике пљачкају. Мародери су ухваћени, везани дотерани у Брезник и предати власти на осуду.

Команданту дивизије загонетно је, што још нема да долази командант I пешадијског пука, коме је још ономад паредио да се што пре крене за Брезник!

Командант је вечерас добио једно повеће писмо, од Врховне Команде. Садржину писма не знам? За вечером рече нам командант, да Дунавцима, Дринцима и коњичкој

бригади, не иде најбоље са операцијама. То беше све, што сазнадосмо од команданта.

Данас нам дође срећом професијанска комора, из Вла-сотинаца. Добили смо тајина, меса, пиринца и пасуља. Од фуражи нема ни помена!

Услед данашњег изненадног непријатељског напада, командант је обазривији. Вечерашња његова наредба гласи: да два батаљона II пешадијског пука са брдском батеријом остану у Брезнику као посада, а све остале трупе да се крену сутра пут Сливнице, у време и по распореду, који ће се саопштити командантима сутра рано.

7-XI. Са 4 батаљона, 2 батерије, коњицом, пијонерском и санитетском четом, кретосмо се из Брезника у 7 сахати у јутру.

Авангардом командује и данас мајор Бајаловић. Главнином, ако у опште може бити речи о главнини код овако мале трупе, командује пуковник Милован Павловић. Пуковник Хацић остаде у Брезнику.

Командант дивизије ужасно се љути на команданта I пешадијског пука, што га још нема да долази. Треба му вели 3 дана и 3 ноћи да пређе простор од 60—70 километара. Да је као пуж мило, већ би морао бити овди!

Лекара II пешадијског пука Д-р Станишевског оставио сам у Брезнику, да негује наше и бугарске рањенике, а и да врши трупну службу код свог пука који остаде у Брезнику.

Пењући се уз брезничку косу путем к Сливници, сустиче нас један коњички поручник, све ми се чини Драгутин Милетић? Он донесе неке важне поруке за нашег команданта. Док је Топаловић читао предато му писмо и писао одговор на исто, дотле нам овај весник исприча како рђаво стојимо на свима тачкама, како смо јуче претрпели ужасан пораз, услед чега је Врховни Командант Краљ морао да напусти Цариброд, и да се са својом свитом врати у Пирот!

С највећим багателисањем и омаловажавањем говорио је овај поручник о команданту дунавске дивизије, и његовом штабу. Нису много боље прошли ни команданти

осталих дивизија. Нарочито се беше окомио на свој род војске — на коњицу! На рад команданта коњичке бригаде, команданте коњичких пукова и појединих командира ескадрона, бацао је дрвље и камење. Од ескадроних командира једино је хвалио капетана Светозара Трифунца.

Од овог весника сазнадосмо и то, да су јуче погинули мајори: артиљеријски Милан Васић и савитетски Д-р Љубомир Весовић.

Чим је Топаловић написао одговор и предао га веснику, нареди да убрзамо марш. Без и најкраћег одмора, стигосмо пред бугарске сливничке положаје у 10¹/₂ сах. пре подне. Готово из маршевог, прешло се одмах у бојни поредак.

Командант артиљеријског пука пуковник Павловић, построји I остраганску батерију на нашем десном крилу на једној узвишници, а III пољску између центра и левог крила. То беше сва артиљерија којом је моравска дивизија располагала данас.

Командант XIV пука мајор Бајаловић и шеф штаба капетан Станковић, уводили су батаљоне у борбу. Први на нашем левом, а други на десном крилу. Две чете остале су у резерви — чета поручника Димитрија Јевтовића и Луке Хајдина.

Мајор Бајаловић беше дошао у контакт са Шумандивцима на левом крилу нашем.

Дивизијску болничарску чету поделно сам у две секције, пре но што је борба отпочела. Једном је командовао мајор Д-р Јасњевски, а другом капетан Д-р Хаџи-Лазић. Д-р Јасњевског свео сам лично са његовим људима у село *Гургуљат* под Сливницом, и наредно му да ту остане, а капетану Хаџи-Лазићу показао сам место — између нашег центра и левог крила на 1000 м. иза бојне линије, гди ће постројити завојниште.

Завојниште Д-р Јасњевског беше још ближе бојној линији, али заклоњено од непријатељских метака, у мртвом углу и на средокраћу, те су му лако могли прилазити рањеници и са центра, и са нашег десног крила.

Командант дивизије стајао је на једном пропланку 80 до 100 м. у лево од остраганске батерије а у истој ви-

спни са њом, и отуда је издавао наредбе. С овог пропланка види се цела бојна линија на којој су Моравци, сем једног дела нашег крајњег заломљеног десног крила. Уз команданта у почетку борбе беше и сав персонал његова штаба, сем капетана Станковића.

При увећењу батаљона у борбу и заузимању положаја, Бугари су пуцали на нас или појединачно или десетинама, те смо имали могућности да III пољску батерију приближимо непријатељу, и да подигнемо чак и амбласман за њу.

Остраганска батерија није имала заклона. Она је постирана на ледини, за 1 м. ниже, од гребена виса. Само су топовска уста вирила, више гребена.

Наша пешадија чим је уведена у борбу, отпоче пуцати на непријатеља. Око подне борба се разви у велико. Бугари доведоше према нама нове трупе, које почеше пуцати плотунима. Довукоше и неколико топова, који се утркиваху са нашим у пуцању.

На нашем левом крилу, којим је командовао храбри и ладнокрвни мајор Бајаловић, не само што је паригран сваки нови напад бугарски, већ је Бајаловић успео, да непријатеља из његових првих положаја истера, и нагна да се повуче за 5 до 600 м. назад.

Борба траје непрекидно на целој линији, час слабије а час јаче. Око 3 сахата по подне остадосмо на пропланку само Топаловић и ја. Остали се беху разишли да изврше разне командантове заповести. Ми смо посматрали борбу. Од једном ће Топаловић повикати, окренувши се мени: *„Г. Мико! Видите III батерију гди се спрема да одступи? Ако она одступи, повући ће са собом и пешадију. Као што видите, ја немам никога овде од млађих сем вас. Молим вас јачите одмах, и зауставите батерију. Кажите командирју да ћу га стрелаати, ако положај напусти. Нека истраје на свом положају, па ма изгубио све људе и све топове.“*

Позади нас у једном удољу, стајали су наши коњи. Викнем сеиза, те доведе коње. Појашних и појурих трком најкраћом линијом — дуж нашег стрелачког низа — к III батерији. Кад стигох, топови већ беху на предњацима и

одступаху. Тражећи очима командира, да му командантову наредбу саопштим, чујем позади мене познат ми глас: „*шта ће те ви овде у овој ватри г. ппукловнице, ако Бога знате?*“ Ватра је и била заиста, јер су Бугари плотунима пуцали на одступајућу артиљерију, и засипали је куршумима. Окретох се на познати ми глас и видех мог доброг познаника из лова, поручника Јову Димитријевића, водника III батерије. Баш вас и тражим, рекох. Командант дивизије наредио је, да се одмах вратите и заузмете првашњи положај, па ма све људе и топове изгубили. Храбри поручник Јова у овој киши од непријатељских куршума само салутира и рече: „разумем.“ Јовина гласна команда — батерија на лево круг, марш, и одмах затим *галопом*, одјекну на све стране. За тренут ока, Јовини су топови били на првашњем положају и груваху одатле на непријатеља.

Вратих се команданту дивизије, али не истим путем, којим сам дошао до топова, већ обилазним. Мислио сам да ће бити боље, да мало причувам кожу, сећајући се оне Љубишине, да ни бугарски куршуми нису свиђени од памука, већ изливени од олова.

Враћајући се команданту, наиђох на лекара XIV пука Д-р М. П. Он лежаше потрбушке на једној ливадници, држећи у рукама узду свог коња, који је пасео влажну траву. Побојак се да није рањен кад ништа не ради, јер је баш његов XIV пук у најжешћем окршају. На моје питање, шта ћеш ти ту М., и гди ти је привијалиште, он скочи на ноге и одговори: „нисам данас ни постројавао завојниште, јер га је постројо Хаџи-Лазин за мој пук!“ Па зашто ниси са Хаџи-Лазинем да му у послу помогнеш, запиташ? Д-р М. нешто промрмља, слаб сам, или не осећам се добро? На овај његов одговор планух и заустих да му нешто одговорим ружно, али се уздржах, ободох коња и вратих се команданту.

Топаловић ми стиште руку благодаречи ми, што сам његову заповест тако брзо и успешно извршио.

Врховни Командант војске, Његово Величанство Краљ, декорисао ме је по предлогу пуковника Топаловића за

брзо и успешно извршење ове његове наредбе, *Таковским крстом III степена са мачевима*. А да ли је и храбри поручник Јова за извршење ове исте наредбе чим одликован, не знам, али сумњам?!

Непријатељ је сипао смртоносну, и пешадијску и артиљеријску ватру па наше трупе. Поједина њихова одељења покушавала су неколико пута да јуришем, с ножем на пушци, растерају нашу пешадију, али су увек сузбијани.

Командант левог крила мајор Бајаловић гледајући храбро држање његових људи у борби, беше се решио да покуша јуриш на непријатеља. Но у припремању и прукупљању трупа за јуриш, непријатељско танае удари га у плећа и озбиљно га рани, те је морао напустити бојиште, и предати команду најстаријем официру у пуку — ако се не варам капетану Тодору Јојићу?

И ако не беше више храброг Бајаловића на нашем левом крилу, његови су се батаљони, па и трупе на центру, јуначки бориле. Ни један човек не одступаше. Али на десном крилу, не могосмо одолети непријатељској навали.

Ми смо имали непуне 3 чете на једној главици, по више села *Гургуљата*. Ова наша мала трупа много је јада задала Бугарима, јер је имала врло zgodан положај. Око 4 сах. по подне доведоше Бугари читав пук, и са ножем на пушци јурнуше на ову нашу трупу. Овој надмоћној навали, није се могло противстати. Наши напустише вис и одступише. Њихово одступање повуче за собом и одступање наших трупа на центру, а мало доцније и левом крилу. Наша се војска повуче на положаје, са којих смо данас борбу отпочели. Са ових положаја продужисмо борбу, и на њима смо остали све дотле, док није борба у вече прекинута.

Чим је командант приметно бугарски јуриш на вис више Гургуљата, послао је тамо у помоћ и оне 2 последње чете, које смо имали у резерви. Али ове чете још не беху ни стигле да се за борбу развију, кад их непријатељ опколи! Већина војника спасла је се бегством, али коман-

дири чета, Димитрије Јевтовић и Лука Хајдин, бежу за-
робљени!

Како нам сад беше загрожен десни бок од оног пука
бугарског, који нашу трупу са главице отера, командант
посла према њему нашу дивизијску коњицу, а све ми се
чини и један шумадијски ескадрон под командом капе-
тана Шећевића, који од некуда искрсе да нас брани од
обиласка.

Борба је продужена до у мркли мрак. И ми и Бугари
задржали смо се на положајима, са којих смо данас отпо-
чели борбу.

Данас је наша пијонерска чета, показала чуда од
храбрости. Док је једна половина пијонера подизала ам-
пласмане за III пољску батерију, дотле је друга јуначки
одбијала нападе непријатељске, који су хтели да их спрече
у раду. Па и кад је артиљерија ампласмане посела, пијо-
нерска је чета остала код артиљерије као заштита њена,
и целог се дана тукла са непријатељем. Пијонери су у да-
нашњој борби имали и мртвих и рањених.¹

¹ Као начелник савета био сам пре неколико година одређен
за члана једне велике комисије, којој је стављено у задатак да изради
Проект закона о устројству наше војске, формацију и организацију.

Један сујетан и тесногруд члан комисије, хтео је пошто по то
да огласи инжењерске трупе за неборацке трупе, а инжењерске офи-
цире за неборце! Овом члану комисије придружи се још њих неколико.
И ја сам као доктор морао устати, да говорим у одбрану инжењерских
трупа и инжењерских официра, наводећи баш овај пример на Сливници,
пored многих других које сам у многим ратовима са Турцима гледао
— Зар инжењерску трупу, која често у киши од куршума, граната и
шрапнела, ладнокрвно подиже мостове, просеца путове, прави ампла-
смане за артиљерију, копа шанчеве, стрељачке ровове и т. д. искљу-
чити из реда бораца?! Та то би био неопростив грех.

Пијонерске трупе долазе често у прилике, кад морају да раде
хладнокрвно своје послове, и ако их непријатељ за време рада засица
куршумима и гранатама. Заузети својим хитним послом, они често не
могу ни да се бране! Зар пијонерска кураж у овим приликама није
већа од куражи пешака, којима је сваки грм и трн заклон? Тако сам
говорио тесногрудима.

Благодарећи увиђавнијим члановима комисије, који ми се при-
дружише, успео сам да инжењерске трупе одбранити од понижња, које
им хтедоше нанети тесногрудни и сујетни људи.

Пошто је наша трупа напустила вис над Гургуљатом, ни завојниште није могло остати више у Гургуљату.

Д-р Јасњевски дојури к мени, блед и задуван. Си-рома старац дрхтао је целим телом. На леђима је носио седло, а коња свог вођаше за узду. При наглom одступању, беше му пукао колан. Да неби седло оставио непријатељу, морао га је сâм носити.

За Јасњевским почеше пристизати и болничари у групама по двојица, тројица, носећи тешко и водећи лакше рањене. Доведоше 19 лакше и донеше 5 тешко рањених војника.

Завојниште у Гургуљату напустио је последњи кадровски болничарски наредник Илија Јовановић.

Д-р Јасњевски рече ми, да су Бугари приликом јуриша пуцали на његово завојниште и ако беше обележено са 3 барјака Црвеног Крста! Наредник Илија опет додаде, да су не само бугарски војници пуцали на завојниште, већ и сељаци села Гургуљата опијени мрзошћу према нама, чим наши напустише вис више села, нападоше наше рањенике и болничаре пушкама, секирама и моткама. Болничари, који у српско-бугарском рату беху наоружани кратким Пибодушама, бранили су и себе и своје рањенике, пуцајући на сељацима нападаче, и одступајући у реду. Том приликом утрошили су болничари сву своју муницију, али су успели да нападаче одбију и њих неколико ране, а неколико побију.¹

¹ Данас је наша болничка трупа без икаква оружја, те у будућем рату неће моћи бранити ни себе, ни своје рањенике.

Као шеф вој. санитета предлагао сам неколико пута, да се болничари наоружају револверима и широким тесацима (Faschinenmesser). Зато сам и унео у програм болничарске наставе: *руковање револвером*. Програм болничарске наставе одобрио је министар још 1888 г., али зато болничари ипак остадоше и до данас без икаква оружја!

Надлежни сигурно мисле, да ћемо у будуће ратовати са цивилизованим народима који поштују Женевску Конвенцију, те с тога и не наоружавају болничаре?! Бугари, Турци и Арнаути не постоје више за њих, као наши непријатељи!

Већи број наших теже рањених и изгнутих војника на десном крилу, остао је на бојишту. Стога су нам губитци у данашњој борби само приближно познати.

Моравска дивизијска болничарска чета имала је данас осетне губитке — 3 рањена и 2 погинула болничара. Двојице је нестало од оних, који беху са пешадијом на вису више Гургуљата. Без сумње су и они погинули, јер се нису вратили из Бугарске с осталим заробљеницима?

Видећи данашњу нашу недаћу написах и испратих наредбу Д-р Станишевском у Брезник, да још ноћас потовари све наше рањенике из јучерање и данашње борбе, и са њима се што пре крене за Пирот. Бугарске рањенике да остави у Брезнику. Наредника Илију са 10 болничара упутно сам одмах, чим је борба престала, у Брезник, у помоћ Станишевском.¹

Целу ноћ провели смо у најстрожијој приправности, под оружјем. Наши коњи нису ни раседлавани, а артиљеријски стајали су у запрези.

Око 9 сахата у вече Топаловић оде да се састане са командантом шумадијске дивизије цуковником Бљвничким.

¹ Овде ћу да прибележим још један зверски и нечовечки акт бугарски, који би требао да уђе у сутрашњи дневник — За наше рањенике реквирирана су кола и саоне из оближњих села. Рањенички трен кренуо је се из Брезника 8-XI у 3 сахата по поноћи. Трен је пратио Д-р Станишевски са болничарима. Један реквирирани коморција, Бугарин, који је на својим колима имао два тешко рањена, скрене у страну с пута под изговором да су му волови сустали, те хоће да их мало одморн. Д-р Станишевски му поверова и остави га сама, али му нареди да похита за њима, кад му се волови одморе.

Чим је Станишевски с треном одмакао, овај нечовек Бугарин збаци рањенике с кола, припрети им да ће их побити ако почну викати и стругну са својим колима, а рањенике остави саме.

Нареднику Илији, који је водно рачуна о овом заосталом коморцији, учини се сумњиво што га нема тако дуго, те се врати да види шта је с њим? Кад наиђе на наше рањенике лежеће на снегу, који сад гласно запомагаху, он се нададе за бегунцем коморцијом. Више од $\frac{3}{4}$ сахата јурио је за његовим трагом, и најпосле га стиже и врати натраг с колима и воловима.

Овај је Бугарин предат у Пироту, нашем вој. суду. Но да ли је звер човек суђен и како осуђен, не знам?

ради договора о сутрашњој заједничкој акцији противу непријатеља. Команду над дивизиом предаде пуковнику Миловану Павловићу.

Пред поноћ дуну северац да нам је се крв ледила у жилама, а ничега нема да се заложимо, ни загрејемо. Недао Бог никоме да оваку ноћ проведе, као што ми проведосмо ову!

Одајући по положају да се бар ходом колико толико загрејем, гледам наше јадне пешаке како су се приближили један уз другог, у седећем положају! Нико од њих да легне и испружи се!

У околини нигде дрвета да човек посече, и наложи ватру. Једна једина ватрица у позадини, била је код болничара. Они су нашли на пољани један раоник са јармом, те и једно и друго исцепали па наложили ватрицу, да им се бар светли, па ма их и негрејала.

Полазећи јутрос из Брезника наредио сам депешом, да II пољска болница, командир Д-р Светозар Атанасијевић а лекар Д-р Лаза Илић, дођу у Трн, а I, командир Д-р Зајичек а лекар Д-р Сор, дође на Денгчани кладенац. Ноћас сам ову наредбу опозвао и наредио, да обе болнице остану гди су, а ако су се већ кренуле да се врате натраг.

Командант Топаловић врати се с договора, после пола ноћи.

8-XI. По наредби Врховне Команде у први расвитак, напустисмо положаје пред Сливницом, и кретосмо се к Брезнику истим путем, којим смо јуче дошли. На половини пута између сливничких положаја и Брезника, средосмо ппуковника Гајиновића са његовим I пуком. Кад га угледах, помислих: *доцне стиже на Косово Стево. (Васојевих.)*

Прођосмо кроз Брезник. Напред су ишли возови, а за овима болничарска чета. За санитарском четом марширала је главнина наше дивизије, а за овом заштитница.

У заштитници смо имали два батаљона и дивизијску коњицу. Заштитницом је командовао данас пуковник Милован Павловић. Са Павловићем сам и ја остао у заштитници, све до Филиповца.

На овом одступном маршу нашу је заштитницу узастопце пратила бугарска коњица, 2^{1/2} до 3 ескадрона, и пешадија у јачини од 2 батаљона. Наша позадна одељења, заштитнице, пушкарала су се од времена на време са Бугарима. Имали смо 3 лако рањених војника, које сам привио и упутно у Трн.

Марширали смо врло полако, јер људи беху изнурени непрекидним кретањем и дводневном борбом. Доцне у вече стигосмо на конач у *Врапчу*.

9-XI. У 7^{1/2} сах. у јутру доби командант наредбу од Врховне Команде: *да се врати натраг истим путем, којим смо јуче доведе дошли, и да поново заузме положаје пред непријатељем на Сливници, које смо јуче у јутру без нужде и потребе напустили по наредби Врховне Команде!* Дакле опет преко Брезника на Сливницу?!

Топаловића је ова наредба ужасно наљутила, и сваки други на његовом месту праскао би и викао, а он само рече: „*Бога ми су ови људи у Врховној Команди изгубили памет, те не знају ни шта раде, ни шта наређују!*“

Командант нареди кретање трупа. Први батаљон I пука беше нам данас предводница, којом је командовао пуковник Гајиновић.

Иза Филиповца наиђоше наша предња одељења на бугарску пешадију, која беше заузела положаје на *Банским висовима*. После кратког пушкарања Бугари одступаше, а ми продужисмо марш.

У овој чарки имали смо два лако рањена војника.

Главнина наше дивизије, беше већ прешла Филиповце. Командант са својим штабом, који је за главнином јашио, уставн се пред филиповачком механом. Ту нас стиже нова наредба од Врховне Команде, која је гласила: *да се одмах враћамо натраг!*

Ова наредба изведе сад из такта и мирног и трпљивог Топаловића, те даде један врло ружан епитет целом штабу Врховне Команде, а специјално *Јованима* из ове.

Вратисмо се натраг у *Врапчу* гладни, жедни и изнурени.

Наша данашња предводница остаде на предстражи пред Врапчом, а ми зановисмо у Врапчи.

10-XI. Ова наша кретања, час напред час назад, не слуте на добро, мислио сам у себи. Топаловић је љут и брижан. Ни с ким реч да проговори. Нисам хтео да га узнемирујем. Без његова одобрења и споразума са њим, испратих једног ордонанса у Трн са наредбом Д-ру Моравцу, *да одмах све наше рањенике и болеснике евакуише из Трна у Пирот.*

Командант као што рекох, ни говори, ни ромори. Од шефа штаба капетана Станковића сазнадосмо, да по извештајима које је Топаловић ноћас и данас добио, изгледа, да је наша војска са свију својих положаја потиснута?!

Пред подне стиже наредба нашем команданту, да се са својом дивизијом примакне дринској дивизији и са овом дође у контакт.

Одмах је написана наредба за кретање трупа. Наредба Топаловићева је гласила у главном: Два батаљона II пука под командом пуковника Хаџића, посећће висове изнад Трна. Хаџићев трећи батаљон под командом капетана Лончарића, посећће висове пред Врапчом. Остатак моравских трупа да се одмах крене напред, и дође у додир с дринским трупима.

Ми смо срећни што последња три дана не имадосмо никакве озбиљне борбе, јер би дошли у велику неприлику. Трупе би се бориле незнајући да уз њих нема болничара, који би им се на случај потребе нашли на невољи! Данас је трећи дан како неznam ни гди је командир моравске дивизијске болничарске чете, ни гди му је команда?! Све што сам о дивизијској болничарској чети знао, то је, да је отишла пут Пирота!

Кад ономад одступисмо са сливничких положаја, на челу колоне марширала је дивизијска болничарска чета а пред овом возови. Командир чете резервни санитетски мајор Д-р Јасњевски, услед претрпљеног страха у *Гургуљату*, још не може да дође себи! Он је сиромаш заборавио, да је његова команда у саставу дивизије. Како се беше зауктао, Јасњевски оде са својим људима право у Пирот,

не обзирући се на своју дивизију, која остаде у Врапчи на преноћишту!

Телеграфисао сам у Пирот команданту места, а послао сам и ордонансе на све стране, да траже Јасњевског и одмах га врате ако га гди стигну.

Интересантан је разговор вођен између Јасњевског и мене, кад се састадосмо данас. — Шта учинисте г. мајоре, ако Бога знате? Како чак до Пирота дођосте?! „Па ви сте ми наредили г. пуковниче да идем напред, и ја сам ишао.“ — На тај начин ви би могли рекох отићи чак и до Београда, или можда још и даље, преко Саве? Сасвим наиван одговор Јасњевсков на ово питање, беше. *„Паразуме се да би ишао напред све дотле, док од вас не бих добио наредбу да станем. Чим сам вашу наредбу добио да се вратим, ја сам се ево одмах вратио. Ако сам што погрешно што сам чак у Пирот отишао, молим вас простите ми. Ја нисам знао да не смем да се толико удаљавам од дивизије, којој припадам!“*

Шта сам знао друго да радим, до да овај догађај прећутим и забашурим? Зар је Јасњевски који је иначе тачан и савесан лекар, крив, што је у једном магновењу пред српско-бугарски рат из грађанског капута ускочио у мајорски мундир!

Замолих пуковника Стеву Луковића, који случајно беше присутан овој сцени и дијалогу између Јасњевског и мене, да о томе никоме ништа не прича за сада.

Тачно у подне, кретосмо се из Врапче. Марширали смо полако и опрезно. У 10 сах. ноћу, стигосмо у *Неслу*.

За време марша Топаловић доби наредбу од Врховне Команде да одмах дође у *Цариброд*, а своју дивизију преда најстаријем официру.

Топаловић предаде команду пуковнику Миловану Павловићу и одјурн у Цариброд, а ми дођосмо до Несле и ту зановисмо у једној од бољих сељачких кућа крај друма. Већина наше војске логоровала је, јер је село мало те не беше довољно кућа за кантоновање.

У кући, у којој заступник команданта са штабом одседе, не беше мушке главе. Само једна млада, са двоје

деце. Домаћин служи у војсци као резервиста тобџија. Тако нам рече домаћица.

У соби у којој се сместисмо, висаху о дувару *гусле* и икона *св. Николе*. Запитах домаћицу шта ће јој ова икона, и откуда јој *гусле*?

Домаћица ми лепим српским језиком, много чистијим но што Пироћани варошани говоре, одговори: „*Па св. Никола нам је слава. Гусле је донео из Србије мој пок. свекар. Он је много убаво знао да пева и свира, уз гусле. И мој муж зна. Научио је од оца. Али он пева и свира само кришом да га нико нечује, јер нам власт забрањује да певамо о Краљевићу Марку, Цару Душану, Кнезу Лазару и о другим нашим царевима, краљевима и јунацима. Не дају нам чак ни да славимо свога свеца. Крадом кувамо жито и палимо воштаницу св. Николи!*“

Еј проклета руска политико, помислих. Шта учини од овог јадног народа српског?!

Ова племенита Српкиња испече нам неколико проја, те се врућим хлебом мало заложисмо. Проје смо јој платили, и ако је се она дуго опирала да прими новац.

Нови командант Павловић добија од некуда извештај за извештајем. Ја сам услед великог умора постао апатичан, те не разбирам ни од кога су извештаји, ни каква им је садржина. Прилегао сам и куњам, али сан никако да утврдим, јер су ми нерви и сувише раздражени, а и ордонанси једнако улазе у собу и излазе из ове, клопарајући вратима.

11-XI. Око 2 сахата по поноћи саопшти нам командант наредбу, коју је добио као *најхитнију*, да се што пре крећемо *Лукавичком долином* у правцу *Суковог моста*.

Један сахат доцније, дивизија је већ била у кретању. На челу колоне ишла је и данас дивизијска болничарска чета. И ја сам јашно уз чету, али сам се од времена на време враћао и пропраћао целу колону, да се опет к чети вратим.

Поједини војници из дринске дивизије, слазили су с виса к нама у долину Лукавице. Са једним сам од њих — Шапчанином — и говорио, питајући га од куда иде, зашто је сам, и гди му је команда? Он се распричао, па

није да лаже, но све скида звезде с неба! Вели: „Разбише нас Бугари. Али господине официре и брате, није ни чудо. Наша пушка и топови нису ни принети њиховима, које им је руски цар поклонио. Баш царска посла. Бију нас пусти остали из таке даљине, да их ми не можемо ни сигледати. Чујемо само пуцањ њихових пушака, наши војници један за другим падају, а ми и невидимо непријатеља!“

Изгрдих и отерах ову кукавицу.

Две трећине пута Лукавичком реком коју смо ваљада на 30 места газили, пређосмо. Већ се почело расвитати. Од једном испаде пред чету један жандарм коњаник, приђе к мени и рече ми шапатам: „Бугари су на вису према Цариброду, на излазу из Лукавичке долине“. Упутих овог жандарма са капетаном Д-р Хаџи-Лазифем команданту дивизије, који је јашно у средини колоне.

Шта је командант услед овог жандармовог рапорта радио, неznam, али ја наредих нареднику Илији Јовановићу да се са 10 болничара испне на вис. Гребеном виса да иду један за другим и да нас сачекају према Цариброду, ако не наиђу на непријатеља. А ако непријатеља примете, да стану, и даду нам знак са 3 пуцња.

Чета се крете напред, чим је се наредник са људима испео на вис.

Још неколико дринских војника сиђоше с виса к нама у долину. Они нам рекоше да на вису нема Бугара, да су Бугари далеко иза њих заостали, и да су на вису приметили чак једну нашу трупу, само незнају којој дивизији ова трупа припада? И ако нисмо много веровали овој причи, ипак смо се мало окуражили.

Освану леп и ведар јесењи дан, а мало доцније и сунце грану.

Наша главнина још не беше изашла из Лукавичке долине, но само болничарска чета. Хтео сам да видим Цариброд, али нисам знао је ли још у нашим рукама. Стојећи пред четом коју уставих да се одмори и сачека главнину наше дивизије, угледах једног вишег официра с неколико војника на пиротском насипу. Он се беше упутно, ка

Сукову. Појурих к њему и кад му се приближих, видим свога доброг познаника мајора Магдаленића.

Светозар ми у кратко исприча њихову јучерашњу погибљу, и растројство дринске дивизије. На моје питање, јели Цариброд још у нашим рукама он ми одговори да јесте.

Опростих се са Светозаром, и одјурих са сензом у Цариброд. У Цариброду застадох 50—60 наших војника, Дринаца. Међу њима не беше ни једног официра, па ни нижег чина. Све сами редови. Леже на земљи и одмарају се.

Потражих код једног механиције што за јело и пиће.

Добих одговор да нема ништа. А и војници ми наши рекоше, да се у Цариброду не може добити ништа за јело.

Таман се бех решио да напустим ову паланку, у којој не можеш добити ни хлеба, кад угледах на дувару једне од бољих кућа написано угљеном: *војена болница*. Сјаших и уђох у кућу. Патос по собама беше застрт растуреном и крвљу попрсканом сламом, а виде се и парчад крвавих крпа и тифтика. На пердетима од прозора стоје празне и полупразне апотекарске флаше, а међу овима и два пригатора. У једној собици, која је сигурно служила за апотеку, нађох један сандук пољске апотеке, и 3 бале нераспакованих нових ћебади!

Грехота је помислих, да ову нову ћебад оставим Бугарима. Позвах сенза и наредих му, да одјаши тргом до чете и доведе двоја кола. Кола дођоше ускоро. Натоварих апотеку и бале са ћебадима, и кретох се пут Сукова моста.

Дивизијска болничарска чета сачекала је главнину наше војске и отишла са њом висом за Планиницу, а ја са сензом одох на Суков мост.

На Суковом мосту беше тада, а без сумње постоји и данас, наша нова ђумручка зграда, а мало даље од ње и од пута у страну унесен један стари кућерак још из турског доба, у коме је неки Пироћанац механисао.

Уставих се пред механом, и сјаших с коња. Позвах механицију и затражих да ми да шта да једем. Механиција ми одговори да нема ништа друго до тајина, који је купио од пролазећих војника.

Боље ништа, него ништа. Па дај и тајина, кад ништа друго немаш. Седох на клупу, да се сунчам. Механџија донесе један тајин од Бог те пита колико дана, и грнчарски солпр са две преграде. У једној је прегради со, а у другој грубо истуцана црвена паприка.

Поделих тајин са сензом. Пошто се мало заложисмо, механџија нам донесе једну стару оканицу комџака.

За време моје сијесте, долазили су поједини официри неки пешнице а неки на коњу у Суково, са разних страна, и улазили су у ђумручку зграду! Тек доцније сазнадох, да је образована *нишавска команда*, и да је у ђумручкој згради смештен штаб ове нове команде.

У Суково дођоше и пуковник Милован Павловић врш. дужности команданта моравске дивизије, пуковници Љуб. Перишић и Степа Луковић. И они сви уђоше у ђумручку зграду.

Ја сам се још сунчао на клупи, пред механом. Од једном угледах неколико официра на коњима, који се од Цариброда насипом примицаху Сукову. У почетку их нисам распознавао, али кад ми приђоше ближе, познадох међу њима ђенералштабног пуковника Јоцу Мишковића, команданта дринске дивизије.

Мишковић је један од наших најинтелигентнијих и најраденијих официра. У редовним приликама он је увек чисто обучен, избријан и насмејан. Једна лепа и импозантна официрска појава. А данас? Данас је тај исти Јоца постарио, за 10 година! Неколико дана необријан, подбуо и поцрнџио у лицу, очи и образи му упали, неспаван, суморан и брижан! Ни онај пекадањи Јоца, ни дај Боже!

Кад се пуковник Мишковић приближи ђумруку, он ме спази, скрете с пута, приђе к механи, сјаше и седе поред мене.

У десно од ђумручке зграде, беше једна батерија. После кратког одмора на клупи, Јоца устаде и пође да види којој команди припада ова батерија? Пођох и ја са њим.

Још не бесмо ни дошли до батерије, кад из ђумручке зграде појурише нама у сусрет, Милован Павловић, Степа

Луковић, Јоса Јаковљевић, Љубомир Остојић и још неки официри. Остојић беше најбржи, те први приђе Мишковићу и ослови га овим речима: „Хвала Богу Јоцо, кад те видосмо жива. Ми смо те већ ожалели. Мислили смо да си или погинуо, или су те Бугари заробили, кад те нема до сада! Гди си био, ако Бога знаш.“

Мишковић не примајући Остојићеву пружену му руку, одговори јетко и набусито: „Ја сам био тамо, гди сам требао да будем. Но гди сте ви били јуче г.г. пуковари, Јаковљевићу и Остојићу? Гди вам је г. Остојићу команда? Али о томе ћемо се разговарати доцније и на другом месту, а не овди. и т. д.“

Са Мишковићем се познајем, још од 1872 године. Никада га нисам видео овако љута и раздражена, као данас! Његово незадовољство са јучерашњим радом својих пуковара, изјављивао је небираним речима, које намерно нећу да цитирам.

И Остојић и Јаковљевић почеше се у један мах правдати, и извињавати. Рекоше, да су они јуче напустили бојнице по наредби Врховне Команде, и да услед нагле и неодољиве навале Бугара на њих, нису имали времена да и њега као свог команданта извести о одступању.¹

Сад настаје причање о наглom и неодољивом нападу Бугара. Нисам хтео више да слушам ни оптужбу Мишковићеву противу својих пуковара, ни њихову одбрану.

Опростисмо се с Мишковићем и његовим пуковарима, и кретосмо се за Планиницу да стигнемо дивизију. С нама је пошао и инжињерски пуковник Михаило Магдаленић, који је по наредби команданта Нипавске војске пуковника Топаловића, имао да објасни морав. дивизијару, које ће положаје местимице посести и утврдити његова војска. (Ако се не варам, ову исту задаћу имао је и шеф штаба

¹ Доцније су и Јаковљевић и Остојић поднели стварне доказе, да су заиста по наредби старијег јуче одступили, и тим своје одступање оправдали. Према томе Мишковић није имао права да их онако грозно нападне. Он им је могао пребацити само то, што нису и њега као свог прво претпостављеног старешину о овој наредби известили, и ништа више.

команде Нишавске војске пуковник Кока Миловановић, код дринске дивизије?)

Командант дивизије и официри његова штаба са Магдаленићем јашили су напред, а ја за њима, размишљајући уз пут о сукобу Мишковићевом са својим пуковарима. Беше ми врло непријатно, што бех сведок овог сукоба.

Ја сам насигурно држао, да ће Мишковић оптужити своје пуковаре. Али он то није учинио. И право је имао. Људи су се оправдали, да су заста по наредби старијег напустили бојиште и одступили.

За наше недаће у овом несрећном рату, нису криви пуковари који су одступали и кад треба и кад не треба, по заповести старијег, или самовољно. Сва је кривица до Врховне Команде, која је ратним операцијама овако бесмислено прижирала, која је дивизијске команде поверавала људима невичним војничкој вештини, људима без каквих војничких особина. Па кад ни један дивизијар, ни ма ко из Врховне Команде није узет на одговор, зашто да одговарају само Мишковићеву пуковари?! Који је довео српску војску пред Сливницу, да о њу разбија главу? Пуковари, или наша конфузна Врховна Команда?

Док се људи који појединцу и најмању штету учине, доводе на оптуженичку клупу, осуђују и шаљу на робљу, дотле чланове штаба Врховне Команде, који понизиле достојанство и углед Србије и Српског племена, који осрамотише српско оружје, ни глава не заболел! И не само што их ни глава не заболел, већ осташе на њиховим местима да и даље вршљају по војсци, сабљу пашу и официрски мундир носе, да у војној служби праве каријеру, да добијају пуковничке и генералске чинове, да заузимају положаје министара, управника вој. академије и т. д. и т. д. Тешко и претешко нама, с оваквом памећу.

Код паметних европских војсача по свршеном обичном маневру, сви учасници официри оцењују се одмах, шта и колико ко вреди. Који се год од њих оцени да нема војничких особина, потребних једном команданту или командиру, тај одмах отпасује сабљу и скида официрски мундир да га замени грађанским капутом, без обзира на његову

ратну школу коју је свршио, и оцена које је из ове изнео. А нас ни овај несрећни рат не научи, кога треба најурити из војске!

За моравску је дивизију велика срећа, што је се командант дринаца Мишкових задржао јуче и без својих пуковара на свом положају, са оно мало прикупљених трупа — мислим свега 5 или 6 чета — и што је се јутрос упустио у борбу. Да је и Митковић са својим пуковарима јуче одступио, Бугари би јурили напред и на висовима дочекали Моравце, кад су ноћас кроз Луковичку долину марширали. Моравска би дивизија била данас десеткована од Бугара. јер се у узаној Луковичкој долини неби могла ни развити за борбу, а још мање употребити своју артиљерију.

Храбри и одлучни Мишкових спасао је данас моравску дивизију. То је неоспорно. Хвала му.

Кад стигосмо на Планиницу, Магдаленић показа команданту положаје, које ће Моравци посести и утврдити.

Између изасланика команданта нишавске војске и шефа наше артиљерије Луковића, настаде препирка о избору положаја које нам ваља посести. Док је Магдаленић захтевао да се поседну извесни висови, дотле је Луковић пледирао за сасвим друге! У ову њихову препирку умеша се и командант Павловић, и даде за право Луковићу.

Магдаленић оде мало љутит од нас, а ми остадосмо да поседамо положаје, копамо стрељачке ровове и подижемо амбрасмане за артиљерију.

12-XI. Зором стиже наредба, да се повлачимо! Па кога смо се ђавола сву ноћ укопавали и мучили и иначе заморне људе ноћним радом, кад напуштамо овако згодне положаје без икакве нужде?!

Али о умесности или неумесности ове наредбе, ми не смемо да мислимо. За нас мисли паметна Врховна Команда. Наше је само да слушамо што нам се отуда нареди.

Остависмо Планиницу. У 1¹/₂ сахат по подне стигосмо у *Срећковац*.

Пре но што смо се кренули за Срећковац командант Павловић стави ми једно питање, које ме је јако изнена-

дило! Он ме пита: *јесам ли ја приметио, или ми је можда који од потчињених ми лекара саопштио да је се који од наших војника намерно ранио да би избегао службу у војсци? Одмах сам могао одговорити команданту, да у моравској дивизији није било до данас ни једног слушаја самообранења — прсташа.*

Павловић ми рече, да по извештају команданта пишавске војске има на жалост много прсташа у дунавској, дринској, па и шумадијској дивизији! Само нам је још то требало, код оволиких других недаћа.

Данас је једанаести дан, како се или боримо са непријатељем, или смо на маршу. За све то време, свега је 5 obroka кувано. Војници живе само о хлебу и води. Па да је бар било увек хлеба, али беше дана кад ни хлеба нисмо имали довољно. Тајин је сечен на пола, и по једна половина је раздавана војницима. Од кад смо Бугарску границу прешли, нема ни помена о фуражи.

Војници су неспавањем, глађу и посведневним маршевима сасвим изнурени. Коњи и волови, дошли су до липсаћа. Моје коње храним већ неколико дана војничким тајном. Један тајин плаћам по 2, па и 3 гроша. Међутим, у списковима воде се сви људи и стока на прописној храни, и фуражи. Неко ће напунити џепове, а људи и стока нека скапавају од глади?

Данас сам био очевидац, једног грозног призора!

Идући из планинице за Срећковац, приметих једну групу војника, 12 до 15 људи, који беху изашли из строја и ушли у шумицу за 10 до 15 м. у страну од пута. Прићох к њима да видим, што су се ту окупили. На земљи лежаше опружено једно назице, које је неко од ових војника убио из пушке. Опружени удови убијеног свињчета, још су се трзали и дрхтали. Војници су му, држећи сваки свој нож у руци прилазили. и са онако неодераног секли комаће меса. Месо су трпали у уста, неко осољено, а неко и не осољено, и жватали. Свињска крв цурпла им је низ углове уста, те им сва брада беше умрљана крвљу!

Призор беше занста језовит. Али гладан, па и најпитомљи човек постаје звер, кад глад не може да засити.

Прођох мимо њих, а не рекох им ни једне речи. А шта би им и могао рећи?

Непојамно је, да код оволиких недаћа и замора, дух и морал код војника моравске дивизије, још није опао!

Нарочито су Гајиновићеви Врањанци ратоборни. Они једва чекају да се сукобе са Бугарима.

Ја сам још за време другог нашег рата са Турцима бавећи се дуже време у Враћи, приметио, да у колико Врањанци — богате чаршилице — нагињу више Бугарима но нама, у толико су сиромашнији Врањанци и сељаци округа Врањског и срцем и душом добри Срби. Тај је исти случај и код Пироћана!

И висове над Срећковцем почесмо утврђивати данас. Пред селом подигосмо амбласман за једну пољску батерију, која би бранила наступање Бугара пиротским друмом.

Данас је распоред наших трупа према Бугарима: лево крило Дунавци, а десно Дринци. Између њих су до Дунаваца Шумадинци, а до Дринаца Моравци. Шумадинце и Моравце раздваја пиротски насип.

Према Моравцима је с леве стране пиротског друма *Нешков вис*, поседнут једним пуком Шумадинаца.

Око 3 сах. по подне приметисмо 3 до 4 пука бугарска, где се крећу из Цариброда у развијеном фронту према Нешковом вису. Бугари су прилазили све ближе вису, и кад дођоше на 1500 м., Шумадинци их дочекаше плотунима, нашто и Бугари почеше одговарати.

Још док су Бугари ишли низ поље командант Милован Павловић нареди, те их наша артиљерија поздрави са неколико граната. Због великог одстојања наши гранатски метци нису ни допирали до бугарске пешадије, те је не моглоше ни спречити у њеном даљем надирању. Доцније, кад приђоше ближе нама, они се закловише за вис, те Павловић нареди да се прекине пуцање. Ми смо очекивали да ће их сада дочекати дунавска артиљерија, којој су Бугари могли бити згодна мета, али ни дунавска ни шумадијска артиљерија, не јављаху се ни да су живи!

У колико су Бугари све смелије на Нешков вис јуришали и нове колоне уводили у борбу, у толико су се

Шумадинци на вису одсудније и упорније бранили. Плотунска пуцњава беше страховита, с обе стране.

Посматрајући ову крваву борбу, нисам знао шта да мислим?! Четири наше дивизије гледају равнодушно ову неравну борбу, гледају како 5—6 бугарских војника напада на нашег једног, и нико да им прискочи у помоћ! Сетих се старих мегданџија, како су један другог на мегдан позивали, и пред војскама се борили. Тек кад један од њих падне, онда се и војске ускомешају и нападају једна на другу, да и оне мегдан поделе. Тако је мени изгледала данашња борба, на Нешковом вису. Само што наша толика војска ни после овог крвавог мегдана, ни пада Нешковог виса у непријатељске руке, не нападе Бугаре!

За време најжешће борбе на Нешковом вису, настаде диспут између шефа штаба капетана Станковића и ордонанса поручника Јове Михајиловића, о важности положаја Нешковог виса. Станковић је тврдио, да је овај положај без икакве вредности и за нас и за Бугаре. Невреди га дакле ни бранити, ни отимати. Михајловић је напротив тврдио, да је Нешков вис кључ положаја и за нас и за Бугаре, и да га треба бранити. И ја као лапк у војничким стварима, делно сам Михајловићево мишљење. Мени је се чинило, да је бугарској деснокрилној колони кад Нешков вис узме, отворен пут за наступање к Пироту. Можда и грешим, али ја сам тако мислио.

Ми смо из Срећковца гледали очајну и неравну борбу. гледали смо како наши у највећем нeredу почеше одступати, кад се Бугари приближише врху виса. Чули смо бугарско громовито, ура, ура, кад Нешков вис заузеше, али остадосмо ладнокрвни према овом губитку!!!

По причању присутних очевидца, у данашњој борби на Нешковом вису одликовао је се беспримерном храброшћу и пожртвовањем пешадијски капетан *Мијалко Катанић* родом из Бечња, округа рудничког. Катанић је се гушао са бугарским војницима, бранећи заставу свога пука.

Капетан Катанић задобио је 5 рана — 2 пушчане и 3 од бајонетских убода. Тако изрешетан, он је пао жив у руке непријатељу. Бугари га одведоше у Софију, као за-

робљеника. У Софији је лечен и поштован и од непријатеља као редак јунак, док ми Срби нерекосмо тада овом нашем хероју, ни живио, ни хвала јуначе!

Катанић је по закљученом миру дошао у Београд, привидно излечен, али услед великог губитка крви на бојишту, никада се више није могао опоравити. Умро је као мајор месеца априла 1887 г.

Нека је светао и вечан помен међу нама, јунаку *Милашу Катанићу*.

13-XI. Око једног сахата по поноћи командант Милован Павловић избуди своје референте, и саопшти им наредбу команданта Нишавске војске која је у главном гласила:

Представници Великих Сила захтевали су категорички од Српске Владе, да се обуставе одмах непријатељства између Срба и Бугара. Овакву исту ноту добила је без сумње, и Бугарска Влада? Његово Величанство Краљ Врховни Командант наше војске, одазивајући се овом захтеву Моћних Држава, наређује:

1. Да команданти дивизија обуставе непријатељства и напад на Бугаре, до даље наредбе.

2. Све дивизије оставиће на линијама које сада заузимају само предстраже, а са главнином војске повући ће се још ноћас да заузму положаје пред Пиротом.

3. Ако би Бугари, неводећи рачуна о жељи и захтеву Великих Сила напали на наше предстраже, или на главнину нашу приликом одступања, напад ће се нападом и одбраном одбити, и

4. Све артиљерију и возове испратити одмах назад. Они ће се зауставити позади Пирота.

Ова нас је наредба запрепастила! Сматрамо дакле да смо побеђени, те сад тражимо интервенцију страних сила?! Еј тешко нама, повикасмо сви из гласа. Наше бруке и срамоте, нигди нема!

На ово наше вајкање, рећи ће нам потпуковник Першић: „ама људи, оканите се кукања и вајкања. Ово се нечини без велике, врло велике нужде. Рецимо хвала Богу, ако се овај несрећни рат и овако оконча. Нетреба много разбијати главу питањем, зашто тражимо интервенцију

страних сила и примирје. Тражимо из простог узрока, што немамо више муниције за Кожинку. А без муниције, може ли се продужити рат?!"

Немогах се уздржати, а да Перпишћу неодговорим одмах: „Ако немамо муниције за Кожинку, за Пибодушу имамо је и сувише много, преко 60 милиона патрона. Зашто неповедосмо у рат I позив? У овом позиву ми имамо још опробаних бораца, из наших ратова с Турцима. Првокласци би били брзо готови са Бугарима, нарочито сада кад улазе у Нишавску долину као у какву клопку, док ми држимо висове. Да су нам сад првокласци на окупу, ни један Бугарин не би изнео главе из ове долине. Како ви о овом несрећном рату у опште мислите, не знам, али мени се чини да ја ову бруку и срамоту нећу моћи да преживим.“¹

Командант прекиде нашу полемику, наређујући све што треба за одступање дивизије.

Напред су упућени возови и артиљерија, а за њима је ишла главнина. Главнина је се кренула у 3¹/₄ сах. у јутру, а командант са својим штабом један сахат доцније.

На предстражи је остао само један наш батаљон, и дивизијска коњница.

До пред Пирот дођосмо мирно.

Уђох у Пирот да се снабдем животином намирницама ако што нађем, јер сам гладан и сасвим изнурен.

У Пиrotу наиђох на један хаос, каквог никада у животу видно нисам, а дај Боже да га више и не видим.

У вароши је врло од људи и стоке, као у мравинњаку. На пијаци и у споредним сокацима, блато је до колена. И сокаци и пијаца закрчени су муницијским карама, коморцијским коњским и воловским колима, товарним коњима и приватним тарницама Пироћана, који хитаху да спасају своју сиrotињу. Сви журе, сви се узмудвали!

Никога од старештина нема да одржава ред, те да се они што немају више посла у Пиrotу, чисте одавде што пре.

Али и да има кога од власти, ко би могао одржати

¹ Заиста сам је тешко и преживео. У рат сам ушао прв као гавран, а из рата сам се вратио сед, као овца.

ред у престрављеној маси? Сваки хита да спасава себе и своју имаовину, те се направио један крвљанац, да се не може ни напред ни назад. Како ће се, и кад ће се ово замршено кљупче размрсити, Бог једини зна!

Пред Рабеновом кафаном, смотрих шефа војног санитета пуковника Д-р Владана Ђорђевића. Сматрао сам за дужност, да му се јавим. Једва се прогурах с коњем, до њега. С коња му рапортирах, куда и зашто идем. Измењасмо неколико пријатељских, али тужних речи, и опростисмо се.

Псовка и вика коморџија и војника, заглунише ми уши. Јаук и писка жена и деце, стењање и уздаси наших рањеника које евакуисаху за *Црвену Реку* и *Белу Паланку*, параху ми срце. Једва сам чекао, да изађем из Пирота. Тужним и жалосним призорима које слушах и гледам, бех толико дирнут да са свим заборавих зашто сам у Пирот дошао!

Из Пирота изађох и гладан и жедан, проклињући нашу интендантуру. Али сам ипак нешто ћарио. На излазу из вароши сретох једног Пироћанца, са пуним џаком тајина на рамену. Како је овај човек до војничког хлеба дошао, неznam, али ја купих од њега 6 тајина да ми се нађу за сваки случај. Данас сам платио тајин по 10 пара комад, док сам га на бугарском земљишту плаћао по 2, па и 3 гроша.

Командант је са штабом и нешто војске зановно данас у *Блату*, док је већи део Мораваца улогорен у оближњем селу *Костуру*, поред костурске цркве.

14-XI. Зуцка се, да Бугари још нису примили ноту Великих Сила о прекидању непријатељства са нама, или ако су је и примили, да о примирју неће ни да чују! Очекујемо сваког часа напад Бугара.

Нешто раније од 9 сах. пре подне зачу се топовски пуцањ са нашег десног крила, на коме је остао пуковник Гајиновић са једним или два своја батаљона. То су Бугарски топови рекосмо, јер ми немамо артиљерије пред нама. Сва је наша артиљерија позади Пирота.

За топовима осу се и плотунска пуцњава, на целој

непријатељској линији. Најача је пуцњава према Шумандинцима. Бар тако се нама чинило.

Од примирја, дакле, нема ништа!

Са сваким минутом, пуцањ се чује све ближе и ближе Пироту. Наше трупе дакле одступају бранећи се, а Бугари наступају.

У неко доба и пешадијска и артиљеријска пуцњава постајаше све ређа, док од једном сасвим неумуче.

Бугари се бе без сумње сад прикупљају, да нас свом силом својом нападну. Тако смо ми мислили у штабу, и писмо се преварпли.

Наше предстраже, које ноћас остадоше према Бугарима, повукоше се својим трупама, које су заузеле положаје повише Пирота. — На нашем је десном крилу дринска, а на левом шумадијска дивизија. На центру су, али позади Пирота, Дунавци.

Испред Пирота пстакнуто је само 5 чета Дунаваца, у стрељачким рововима.

Моравска дивизија груписана је на вису изнад села *Чифлик Барја*, позади положаја који су посели Дринци.

Моравска је дивизија данас у резерви.

До 4 сахата по подне беше свугди мирно, а тада отпоче и артиљеријска и пешадијска пуцњава на нашем десном крилу. Бугари нападоше Дринце, али их ови јуначки дочекаше и одбише њихов напад.

Око 5 сахата по подне нападоше Бугари с огромним колонама цео наш фронт. Нарочито се беху понова окомили, на наше десно крило. Али Дринци и овог пута издржаше неколико бугарских јуриша, и одбише их.

Кад Бугари видоше, да ни лево ни десно наше крило немогу да потисну, они се устремеше право на Пирот.

Наша мала трупа на центру, мислим 5 или 6 чета IX пука, јуначки је одбијала налете Бугара на њих, све до у мрљу ноћ. Али кад и она једна једина наша батерија која их је потпомагала одступи, и они се поголебаше, но не одступише одмах за батериом. Држали су се у рововима сами без артиљерије, можда још читав сахат, ако не и дуже, одбијајући нападе непријатеља.

Заступник команданта моравске дивизије пуковник Павловић, изјашни пред вече са својим штабом до изнад Пирота. Зауостависмо се поред једне поточаре, воденице. Нисмо ни сјахивали с коња.

Наш бедни Пирот испод нас, преживљује последње часе. Плотунска паљба бугарска на оних неколико наших чета пред Пиротом, непрестаје. Плотунима нема ни почетка ни краја. Сплили се у једно, као кад би пресипао орахе из једног котла у други! И док је овај окрпај пред Пиротом, догле на нашем и левом и десном крилу, једва да се чује по који пуцањ пушака!

Командант Павловић беше јако узбуђен. Нешто је се много размишљао. Одједном позва шефа штаба капетана Станковића, и издаде му овакву наредбу: *„Узмите г. капетане два наша најодморнија батаљона. Сведите их поред предстража дринске дивизије на пиротски друм и извршите препад на Бугарске трупе, који нападају Пирот. Ако препад извршите получно и растроите Бугаре, ја ћу вас с осталим батаљонима прихватити, и продужити борбу.“*

У исто време пуковник Павловић нареди, да и остали његови батаљони буду спремни, да прихвате борбу.

Помрчина беше као тесто. Прет пред оком, није се видио. Станковић оде да изврши наредбу командантову а ми остадосмо изнад Пирота, да сачекамо резултат Станковићевог препада.

Наша мала али јуначка трупа пред Пиротом ухватила се у коштац са бугарским пуковима, и одбија сама пуна 2¹/₂ сахата њихове нападе! На једног нашег војника, пуца 10 непријатељских пушака. И они се још јуначки држе. Али најпосле, немогући одолети јачој непријатељској навали, морали су напустити своје стрељачке ровове и одступити кроз варош.

Чим они одступише, Бугари уђоше у Пирот с песмом, музицом и усклицима, ура, ура, ура.

На неколико минути пошто Бугари уђоше у Пирот — 6³/₄ сах. у вече — зачу се из Пирота један потмули тутањ, као да се земља затресе и проломи! У том истом моменту

изви се изнад вароши један, мрко црвено жућкасти облак, у форми циновског пласта, из кога излетаху експлозивни пучњи, као пучњи топова највећег калибра. Пре сваког пучња севаху из циновског пласта мунџе, калејдоскопских боја.

Заиста један величанствен, али у исто време и страховит приказ. Призор, који магновено и најкуражнијем човеку следи крв у жилама!

Кад се тутањ зачу из Пирота, наши се коњи под нама узнемирише и збише се у гомилу, један до другог. Сви су дрктали као прут, фркали носдрвама, и стригли ушима. Имали смо муке, да их умиримо.

Пошто дођосмо мало себи од овог страховитог призора, питали смо се у чуду, каква је ова експлозија?! Моментано, нико од нас није умео да да објасњења. Неко ће рећи, да је то без сумње сигнал којим Бугари јављају Батембергу у Царпброду, да су Пирот узели? Какви сигнал. повиках! Ја сам годинама у бечком „Пратеру“ гледао у целом свету чувене *Штуверове* ватромете, који су само дечија играчка према овом страховитом приказу. Ово никако не може бити сигнал.

У неко доба рече пуковник Першић: „ама људи, знате шта то може бити? Ми имамо у пиротском градићу испод Сарлаха, нагомилану огромну пешадијску и артиљеријску муницију. Наши су без сумње напуштајући Пирот, запалили муницију и дигли градић у ваздух!

Сви се сложисмо са Першићем, да ће то бити и ништа друго.

Сутра дан смо сазнали, да је Ђубиша имао право. *Неко* је запета запаљено муницију, и дигао градић у ваздух. Запаљено је баш у моменту, кад је она наша мала али срчана и храбра трупа, која је се са 10 пута бројно јачим непријатељем непуне 3 сахата јуначки борила, при одступању прошла поред градића. Многи храбри наши борци, које је бугарски куршум мимошао и поштедно, платили су својим животом лакомисленос тог *неког*.

Што је најинтересантије, а у исто време и најжалосније, ни до дана данашњег незна се, по чијој је наредби запаљена муниција у градићу пиротском!

Тај *неко*, који нам је толике људе побио, и у целој војсци изазвао страховиту панику, остао је непронађен!!

Командант шумадијске дивизије пуковник Бинички баца сву одговорност за ово непромишљено дело, на команданта дунавске дивизије пуковника Хорстига. Бинички чак неком преписком вођеном између њега и Хорстига тврди отворено, да је муниција запаљена по Хорстиговој наредби? Хорстиг опет пере руке, од овог посла. Он вели, да о свему томе није знао ништа, а још мање је коме какву наредбу издао да запали муницију. Овој својој изјави додаје Хорстиг, да је чуо, опет од неког *непознатог*, да је муницију потпалио командир једне чете, неки поручник Булић, по наредби инжињерског мајора Веспића?

Мајор Веспић био је шеф инжињерије дунавске, дакле Хорстигове дивизије.

Мени се чини, да је за кривцем трагано само прогнати, а у ствари намерно се баш ишло на то, да се кривац не пронађе, да би се овај жалосни догађај што лакше забашурио!

Бог да прости приликом експлозије изгинуле наше храбре војнике, а рањенима даде исцељења. То нам је све што можемо да желимо, јер кривца нема да се за овај злочин казни.

Пуцњава је престала. Бугари су ушли у Пирот. Из Пирота се чује песма бугарских војника, и свирка њихове музике.

Од капетана Станковића нема ни трага, ни јава. Командант се крете за Чифлик Барје, гди смо и зановили под ведрим небом код Савићеве остраганске батерије. Уз пут смо сви ћутали као заливени.

У неко доба ноћи дође Станковић к нама, водећи за собом непуну чету! Рапортира команданту да његову наредбу није могао извршити, јер су му се људи у помрчини распрели на све стране, те је изгубио команду над њима!

Командант Павловић беше јако љут и нерасположен, што му намеравани препад на Бугаре не испаде за руком. Своју љутњу излио је на капетана Станковића.

Јака помрчина која је Станковићу сметала да изврши

препад на Бугаре, добро је дошла Бугарима. Користећи се помрчином, они извршише препад око пола ноћи на наше десно крило — VI пук — растераше га и отеше му положај!

Командант дринске дивизије пуковник Мишковић чим је видео, да је његов VI пук одступио и положај напустио, нареди повлачење и свију својих осталих трупа на висове изнад Чифлик Барја, гди беху и Моравци.

По пбноћи дође Мишковић к нама, и саопшти Павловићу шта је било са његовим VI пуком, као и да је услед изгубљеног положаја повукао и све своје остале трупе. Павловић му понуди помоћ да изгубљени положај још ноћас врати ако се може, коју Мишковић прими.

Цео XIV пук крете се Дринцима у помоћ, али још не беше ни стигао на место опредељења, кад Мишковић доби извештај од команданта VI пука мајора Павла Јуршића — Штурма — да су његови војници око 2¹/₂ сахата по пбноћи напали Бугаре, растерали их и поново заузели изгубљени положај. И Јуршићеви су се војници дакле користили густом помрчином, која толико сметаше Станковићу да изврши ноћни препад на Бугаре!

Услед извештаја команданта VI пука, који нас је све обрадовао, Мишковић одмах нареди да се све његове трупе врате на исте положаје, које су пре три сахата напустили.

15-XI. Ноћашње кретање дринских и моравских трупа, још је више заморило нашу већ изнурену војску штрапацима. Па и поред оволике изнурености и оноликих јучерањих напада и јуриша Бугара, ми смо и данас и на десном и левом крилу затекли се на истим положајма, на којима смо били јуче. Бугари нам узеше само Пирот, и то је све.

Командант моравске дивизије данас је само номинално командант, јер је остао без војске. Свој XIV пук послао је ноћас Дринцима, а I посла данас Дунавцима у помоћ.

Зором загрохташе пушке, на *Сарлаху*. Не знамо ко отпоче борбу, ми или Бугари? Тек пошто се мало расвану, видесмо да Бугари наваљују да пробију наш центар иза Пирота. Не прође много времена, а пуцњава топовска и пушчана, проламала је ваздух на целом фронту.

Немајући никаква посла, замолих команданта за дозволу, да сведем моравску болничарску чету на пиротски друм испред Пирота, и да ту постројим завојиште за све трупе, које се боре око Пирота. Командант ми ово одобри.

Чета је сведена на пиротски друм пре 7 сахати у јутру, и завојиште је постројено.

Према завојишту у десно од пиротског друма, стајао је наш I коњички пук. Ђуди седе на коњима у смакнутом поредку, те сам мислио да чекају наредбу за јуриш. И баш сам се радовао што ће ми се дати прилика, да и једну атаку наше коњице видим, коју до сада никада видео нисам. Али сам се у залуд радовао, јер од атакe не би ништа! Коњаници су дуго остали непомицни на истом месту, баш као и моје завојиште. Тек кад нас Бугари почеше поздрављати са по којом гранатом, коњица се наша помицаше као фигуре на шаху, за 100 м. назад, у лево или у десно, што сам и ја са мојим људима чинио.

Око 8 сах. у јутру пројави поред мог завојишта, командант коњичке бригаде пуковник Прапорчетовић. Поред њега је јашио и шеф лекар његове команде, рез. санитар. мајор Д-р Милан Јовановић — Морски. Пошто се поздрависмо, рекох колеги Милану: ви одавно изјављујете жељу да би радо радили на мом завојишту, о коме су вам како ми једном приликом рекосте много што шта причали г. г. официри. Ево вам прилике. Сјашите. На ове моје речи колега Јовановић одговори: „Жао ми је г. пуковниче, али данас не могу. Морам да пратим свог команданта. Други пут стојим вам на расположењу.“ На овај колегин одговор грмну Прапорчетовић својом гласином: „зар је луд да остане с тобом ту на отвореном пољу, да га Бугари засипљу гранатама?“ Са „збогом“, одјახаше обојица на наше лево крило. Пуковник Луковић, који је се за време овог нашег разговора десио на мом завојишту, гласно се насмеја и повика Прапорчетовићу: „право велики побратиме. Срећан ти пут.“

Дуж целог нашег фронта, борба је очајна. Бугари нападају, а наши се бране. Дунавци се на центру држе добро. Отераше Бугаре с јужног дела Сарлаха, те је сад сарлачка коса сва у нашим рукама.

Три наша батаљона, од којих један беше моравски, ако се не варам I., јурнуше на Бугаре који су се пред Пиротом борили, растераше их и уђоше у варош. Бугари напустише Пирот. Очевидци причају, да су се наши војници гушали са Бугарима у Пироту, којом је приликом заробљено 64 или 65 бугарских војника, кадровца.¹

Пошто су наше трупе ушле у Пироту, I коњички пук, који је стајао према мом завојишту, упути се такође Пироту. Незнам насигурно, али мислим да је и један ескадрон овог пука улазио у Пирот? Ово судим по томе, што је данас за време бављења наших трупа у вароши, рањен коњички поручник Милета Таушановић, а он је могао бити рањен само у Пироту, или пред Пиротом, је се коњица у данашњој борби није ангажовала.

¹ Овом приликом хоћу да опишем једну сцену, из које ће се најбоље видети колика је и каква карактерна разлика између српског и бугарског војника. — Заробљени Бугари у Пироту, проведени су поред мог завојишта. Ту су се мало одморили, јер сам једног од њих, који беше бајонетом лако рањен, првио. Својим очима гледао сам и ушима слушао, како су наши војници који прате заробљенике, према њима нежни и пажљиви.

„Јеси ли гладан, пита наш војник Бугарина. Ево ти парче хлеба. Немам ни ја много, али ћемо ово што имам братски поделити. Ево, вапи се мало и ракије. Нисам је ни ја неколико дана окусно, али нам данас напунише чутурице. Имаш ли мајку, имаш ли оца, јеси ли жељен и имаш ли деце? Небој се брате. Ми ти нећемо ништа. Чим се овај несрећни рат једном сврши, вратићеш се својима, својој кући.“

Ето како говори и како се понаша српски војник, према бугарском заробљенику. А поручник Хајдин, кога су Бугари на Сливници заробили, причао ми је доцније као комесар београдске војне болнице следеће: *„Кад су нас Бугари повели за Софију, један наш заробљени војник позвали се да је гладан, и затражи хлеба. На то прискочи бугарски каплар, спроводник, колос од човека, узхвати овог нашег војника за врат, обави га на траву и притискајући левом руком на врат, шамарисао га је десном непрестано, дерући се: „Траву паси бре вољу српски кад си гладан“. — И док овај грешник није напунио уста травом, није га пустио ни престао шамарати!“*

И овај племенити и витешки српски народ нема заштитника, док су Бугари мажеви и заштитници, и од Руса и Енглеза, па чак и од Немаца! Запста, и непојамно и необјасњиво!!!

Данас је рањен и храбри мајор Јова Ванлић, кога сам 12 јула 1876 г. привио рањеног под Ограђеником на Јавору.

Дринска дивизија, услед надмоћне бугарске навале, морала је напустити своје положаје и у најбољем реду повући се на линију *Чифлик-Барје и Расница*. На овим положајима борили су се Дринци три пуна сахата, али не моглоше одржати ни њих, већ се повукоше између *Блата и Костура*, гди их је затекло и примирије.

Око 11¹/₄ пре подне, наше трупе које Пирот отеше на јуриш од Бугара, морале су га напустити услед наше недаће на десном, а у неколико и левом крилу. Бар тако вели пуковник Хористиг, који је наредио напуштање Пирота.

Борба је продужена данас и после подне, на целом нашем фронту. Бугари су огромним колонама нападали наше положаје. Према нама било је најмање 60 до 70 хиљада Бугара, док ми нисмо имали ни пуних 20 хиљада.

Између 2 и 3 сахата по подне, пуцњава попусти мало на нашем левом крилу и центру, и са наше и са бугарске стране. Али зато навалише сад Бугари с највећом жестином и огромним масама на наше десно крило и потискоше Дринце са њихових положаја, те се повукоше између *Блата и Костура*, као што сам поменуо напред.

Данашња борба трајала је до 3¹/₄ сах. по подне. Од тада па до мрака, чули су се само поједини пуцњи пушака.

И данас ми је рањен један болничар, који је пратио I батаљон I пешадијског пука.

На завојишту сам имао свега 47 рањеника. Мораваца најмање — 5.

Шумадијска артиљерија напустила је данас бојиште и сувише рано, и одступила ка Бабиној глави. Са артиљеријом оде и II коњички пук истим путем!

Око 4 сахата по подне, напустисмо све положаје око Пирота и пред Пиротом. Наша се војска повлачи, и ако је не гони нико!

Шумадијска дивизија одступи чак до *Бабине Главе*: Мимоиђе и *Нишор* и *Будим Дел*, те природне градове, који нам у другом нашем рату са Турцима зададоше то-

лико муке и јада, док смо приморали Турке да их напусте. Срећом, доцне под ноћ покајаше се Шумадинци, и вратише се у *Црноклиште*.

Дунавска дивизија одступи гребеном *Белаве*, до *Суводола*.

Дринска дивизија остала је на положајима, на којима је се затекла у последњем моменту борбе, изнад *Блата* и *Костура*.

Моравска дивизија одступи широтским друмом до *Шумља*.

На центру пред пешадином на широтском друму, истакнут је I коњички пук.

Ја напишем историју наших ратова с Турцима ни овог последњег с Бугарима, а још ми мање пада на памет да критикујем рад појединих команданата и фактора у овим ратовима, јер нисам позван за то. Ја опишујем само поједине сцене и догађаје које сам својим очима гледао, или су се догађали у мојој непосредној близини, те сам их из првих уста чуо и одмах прибележио.

Па при свем том, што не мислим и не желим да критикујем ничји рад, ја ћу само летимички да побројим поједине узроке, због којих смо, по мом не меродавном мишљењу, претрпели срамни пораз у овом рату с Бугарима.

Ево тих узрока:

1. Што на бојиште изведосмо само тридесет и неколико хиљада бораца, међу којима је било и петомесечара, односно тромесечара, који нису знали ни да рукују нашом новом пушком. У Лесковцу сам гледао својим очима поједине војнике, који никада ни једног метка нису избацили из наше нове пушке, па шта више, нису умели ни да је напуне, а још мање да нишане и пуцају!

2. Што не огласисмо Бугарима рат одмах, чим је извршена концентрација наших трупа, но оклеवासмо и дадосмо непријатељу времена да своју снагу прикупи, и

izaђе nam na susret sa četiri puta jačom silom, no što je mi imadomo.

3. Što nam je Vrhovna Komanda bila u vrlo slabim rukama. Vrhovni Komandant izgubio glavu, plašeći se pobune u zemlji. On je sav svoj rad i sve svoje misli skoncentrisao, na osiguraње престола. Istina je, da mu nije ni bilo лако, jer sem pobune u zemlji, čak i njegova žena, Краљица Наталија интригира противу њега, и помоћу извесних страних и наших политичара ради на томе, да Краља свргне с престола, свога малолетног сина прогласи за Краља, и до његовог пунолетства она управља земљом!

Шеф штаба Vрховне Команде болесан је човек, који у истом моменту кад што нареди, заборави шта је наредио. Цео посао у Vрховној Команди остављен је на млађима, који ипстина беху школовани официри, али којима недостајаше најглавније што сваки добар официр мора да има. Недостајала им је присебност, одлучност и брзо решавање.

4. Šто нам интендантура у овом рату беше испод сваке критике, и ако јој је толики готов новац стављен на расположење. Било је дана да поједине команде нису имале ни хлеба, као што сам напред чешће помињао. О месу, вариву и фуражи не беше ни помена. Војници су морали или гладовати, или красти и отимати од мештана. Било је примера, да су се поједина мања одељења прошњом хранила! Зар то није стидно и жалосно?!

5. Šто извесни команданти дивизија, ни по војничкој спреми ни по личним особинама, не беху дорасли за положај команданта једне дивизије, и што ни шефови њихових штабова не беху далеко одмакли од својих команданата. Ни сви маршали Наполеонови не беху *лумени*, али су их допуњавали шефови њихових штабова, јер је шеф штаба душа једне команде, тако исто важна чињеница, као и сам командант.

6. Šто је неразумевањем војничке вештине и неодлучношћу фактора у штабу Vрховне Команде, наша и иначе глађу и борбама изнурена војска, без икакве нужде и потребе била у непрекидном кретању. — Из Vрховне Команде стиже једној трупи наредба, да што пре заузме из-

весне положаје према непријатељу. Трупа се креће, но тек што је стигла на место опредељења и заузела положаје, долази друга наредба да се заузети положаји, због неке непредвиђене, и само Врховној Команди познате опасности, ови положаји одмах напусте и заузму са свим другим, који су по неколико десетина километара удаљени од ових, Трупа се одазива и овој наредби, али ни пола пута није прешла кад је стиже и трећа наредба, да се истим путем враћа и заузме положаје на којима је већ била, али које је сад посео непријатељ? Тако је то ишло у бесконачност са наредбама и контра наредбама, из Врховне Команде!

Зар овако блесастим наредбама није убијан ред, дух и морал у војсци? Зар код оваких глупости, нису имали права наши гладни и изнурени војници да посумњају у здраву памет наредбодаваца?

7. Што нисмо имали довољно муниције, за нашу нову пушку.

8. Што нам артиљерија не беше савремена, и

9. Што не беше никаквог јединства и сагласности, у раду дивизијских команданата. Сваки је командант радио за себе, и на своју руку. Док се један командант бори са непријатељем и губи положај за положајем, докле други седи скрштених руку и мирно посматра борбу, очекујући хладнокрвно да се мало после, или одмах сутра дан, то исто и њему деси!

Зар би Бугари 12—XI узели онако олако *Нешиков вис*, да су оном једном шумадијском пуку, који беше на њему, прискочили у помоћ Дунавци, Шумадинци или Моравци? Па и битке последња два дана, 14 и 15—XI око Пирота, при свом надмоћњу Бугара, ако се не би решиле у нашу корист, решиле би се сигурно са много мање наших жртава, а са много већим губитцима бугарским, да је било слоге и јединства у раду наших дивизија. Бугари су се нашим радом на парче користили. Они свом својом снагом нападну на једно наше крило, и кад ово доведу у наред и слоге, баце се на друго да и са њим то исто учине. Наша у наред доведена дивизија у место да се за време паузе кад је нико не напада прикупи, и она нападне непријатеља,

а тим привуче један део непријатељске војске на себе, она ћути и мирно очекује да види резултат, шта ће непријатељ учинити са другом дивизијом на коју је сад напао!

Па и прерано одступање шумадијске артиљерије другог дана борбе око Пирота, ничим се не да правдати. Командант артиљеријског пука вели, да је одступно тако рано из бојазни да му Бугари не отму који топ! Али то баш није никаква одбрана. Па и да су му узели Бугари неколико „критија“, зар би то био какав осетан губитак за нас?

Ето главних узрока, због којих смо по мом мишљењу овако несрећно прошли у овом рату. Можда ће когод знати и друге, ја их не знам. Али ако ми ко докаже, да сам у ових 9 тачака које сам напред изложио, изнео ма и једну неистину, или да сам што претерао, ја ћу му се поклонити и признати своју погрешку.

* * *

Вечерас, последњег дана борбе са Бугарима, војска моравске дивизије прикупљена је и иступена на положаје. С десна су до Мораваца Дринци, а слева Дунавци.

Неколико стотина метара пред положајима које држе Дунавци и Моравци, истањут је I коњички цук на пиротском друму.

Моравски дивизијски штаб са својим командантом, заноћно је у селу *Шумљу* на предстражи под ведрим небом.

16-XI. Дан освану мутан, али се мало доцније разведри и грану сунце.

Командант дивизије оде да се састане са командантом нишавске војске пуковником Топаловићем, ради неког споразума с њим. Он се ускоро врати од Топаловића и саопшти нам, да *аустро-угарски посланик гроф Кевенхилер* или је већ отишао, или ће кроз који час отићи — неопомињем се сад добро — у Пирот, да се са књазом Батенбергом састане, и од њега категорички захтева обуставу непријатељства!

Око 10 сах. пре подне одазваше команданта Павловића и све официре његова штаба на друм пиротски, гди

их очекује краљ Милан, који је јутрос дошао из Беле Паланке. Ја нехтедох ниш. Остадох сам у логору.

Досади ми се самом седећи, те после једног сахата изађох и ја на пиротски друм, да видим шта се тамо ради. На друму нађох свог пријатеља и колегу Д-р Пају Стејића, командира дунавске болничарске чете. Замолих Пају да ми да што да једем, ако има. Он ми пријатељски понуди један батак и карабатак од печене ћурке, и један добар комад сомунa.

Заблагодарих Паји, опростих се с њим и вратих се у логор. Седох на сламу и отпочех у сласт чупати зубима печење и гристи сомун. У овом пријатном послу зачух од једном топот иза мојих леђа, и људски разговор. Окренем се да видим које, и на моје велико изнанађење угледах краља Милана у пратњи десетине официра, међу којима беше командант Милован и сви официри његова штаба. Сем официра беше у краљевој пратњи и Д-р Лаза Докић, гувернер Краљевића Александра.

Чим приметих Краља устадох са сламе, стрпах остатке јела у џеп од шињела, и поздравих Краља прописно. Краљ ми приђе, пружи ми руку и рече, да и ја са њим пођем.

Краљ је обишао цео положај који је моравска дивизија посела, застајкујући код појединих група војника и разговарајући са војницима и официрима, који беху код својих трупа.

Пошто је ова шетња свршена. Краљ нам рече да пођемо са њим. Изађосмо на пиротски друм, и после једно 10 минута хода у правцу ка Белој Паланци, скретосмо у лево од пута у једну ливадицу окружену шумицом.

Краљ нареди, те дотераше у ливаду његова кола с кујном. Краљева послуга вадила је из кола и служила официре сандвичима, шунком, хладним печењем, разним спровима, пивом, вином и ракиом.

Краљ Милан беше блед, неспаван, упалих образа, јако депримиран и ороноу. Он ништа није окусно, ни од јела ни пића. Прилазио је официрима распитајући о појединим борбама, у којима је који од њих учествовао, о духу, реду и дисциплини у војсци и т. д.

Краљ приђе и мени. Краљев говор самном саопштио сам већ на другом месту, те нећу да га понављам.

У међусобном разговору с Краљем, нисмо ни осетили како нам брзо пролази време.

Око 3¹/₄ сахата по подне, врати се из Пирота аустроугарски посланик на нашем двору *гроф Кевенхилер*, у пратњи наших официра који су га пратили у Пирот, и двојице бугарских, који га допратише доведе.

Гроф сиђе у ливадицу, и тражаше очима Краља. Он беше весео, расположен и насмејан. Кад угледа Краља, упути се право к њему. Његова пратња остаде на ивици друма. И краљ Милан примети сад Кевенхилера, изађе му неколико корачаји на сусрет, и пружи му руку.

Кевенхилер разлетљиво и толико гласно, да смо и ми најближе стојећи могли чути, рече краљу Милану: „*Величанство! Господин Батемберг не хтеде у почетку ни да чује о примирју. О примирју вели, може бити говора, тек кад он са својом војском уђе у Ниш! Али кад му ја припретих (ту се Кевенхилер лупи десном руком по шпади — беше у униформи посланичкој —) да ће тада већ бити доцне, јер ако само један корак учини напред, наћи ће према себи не само српску, већ још једну страну и много јачу војску, он клону као цвет попарен кључалом водом. Одмах је пристао на све, што сам од њега захтевао*“.

За време говора Кевенхилеровог Краљ Милан постајаше све блеђи, док су му очи гореле грозничавим жаром. Непрекидно је гризао суве усне, које су му дрхтале као лист хартије на ветру.

И мени би тешко. Преседе ми Краљево пиво и јестиво. Осетих неку куглу у грлу, која се поче разацињати, те хоће да ме угуши. Очи ми се напунише суза, и ја узданух неколико пута болно и дубоко.

Краљ узе Кевенхилера за руку и одвуче га са собом на супротну ивицу ливадице, гди беху сами и толико удаљени, да нико од нас није могао чути њихов говор. Говорили су само 5—6 минути, па се опростише. Кевенхилер оде пут Ниша, а Краљ се врати к нама.

На пола сахата за Кебенхилером оде и Краљ са својом свитом за Белу Паланку, те се и ми разиђосмо.

Враћајући се на положај, ројиле су ми се разне мисли у глави, али једна никако да ме остави! Шта наопако! Зар Аустријанци да уђу у Србију, и да нас они бране од Бугара?! Ово ће бити наша брука над брукама, несрећа над несрећама.

Краљ Милан се поплашио за свој престо и династију. Он хоће да спасава и једно и друго пошто по то, неводећи рачуна о моралној пропасти Србије!

Нашто ће нам аустро-угарска војска, питао сам се? Њихава нам помоћ не треба. Ми ћемо се и сами моћи од Бугара бранити, па и одбранити. Српски је народ преживео црње и куд и камо теже најезде, па је остао жив. Да ако преживи и ову. Ако неможемо продужити модерни рат са Бугарима, српски ће народ казати нашој мудрој Врховној Команди, неким командантима дивизија и шефовима њихових штабова: *хвала вам лепо, што нас на Сливницу доведосте! Више нам нисте потребни. Ми ћемо почети четничко ратовање. У Србији још нису изумрли Синђелићи, Чарапићи, Курсуле, Рајићи, поп Луке, Паширмици, Дринчићи, и т. д. и т. д. Они ће и умети и знати да расчисте лако са Бугарима, да им никада више неће на памет пасти да пређу српску границу.*

Ето, како сам тада мислио.

Данас је наређена обострана обустава непријатељства за 10 дана.

И ноћас смо провели ноћ на положају, под ведрим небом. Срећа је, што имамо дрва за гориво.

17-XI. Штаб моравске дивизијске команде премести се у *Понор*, а трупе остадоше на положајима.

18, 19, 20 и 21-XI. Седиште је штаба у *Понору*. На свима је нашим положајима мирно.

22-XI. По подне стиже дивизијару наредба од команданта Нишавске војске, да се са штабом својим пресели у *Црвену Реку*.

У 6 сахата у вече већ смо били у *Црвеној Реци*.

23 и 24-XI. Проведосмо у *Црвеној Реци*.

25-XI. Из наредбе Врховног Команданта сазнадосмо, да је командант Нишавске војске Пера Топаловић наименован за шефа штаба Врховне Команде, а за команданта Нишавске војске ђенерал Ђура Хорватовић, наш посланик на руском двору. Досадањи шеф штаба Врховне Команде пуковник Јован Петровић, разрешен је од дужности. Јован Петровић је дакле жртва, за остале Јоване из Врховне Команде!

Већ су почели стизати првокласци на границу.

Плоча се утврђује, а како чујемо и Ниш.

Командант дивизије доби зором наредбу од новог команданта Нишавске војске Хорватовића, да данас у 8 сах. пре подне са својим штабом буде на *Плочи*, да дочека Његово Величанство Краља Милана, који ће стићи у то време из Ниша на Плочу.

Командант са својим штабом, беше у одређено време на Плочи. Краљ Милан дође. У пратњи Хорватовића и свију нас, обиђе сва наша већ израђена утврђења, као и она на којима се тек сада ради.

По свршеном прегледу радова на Плочи, Краљ Милан сиђе у Црвену Реку на ручак. У 3 сахата по подне врати се Краљ у Ниш.

По изричној Краљевој наредби, одмах по његовом одласку из Црвене Реке, командант моравске дивизије са својим штабом пресели се у *Чаџин Поток*, ближе Плочи.

Услед „крвавог пролива“, који је се почео јављати спорадично међу моравским трупима, учинио сам још 22 ов. м. усмену представку команданту, да се људи разместе у кантонмане. По овој мојој представи командант није чинио ништа, те му зато поднесох данас писмен реферат о томе. Дивизијар га спроведе команданту нишавске војске.

26-XI. Данас истиче рок примирју. Преговори о продужењу примирја прекинути су, услед извесне несугласице међ члановима интернационалне комисије.

Врховна Команда не саопштава у чему су несугласни чланови комисије, али наређује да будемо на опрезу и у приправности, јер нас Бугари данас од 5 сах. по подне могу напасти.

27 и 28-XI. У Чаџином Потоку.

29-XI. Данас освану дебео снег.

Командант Нишавске војске пита команданта дивизије, јели направио распоред за кантоновање војске и која је села одредио за кантоновање?

На ово питање одговорено је одмах.

30-XI. Снег је завејао путове, и још пада непрекидно. Температура је — 14 C°.

Од јуче смо почели добијати са предстража војнике, са промрзлим прстима на рукама и ногама. Имамо и један *гангренозан* случај.

Командант нишавске војске одобрава кантоновање војника по околним селима, по распореду команданта моравске дивизије.

Од команданта нишавске војске стиже наредба, да се командант са својим штабом још данас пресели у *Банцарево* под Сувом Планином, што је одмах извршено.

1-XII. Снег пада непрекидно. Данас је температура — 16 C°. Хвала Богу, наше су трупе већ у кантоманима.

2-XII. У Банцереву.

3-XII. Сиђох у Црвену Реку да обиђем I пољску моравску болницу.

Са стањем које сам у болници застао био сам задовољан, али ме непријатно дирну рапорт командира болнице Д-р Зајичека којим ми саопшти, да му је капетан Ч. П. С., који у Црвеној Реци борави, затворио 6 његових болничара у један кокошињак, те се спроти још од јуче у вече мрзну у њему!

На моје питање, зашто је капетан затворио ове људе, добих одговор: *да су затворени зато, што су у недостатку дрва за гориво, исекли једну греду неког странца механиџије у Црвеној Реци. и са њом наложили рањеничке и болесничке собе!*

Пошто се уверих о тачности Зајичековог рапорта, наредих да се људи одмах пусте из затвора, и потражих г. капетана да се са њим разрачунам за овај нечовечни поступак.

Био сам љубопитљив да видим како изгледа тај ери-

ски официр, који можда само за љубав једног доброг ручка механџијног хапси ревносне болничаре, који не могу равнодушно да гледају поверене им рањенике и болеснике, да се грче и цвокоћу од зпме!

На жалост, немогох се састати са овим монструмом од човека, коме је механџијина греда преча но српски рањени и болесни војници! Немогох нигди наћи капетана, као да је пропао у земљу!

Пред вече вратих се у Банцарево на конак.

5-XII. У Банцареву.

6-XII. Пре неколико дана дошао је са Дешчачног Кладенца командант II пешадијског пука пуковник Светозар Хаџић, и одмах је као старији по рангу примио дивизију од пуковника Милована Павловића. Милован оде у *Островицу*, код свог артиљеријског пука.

Данас слави Милован свог патрона св. Николу. Одох к њему у Островицу да се са њим састанем, и честитам му крсно име. Код Милована сам остао на ручку, вечери и преноћишту.

7-XII. У 7^{1/2} сах. у јутру био сам већ у Банцареву.

8-XII. Обиђох II пољску болницу у *Јелашници*.

Болница је у најбољем реду. II командир болнице Д-р Светозар Атанасијевић и болнички лекар Д-р Лаза Илић, раде с највећом вољом и дурашношћу, да им се на раду само може честитати.

Пред вече вратих се на конак у Банцарево.

9-XII. У Банцареву.

10-XII. Данас нам дође у госте шеф моравске инжињерије ппуковник Стева Луковић, који већ неколико дана ради са својим пионирима и кулучарима утврђења на Плочи. Луковић нам донесе отуда, једну новост. Вели, да му је руски војни аташе казао у поверењу: „*Не надо, больше укрепљат.*“

Хоћу да прибележим врло интересантан разговор, који се услед ове новости поведе између ппуковника Љубише Перишића и Луковића. — *Љубиша*. Ама шта му то управо значи Луковићу, *ненадо больше укрепљат?* — *Луковић*. Па знаш брате, то значи да немамо више потребе да се

утврђујемо, *Љубиша*. Хм! Ама јеси ли ти сигуран, да је то баш прави значај речи, које си од руског аташеа чуо, и знаш ли ти баш добро Луковићу, руски језик?

— *Луковић*. Сигуран сам да је то прави значај ових речи. А да знам добро руски, најбољи ти је доказ, што сам се школовао три године на руском језику, у Петрограду.

— *Љубиша*. Ама јесте брате, све је то тако, знам ја да си се ти школовао у Русији, али колико година има како си се отуда вратио?

— *Луковић*. Биће 20, ако не и више?

Ама знате ли ви људи, обрати се *Љубиша* сада нама свима, да и Руси дотерују сад свој језик, као и при Богу ми овај наш српски. Даничић, Новаковић и остали филолози направиле чудо и покор, од овог нашег лепог српског језика! Говоре и пишу тако, да их ни ја као сав њим неки вајни школован човек, готово не разумем! А како ће их тек моћи разумети, народ?! Што је за време мога школовања, док сам ја учио српску граматику, било потврђивање, сад је брате по Даничићу, одрицање! Буди Бог с нама, докле ови наши филолози одоше! Ако овако и даље узиду, ми се рођени Срби бели, нећемо моћи више споразумевати! Ко зна Луковићу, да није овај исти случај и код Руса?

— *Луковић*. Бог с тобом *Љубиша*, шта ти сад говориш! Оно истина је, да и Руси свој језик чисте и дотерују као прибогу и ми, али да ће реч, *ненадо*, икада што друго значити, до *нетреба*, не могуће је ни мислити.

— *Љубиша*. Оно можда имаш и право Луковићу, али ја се све бојим да те речи: *ненадо* *бољше* *укрепљат*, незначе сад на новом руском језику: *треба се што боље утврдити*? А, шта велиш Луковићу?

— *Луковић*. Шта могу друго да ти кажем, до да је то немогућност да се значај речи *ненадо*, толико измени.

— *Љубиша*. Имаш ли ти Бога ти Луковићу, какав нов руски речник?

— *Луковић*. Имам, вала, најновији. Лане је тек изашао, и одмах сам га набавио.

— *Љубиша*. Како би било Луковићу да ми ради сваке

сигурности пошљемо одавде једног ордонанса твојој кући у Ниш, да нам донесе тај твој најновији речник, те да из њега видимо прави значај руске речи: *ненадо*?

Познавајући Љубишу, овај би се дијалог отегао у бесконачност, да га ми једним грохотним смехом непрекидосмо.

11-XII. Данас сазнадосмо позитивно, да је се европска војна комисија вратила из Пирота у Ниш, и да је између нас и Бугара закључено примирје до 1 марта 1886 г.

Сад и неверни Љубиша признаде пред нама свима, да ппуковник Луковић зна „*отлично*“ руски језик.

12-XII. У Банцареву.

13-XII. Пред поноћ стиже наредба команданту дивизије, да се све трупе I позива и сви резервисти редовне војске, отпусте кућама на неодређено време. Под барјаком, да остану само кадровци.

14-XII. По наредби команданта Нишавске Војске којом јавља да сам наименован за начелника санитета његове команде, напустих Банцарево и кретох се у 9 сах. пре подне преко *Чукљеника* за Ниш, гди сам стигао у подне.

Још се бех ни огрејао ни одморио, кад добих позив од начелника санитета Врховне Команде, да одмах дођем к њему у канцеларију. Одазвах се овом позиву.

Споразумно направисмо нов распоред лекара, лекарских помоћника и апотекара. Овом приликом углависмо и извесне практичније измене у досадашњем устројству ратне санитетске службе. (Види измене у предлогу начелника санитета Врховне Команде у књизи: *Историја вој. санитета, књига четврта од Д-р Владана Ђорђевића страна 20*).

Од 14-XII-1885 до 4-II-1886 год., вршио сам дужност начелника санитета Нишавске Војске.

У мојим успоменама напоменуо сам напред на једном месту, да сам као начелник санитета Нишавске Војске морао по наредби Краљице Наталије да одем у Београд, да је известим о моментано најпречим санитар. потребама за нашу војску.

На два или три дана пошто сам се из Београда вратио у Ниш, добијем једно службено писмо, које је гласило:

Државни комесар

ЗА ПРИВАТ. ПОМОЋ РАЂЕНИЦИМА

Господине пуковниче,

По налогу Њеног Величанства част ми је замолити вас, да би изволели *ви* поднети детаљно требовање завојног антисептичног материјала за целу оперативну војску, а тако исто и осталих санитетских потреба за ту војску. Њено Величанство изјавило је, да неће дозволити да се за ту војску од стране друштва „Црвеног Крста“ и Женског Друштва ма шта набавља на друго требовање осим вашег. Стога молим да поднесете речено требовање било званично, било поверљивим путем г. министру војном, па ће се онда што вам треба набавити, било од стране војног министарства, било од стране појединих друштава.

Овом приликом молим да расправите питање о антисептичним завојима, тј. оће ли се употребљавати бар у оперативној војсци једна метода, на прилику метода *проф. Мозетига* с јодоформом, или друге методе, те према томе и требовање учините.

Пре вашег одласка из Београда ја сам имао више шта да вам саопштим, по жељи Њеног Величанства односно уређења службе санитетске у опште, али вас не видох више у Београду, те ће ово остати до даље прилике. Као најважније било је то, да се ви сами постарате о распореду санитетског материјала по свима частима оперативне војске, тако да све чести војске имају довољно материјала, нарочито завојног.

Ако би имали какве сметње у извршењу овога, молим вас, да ми овим путем изволите јавити.

18 јануара 1886 год.

Београд

Ваш поштовалац,

Државни комесар за приватну помоћ
рађеницима
пуковник

Д-р С. Петровић с. р.

Начелнику санитета нишавске војске

Господину пуковнику Д-ру Мих. Марковићу

Ниш

Ово службено писмо комесара за приватну помоћ рањеницима, довело ме је у највећу неприлику. Нисам знао шта да радим?! Овим писмом негира се и формално и стварно санитет Врховне Команде, па у неколико и санитетско одељење министарства војног. Мени се као начелнику санитета Нишавске Војске натура један посао, који не спада у мој делокруг!

Ни по мом темпераменту ни по карактеру, ја нисам научио да ма што радим у тајности и иза кулиса. Моја је радња била увек јавна и отворена, сваком приступачна. А ако би се стрикте придржавао писма комесаровог, морао бих да кријем свој рад од санитета Врховне Команде. Ово нисам хтео да чиним. Одох Дру Владану, показах му комесарево писмо и запитах га, шта оно треба да значи?

Владан прочита писмо, гласно се насмеја, и рече ми: *„Ово је управљено противу мене, али, grosse Geister genirt das nicht. Оваковим нападима мора се човек слатко насмејати, нарочито кад долазе од једне амбициозно болесне, и преко сваке мере сујетне жене. Ради ти мој драги Мико све што иде у корист наших рањеника и болесника, а о мени не бригај. Ја сам већ навикао на оваке нападе. Ти ћеш твојим радом олакшати посао мени. Извештавај ме само од времена на време шта си радио по послу, који бих ја као начелник санитета Врховне Команде требао да радим, да није овог комесаровог писма.“*

По наредби Врховног Команданта Краља од 4-II-1886 год., начелник санитета Врховне Команде оде сутра дан на пут, да инспицира болнице у Књажевцу, Зајечару и Неготину, а ја примих и његову дужност поред редовне дужности у команди Нишавске Војске.

Дужност начелника санитета Врховне Команде, вршио сам од 5 до 14-II закључно.

Још 2-II, док начелник санитета Врховне Команде беше у Нишу, добио сам усмену наредбу од Краља, да израдим пројект преустројства војног санитета за ратне прилике. С овим пројектом био сам готов одмах сутра дан, 3-II, и предао сам га Краљу у руке.

Но овај мој пројект заведен је у деловодни протокол

санитетског одељења Врховне Команде тек 7-II 1886 год. № 1435. Дотле је лежао на Краљевом столу.

У овом пројекту захтевао сам, да се у интересу рањеника и болесника за време рата, учине извесне измене у устројству наше војно санитарске службе. У њему су обухваћене измене за све санитарске команде и установе, и прописане су дужности и круг рада, свакој од њих.

Кад је Врховни Командант Његово Величанство Краљ, мој пројект прочитао, написао је на њему следеће својеручно решење:

РЕШЕЊЕ

Мисли изложене у горњем реферату санит. ппужовника Д-р Мих. Марковића, усвајам.

Нека према томе изради нужне наредбе за мој потпис, као и распоред санитарског персонала, водећи при том рачуна о нужди да се један број лекара остави у позадности, како неби земља остала без лекара. Нека се у прављењу тог распореда, који ће ми на одобрење поднети, држи начела, да се сваки лекар по могућству упути што ближе месту одакле се узима: војни лекари по дужности да се упуते на теже службе, а резервни да се тако распореде, како би за теже службе првенствено били употребљени млађи, а старији по годинама на лакше службе: да се у томе има у виду и последњи распоред за време рата, тако како би они, који су мање издржали, сад тежу службу вршили у случају кад би се непријатељства наново отпочела, а заменути били онима, који су више имали да издржавају у почетку; наравно да способност и употребљивост треба при томе такође да уђе у оцену.

По израђеним овим наредбама и распореду требаће г. ппужовник Марковић да оде до Београда и са министром се војним споразуме односно оне партије његовог предлога, која се тиче рада вој. министарства, како би у целом том послу владала хармонија.

За сад решавам да санитарска колона остане у це-

лини на расположењу начелника санитета Врховне Команде.

6-II-1886 г.
Ниш

Врховни Командант
Краљ

Милан С. Р.

НВ. Нека се у распореду нази на то, да не уђу као комесари или благајници обвезници I-ог позива.

М.

Услед овог највишег решења израдио сам, а Врховни Командант Краљ потписао је следећу наредбу и распоред за санитарет Активне Војске:

НАРЕДБА ВРХОВНОГ КОМАНДАНТА КРАЉА

Имајући у виду целокупан бољитак моје војске, и желећи њено усавршење у сваком погледу, а при том посматрајући радњу појединих родова војске у минулим ратовима, добио сам уверење да војни активни санитарет у оваквом виду као што је, није могао потпуно одговорити свом позиву. Стога налазим за нужно да учиним следеће измене у устројству нашег војног санитета, и да у неколико објасним његове дужности:

I. Свака дивизија има свог референта санитета, који је у исто време и командант дотичне санитаретске трупе, као што је и дивизијски референт инжињерије по инжињерској струци.

Дужности дивизијског санитаретског референта следеће су: да води бригу да се трупна служба при свима деловима војске тачно и подједнако врши и да се стара, да се међу војнике неувуче каква заразна болест — да благовремено чини све предлоге, који би војнике у добром стању здравља одржавали — да се брине, како би било увек у приправности довољно лекова и антисептичког завоја — да се стара о транспортрим средствима за рањенике и болеснике — и најпослед, да о свему води бригу што би нашим рањеним и болесним војницима, њихово стање олакшало.

II. Свака дивизија има своју дивизијску санитаретску чету, која ће бројати 200 болничара редова, 20 каплара, 6

поднаредника и једног наредника: даље, по једног комесара и благајника, једног лекара — командира чете, и једног лекарског помоћника, који је у исто време деловођа — ађутант референтов.

III. Према јачини садањих наших активних пешачких пукова наређујем, да сваки добије по 2, а пукови I позива по једног лекара на службу.

IV. Артиљеријски пукови, који никада засебно недејствују и који су и иначе у саставу ма које пешадијске трупе, немају потребе за нарочитог лекара. Код њих ће дужност лекарску вршити лекар оног пешадијског пука у чијем су саставу, или који се у њиховој непосредној близини налази.

V. Коњичка бригада добиће једног лекара, а коњичким пуковима даће се по један добро обучен и писмен болничарски каплар и по 4 болничара редова. За болничарског каплара и све редове, који своје пукове, односно ескадроне, морају свугди да прате, регрутоваће се јахаћи коњ. Пукови болничари снабдеће се ранцима енглеског „Црвеног Крста“, у којима има завоја за 16 рањеника, и по нешто од најнужнијих лекова.

VI. Пошто пољске болнице из многих узрока као такве нису никада могле функционисати, а међу тим имајући у виду данашњу антисептичку методу лечења рана, која баш забрањује често привијање рањеника, и што рањеници долазећи у пољске болнице са завојашта гди су добро и по правилима антисептике привијени, обично не требају лекарске помоћи и у пољским болницама, већ само заклона од непогоде, одмора и понуда, наређујем, да се пољске болнице преобрате у пољске *етане*.

Свака активна дивизија добија по једну пољску *етану* која ће имати на служби 2 лекара, од којих је по рангу старији командир ове, два лекарска и два апотекарска помоћника, по једног благајника и комесара, 2 поднаредника, 8 каплара и 60 болничара редова.

Особље и материјал пољских *етана* распоредиће се тако, да се од једне етапе у најбржем времену, две, три, а по потреби и четири, образовати могу.

VII. При деташирању појединих пешачких пукова често се у хитости заборављало, да им се упути болнички персонал на службу, и да се снабду са потребним лековима и завојним материјалом. Да се ово и у будуће неби догађало наређујем, да се из дивизијске санитарске чете издвоји, за сваки пешачки пук, по 20 болничара редова, 3 каплара и 1 поднаредник који у саставу чете остају, но у четним списковима означиће се који редови болничари и нижи чиновници ком пуку *поименце* припадају, како би се на случај потребе могли одмах свом пуку прикомандовати.

Шта од санитарског материјала, лекова, завоја, постољног и кујнског прибора и т. д. резервна и једна дивизијска санитарска чета, пољске етапе, пешадијски пукови и коњичка бригада треба да имају, означено је у списковима под I, II, III и IV.

Апотека, завојни и остали санитарски материјал дивизијских санитарских чета, пешадијских пукова и коњичке бригаде, носиће се на товарним коњима, који ће се регрутовати нарочито за ту циљ. А материјал пољских етапа и резервне болничарске чете, носиће се од части такође на товарним коњима, а од части на коњским колима.

Дивизијским санитарским четама даће се поред прописног броја товарних коња и по четвора коњска кола, и једна сака. — И свакој пољској етапи, даће се по једна сака.

VIII. Санитарска колона остаће у целини, али неће више постојати као засебна команда, већ улази у састав резервне санитарске чете.

Санитарске је колоне задаћа, да се увек нађе на каквој важној тачци, одговарајућој по могућству центру целе оперативне војске, куда ће се рањеници са свију споредних тачака упућивати, које ће колона примати и одатле одвозити у позадину.

Сл. 1434

7-II-1886 године
Ниш

Врховни Командант
Краљ Србије
М и л а н с. р.

Услед овакве измене у устројству ратне санитарске службе, морао је се мењати и распоред санитарског персонала. Нов распоред лекара, апотекара, лекарских и апо-

текарских помоћника и осталог санитетског особља, израђен је и одобрен 7-II-1886 г. С.№ 1462.

Нов распоред санитетског персонала вршен је постепено, али још не беше извршен у целини, кад од начелника штаба Врховне Команде стиже наредба под 19-II-1886 год. О.№ 1573, да се даља извршења распореда обуставе, јер је закључен мир између Србије и Бугарске.

20 фебруара 1886 г., Врховни Командант наређује демобилизацију наше војске.

Посао око демобилисања појединих јединица, трајао је само неколико дана. Демобилисање санитетских трупа ишло је најспорије, услед великог броја болесника и рањеника по сталним и резервним болницама. Тек 13-III извршена је демобилизација и свију санитетских трупа, и завода. Но поједине резервне болнице у земљи функционисале су још до краја месеца априла 1886 г.

Врховна Команда, команда Нишавске и Тимочке војске, престале су дејствовати 15-III-1886 г.

Ето, како је завршен овај несрећни рат по Србију и цело српско племе, и ако смо у почетку рата имали све шансе на нашој страни, да реинзирамо.¹

¹ Пок. ђенерал Кока Миловановић, који је као наш дугогодишњи војни изасланик у Бечу имао много интимних веза са вршним аустро-угарским официрима, причао је једном приликом Божи Јанковићу тада капетану а сада ђенералу у пензији, и мени, док бесмо заједно на служби у команди Нишавске војске, да му је аустро-угарски војни аташе пуковник Пинтер у поверењу саопштио: *да ће аустро-угарска влада, која је наш рат с Бугарима повлађивала, ако не чак сама и изазвала, у свакој прилици бити уз нас. Ако Бугаре тучемо, а европске Велесиле благослове уједињење Румелије са Кнежевинам Бугарском, Аустро-Угарска ће, рекао је Пинтер Коки, водити озбиљна рачуна о правичним српским захтевима. Она ће на Европском Конгресу категорички захтевати, да се Србији ради изједначења равнотеже даду у накнаду од бугарског земљишта, окрузи: видински, трнски, ћустендилски и један део округа софијског, у којим окрузима као што је целом свету — сем браћи Русима — познато, чисти овејани Срби живе.*

Кока нас је тада уверавао, да је својим очима видео на Пинтеровој карти Балканског Полуострва црвеним плајвазом већ обележено бугарско земљиште, које је Бугарска имала да уступи Србији?

Српски официри и војници поред свих глупости које потицаху из Врховне Команде, изишли су из овог несретног рата светла и часна образа. Они су се храбро и јуначки држали у борбама, са 4 пута бројно надмоћнијим непријатељем. То најбоље показују, цифре, — Нишавска војска бројала је око 33 хиљаде бораца. Од њих је погинуло 665, рањено 4197, а нестало 1566. Према томе целокупан је губитак 6428 људи, или 19,4%.

Од 482 официра, колико је нишавска војска имала у строју, погинуло је 11, рањено 94 а нестало 5, свега 110 официра, или 22,82%.

Да су којом срећом ушли у Врховну Команду озбиљнији, карактером одлучнији и војничкој вештини вичнији људи, српско ~~би~~ оружје било и данас светло и чувено, како у Европи, тако и међ потглаченим српским живљем у Македонији и Старој Србији. Али конфузна Врховна Команда баци престиж српски, за 50 година у назад. Деценије треба да прођу док се приберемо и дођемо себи после овог срамног пораза, који смо претрпили, а за који носе одговорност и грех на души, и пред Богом и пред људима, само њих неколико. *Проклети да су!*

Univerzitetska biblioteka Sign.

"SVETOZAR MARKOVIĆ"

Datumi izdavanja knjige:

18. VI. 1962

